

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТАВРІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Журнал заснований у 1918 році

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Історичні науки

Том 30 (69) № 2 2019

**Київ
2019**

Головний редактор:

Попов Вячеслав Жанович – доктор історичних наук, професор, в. о. завідувача кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Члени редакційної колегії:

Чеканов Всеволод Юрійович (відповідальний секретар) – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Гуржій Олександр Іванович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу історії України середніх віків та раннього модерного часу Інституту історії України НАН України;

Даниленко Віктор Михайлович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України;

Журба Михайло Анатолійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова;

Виговський Микола Юрійович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова;

Падалка Сергій Семенович – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України;

Киридон Алла Миколаївна – доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, директор Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» «Велика українська енциклопедія»;

Космина Віталій Григорович – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Мальчин Юрій Макарович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Петренко Ірина Миколаївна – доктор історичних наук, професор, професор кафедри педагогіки і суспільних наук Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»;

Синявська Лариса Іванівна – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;

Скиба Андрій Володимирович – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України;

Тимошенко Юрій Олександрович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національного університету фізичного виховання і спорту України;

Чирко Богдан Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чумак Василь Арсенович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Irena Wodzianowska – доктор філософії, асистент кафедри історії та історіографії Східної Європи Інституту історії Люблінського католицького університету Івана Павла II.

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
(протокол № 9 від 28.05.2019 року)**

Науковий журнал «Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки»
зареєстровано Міністерством юстиції України (Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого ЗМІ
серія КВ № 15712-4183Р від 28.09.2009 року)

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України з історичних наук відповідно
до Наказу Міністерства освіти і науки України від 28.12.2017 № 1714 (додаток 7)
Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

ISSN 2663-5984 (print)
ISSN 2663-5992 (online)

© Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського, 2019

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Автушенко І.Б.

СВОБОДА РЕЛІГІЙНОГО ВІРОСПОВІДАННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ
ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ (1991–2013 РОКИ).....1

Білик Я.О.

ПРОТИСТОЯННЯ РАДЯНСЬКІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ
НАПРИКІНЦІ 80-Х – НА ПОЧАТКУ 90-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ.....7

Жмака В.М., Турков В.В.

ВПРОВАДЖЕННЯ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ
В СЕРЕДОВИЩІ БОЛГАРСЬКИХ СЕЛЯН УКРАЇНИ (1921–1928 РОКИ).....12

Золотар Л.М.

ТРАНСПОРТНІ ЗАСОБИ НА ДОРОГАХ ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ.....16

Корнієвський О.А.

ДІЯЛЬНІСТЬ ГРОМАДЯНСЬКИХ ОБ’ЄДНАНЬ УКРАЇНИ
З ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ.....23

Куриляк В.В., Орловський Р.В.

ВКЛАД ДЖОНА МАК-АРТУРА В РАЗВИТИЕ СЛАВЯНСКИХ
ЕВАНГЕЛЬСКИХ ЦЕРКВЕЙ.....30

Михайленко Г.М., Черемісін О.В.

ДІЯЛЬНІСТЬ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В РОЗВИТКУ
ОСВІТИ КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.....37

Орехова С.Є.

ПОШТОВІ МАРКИ ЗАКАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.
ЯК СИМВОЛ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ.....42

Попов В.Ж.

ЗНИЖЕННЯ СПОЖИВЧИХ СТАНДАРТІВ У СФЕРІ ХАРЧУВАННЯ
МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В 1917–1920 РР.....47

Скус О.В.

РЕАБІЛІТОВАНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ УМАНЩИНИ:
МІФІЧНА «ВІЙСЬКОВА ПОВСТАНСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ».....54

Суздаль М.М.

МИКОЛА ЦЕРТЕЛЄВ В УКРАЇНСЬКОМУ КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ.....60

Тишкевич О.В.

УКРАЇНОМОВНІ ГАЗЕТИ КИЇВСЬКОГО
ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВА ПОЧАТКУ ХХ СТ.....66

Турега Ю.О.

«ОСОБЛИВО В ТОЙ ЧАС НЕЩАСЛИВИЙ...»: МІСТО БРОДИ
В СЕРЕДИНІ ХVІІ СТОЛІТТЯ.....73

Фарина А.С., Казмірчук О.А.

ВОЛИНСЬКИЙ КОНТЕКСТ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ДІАЛОГУ
В РЕЛІГІЙНІЙ ПЛОЩИНІ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ.....85

Чучалін О.П.

ПРАВОСЛАВНІ МОНАСТИРІ КИЇВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ У 1920-Х РОКАХ:
ВИЛУЧЕННЯ ЦЕРКОВНИХ ЦІННОСТЕЙ.....90

Шевчук А.В.

ЮРИСДИКЦІЯ ПІДКОМОРСЬКИХ СУДІВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1797–1832)
ТА ЇХ СОЦІАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ.....99

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Бутурлімова О.М.

ДЖЕЙМС РАМЗІ МАКДОНАЛЬД: ПОЛІТИЧНИЙ
ТА ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ (1866–1937 РОКИ).....111

Кадол О.М.

РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ «НІМЕЦЬКОГО ПИТАННЯ»
У ПОЛІТИЦІ ЦАРСЬКОЇ ВЛАДИ.....117

Кудря І.Г.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО: МІЖ ТЕОРЕТИЧНИМ ДИСКУРСОМ
ТА ІСТОРИЧНОЮ ПРАКТИКОЮ.....125

Лизень Є.В.

ДІЯЛЬНІСТЬ МИРОТВОРЧОЇ МІСІЇ Ж. БАРТЕЛЕМІ
У ВРЕГУЛЮВАННІ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ
У ЛЮТОМУ-БЕРЕЗНІ 1919 Р.....130

Попельнюк Б.В.

НАСЛІДКИ КРИЗИ ПОЛІСНОЇ СИСТЕМИ В ЕКОНОМІЦІ БАЛКАНСЬКОЇ ГРЕЦІЇ.....135

Сободар О.О.

ПОВЕРНЕННЯ ТА РЕСТИТУЦІЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ
У КОНТЕКСТІ ВІДНОСИН УКРАЇНИ ТА НІДЕРЛАНДІВ.....141

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Король Н.М.

ДЕРЖАВНО-РЕЛІГІЙНІ СТОСУНКИ В МІЖВОЄННІЙ ПОЛЬЩІ:
ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ.....147

Кухарєва Н.М.

ДРУКОВАНІ ВИДАННЯ ПРО Т.Г. ШЕВЧЕНКА У ФОНДОВОМУ ЗІБРАННІ
НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ».....153

Чеканов В.Ю.

СПОСОБИ РОЗПОДІЛУ ІСТОРИЧНОГО ЧАСУ В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ.....161

ІСТОРІЯ НАУКИ І ТЕХНІКИ

Бурдак А.А.

П.Р. СЛЪОЗКІН – ЗАСНОВНИК КОНТРОЛЬНО-НАСІННЄВОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ
(КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ).....166

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Avtushenko I.B.

THE RELIGION FREEDOM OF THE ARMED FORCES
OF UKRAINE SERVICEMEN (1991–2013)..... 6

Bilyk Ya.O.

CONFRONTATION OF THE SOVIET SYSTEM OF UKRAINIAN INTELLIGENCE
LATE 80S – EARLY 90S OF XX CENTURY 11

Zhmaka V.M. Turkov V.V.

IMPLEMENTATION OF A NEW ECONOMIC POLICY IN THE ENVIRONMENT
OF BULGARIAN PEASANTS OF UKRAINE (1921–1928)..... 15

Zolotar L.M.

TRANSPORTATION MEANS ON THE ROADS OF TAURIDA PROVINCE IN THE SECOND
HALF OF XIXTH – BEGINNING OF THE XXTH CENTURY 22

Kornievskyy O.A.

ACTIVITY OF UKRAINIAN CIVIL SOCIETY GROUPS IN SOLVING THE PROBLEMS
OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS 29

Kurilyak V.V., Orlovsky R.V.

THE CONTRIBUTION OF JOHN MAC-ARTHUR TO THE DEVELOPMENT OF SLAVIC
EVANGELICAL CHURCHES..... 36

Mykhailenko G.M., Cheremisin O.V.

THE ACTIVITY OF THE MUNICIPAL SELF-GOVERNMENT OF TAVRIISKA
PROVINCE IN THE DEVELOPMENT OF EDUCATION
IN THE LATE 18TH – EARLY 20TH CENTURIES 41

Oriekhova S. Ye.

STAMPS OF ZAKARPATTIA OF THE FIRST HALF OF THE XX CENTURIES
AS A SYMBOL OF UKRAINIAN STATE 46

Popov V.Zh.

REDUCTION OF CONSUMER STANDARDS IN SPHERE OF NUTRITION
OF URBAN POPULATION OF UKRAINE IN 1917–1920 53

Skus O.V.

THE REHABILITATED INTELLECTUALS OF UMANSCHYNA:
THE MYTHICAL “MILITARY INSURGENT ORGANIZATION” 59

Suzdal M.M.

MYKOLA TSERTELEV IN THE UKRAINIAN CULTURAL SPACE..... 65

Tyshkevych O.V.

UKRAINIAN NEWSPAPERS OF KYIV GENERAL PROVINCE OF THE BEGINNING
OF THE XX CENTURY 72

Tureha Yu.O.

«ESPECIALLY IN THAT ILL-FATED TIME...»: THE TOWN OF BRODY
IN THE MIDDLE OF THE 17th CENTURY..... 84

Faryna A.S., Kazmirchuk O.A.

VOLYN CONTEXT OF THE UKRAINIAN-POLISH DIALOGUE IN THE RELIGIOUS
PLANE AT THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY..... 89

Chuchalin O.P.

ORTHODOX MONASTERIES AND CONVENTS OF KYIV EPARCHY
IN THE 1920S: CONFISCATION OF CHURCH TREASURES..... 98

Shevchuk A.V. THE JURISDICTION OF PIDCOMORIOUS COURTS OF THE RIGHT-BANK UKRAINE (1797-1832) AND THEIR SOCIAL VALUE	110
---	-----

WORLD HISTORY

Buturlimova O.M. JAMES RAMSAY MACDONALD AS A POLITICIAN AND CIVIL LEADER (1866–1937)	116
Kadol O.M. REGIONAL ASPECT OF “GERMAN QUESTION” IS IN POLITICS OF TSAR’S POWER	124
Kudrya I.G. INTERNATIONAL LAW: BETWEEN THEORETICAL DISCOURSE AND HISTORICAL PRACTICE	129
Lyzen Ye.V. THE ACTIVITY OF THE PEACEFUL MISSION BY J. BARTHELEMY IN THE REGULATION OF THE POLISH-UKRAINIAN ARMED CONFLICT OF THE FEBRUARY-MARCH OF 1919	134
Popelniuk B.V. THE RESULT OF THE POLIS SYSTEM CRISIS IN THE ECONOMY OF THE BALKAN GREECE	140
Sobodar O.O. RETURNING AND RESTITUTION OF CULTURAL VALUES IN THE CONTEXT OF RELATIONS OF UKRAINE AND THE NETHERLANDS	146

HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDIES AND SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES

Korol N.M. STATE-RELIGIOUS RELATIONS IN INTERWAR POLAND: HISTORIOGRAPHY OF ISSUE	152
Kukhareva N.M. PRINTED ISSUES ABOUT T. SHEVCHENKO IN STOCK COLLECTION OF NHER “PEREYASLAV”	160
Chekanov V.Yu. THE WAYS OF HISTORICAL TIME’S DISTRIBUTION IN HISTORICAL LITERATURE	165

HISTORY OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

Burdak A.A. P.R. SLYOZKIN – FOUNDER OF CONTROL-SEED BUSINESS IN UKRAINE (END XIX – THE BEGINNING OF THE XX CENTURY)	170
--	-----

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94 (477) + 355.233.23

Автушенко І.Б.

Національний транспортний університет

СВОБОДА РЕЛІГІЙНОГО ВІРОСПОВІДАННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ (1991–2013 РОКИ)

У статті проаналізовано проблему свободи релігійного віросповідання військовослужбовців Збройних сил України. Із проголошенням незалежності в Україні почали створювати сприятливі умови для задоволення релігійних потреб віруючих військовослужбовців. За сприяння військового керівництва їм надавалася можливість відвідування церков у позаслужбовий час. Поступово в Збройних силах відбувався процес запровадження інституту військових капеланів. Головною метою діяльності військового священика (капелана) була моральна підтримка воїнів у процесі військової служби, психологічна реабілітація після важких поранень та травм. Це сприяло консолідації особового складу Збройних сил України навколо ідеї національної державності, підвищенню почуття патріотизму, морально-психологічного стану і зміцненню військової дисципліни.

Ключові слова: релігійне віросповідання, військовослужбовці, церква, Збройні сили України, військові священики (капелани), Міністерство оборони України.

Постановка проблеми. Суспільні зміни в Україні другої половини 1980-х рр. привели до здобуття державної незалежності, відмови від тоталітарної моделі політичного устрою й економічного ладу, що, у свою чергу, кардинально змінило ситуацію в духовному житті України. За досить короткий час відбулася переорієнтація свідомості мільйонів людей на ті світоглядні і морально-етичні цінності, які раніше відкидалися офіційною радянською ідеологією.

Характерною особливістю сучасної релігійної ситуації в Україні є процеси поширення впливу релігії в багатьох сферах суспільства, зокрема в Збройних силах України (далі – ЗСУ), де за радянських часів релігійний вплив вважався неприпустимим.

Релігія завжди була своєрідною моральною опорою суспільства, його збройних сил, сім'ї. За допомогою релігії зберігалися й передавалися від покоління до покоління етичні норми і принципи, традиції, звичаї й обряди, національні святині. Релігія давала і зараз дає відповіді на одвічні питання внутрішнього стану людини, найпотаємніших сторін її буття [4, с. 5].

Дослідження проблеми реалізації права на релігійне віросповідання військовослужбовців та запровадження інституту військових капеланів у ЗСУ є досить актуальним питанням сьогодення. Це зумовлено специфікою військової служби, а також необхідністю використати духовно-моральний потенціал релігії для поліпшення морально-психологічного стану військовослужбовців та відродження духовності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему душпастирської опіки військовослужбовців ЗСУ вивчали В. Кротиков, О. Уткін, В. Малюга, В. Топальський [9]. Ю. Куліш аналізував роль священиків та їхній вплив на морально-психологічний стан військовослужбовців під час виконання миротворчих місій [10]. Дослідники Н. Олексюк і С. Калаур уважають, що «релігійний чинник є обов'язковим атрибутом самої армійської життєдіяльності, для якої характерні ризики для життя, здоров'я, різні психологічні навантаження у зв'язку з виконанням складних професійних завдань, обмеженням певних свобод і прав військової людини тощо. Без релігійної

свідомості, без опори на одвічні моральні цінності та норми військовослужбовцеві не лише складно витримати значні професійні навантаження, але й важко побудувати міцну гармонійну сім'ю. Таким чином, діяльність Церкви у силових структурах може стати добрим джерелом підтримки та відродження духовних сил військовослужбовців, основою позитивно спрямованої життєдіяльності їх сімей» [13, с. 18].

Постановка завдання. Основна мета статті полягає в дослідженні проблеми релігійного віросповідання військовослужбовців під час проходження військової служби в роки незалежності.

Виклад основного матеріалу дослідження. На сучасному етапі питання реалізації права військовослужбовців ЗСУ на забезпечення своїх духовних потреб залишається актуальним. І це незважаючи на те, що Конституція України (ст. 35) визначає право кожного громадянина на свободу світогляду та віросповідання, що означає право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, здійснювати релігійну діяльність.

У ст. 6 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» сказано, що «військовослужбовці мають право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні обряди, відкрито висловлювати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання. Ніхто не має права перешкоджати задоволенню військовослужбовцями своїх релігійних потреб <...>» [16, с. 418].

У 1990-ті рр. ЗСУ переживали важкі часи. Фінансова-економічна скрута в державі позначалася і на військовослужбовцях, відбулася переоцінка цінностей. Адже від того, які саме цінності сповідуватимуть українські вояки, залежить і їхня здатність відстояти рідну землю. В Україні розпочався рух за надання військовослужбовцям права на свободу релігійного віросповідання. Спочатку рух характеризувався несистемністю, спорадичністю спроб різних конфесій посилити свій вплив у війську і мав здебільшого світсько-науковий характер. Згодом у різних конфесіях формуються напрями діяльності щодо задоволення духовних потреб військовослужбовців.

Доречно буде навести приклад діяльності Міністерства оборони України (далі – МОУ) щодо відновлення національних військових традицій, а саме встановлення ритуалу прийняття військової присяги. У 1991 р. Міністерство оборони надіслало в Кабінет Міністрів України пропозиції «Про положення про порядок прийняття

військової присяги», де пропонувалося для віруючих військовослужбовців ритуал доповнити тим, що під час промови тексту військової присяги військовослужбовець кладе ліву руку на Біблію і тримає її на Святому Письмі до кінця промови тексту присяги, а під час цілування національного прапора священнослужитель освячує військовослужбовця, який стоїть на коліні, осіняє його Святим Хрестом.

1 лютого 1994 р. набуває чинності директива міністра оборони № Д-6 «Про організацію культурно-виховної, просвітницької роботи та дозвілля військовослужбовців, членів їх сімей, працівників Збройних сил України», у цьому документі вперше із часу проголошення незалежності України офіційно визначено не перешкоджати задоволенню військовослужбовцями їхніх релігійних потреб [1, арк. 37].

Свідченням того, що військове керівництво втілювало ці положення директиви в життя, може слугувати розпорядження начальника головного військово-медичного управління МОУ, начальника медичної служби ЗСУ, генерал-лейтенанта медичної служби В. Білого командирам (начальникам) медичних частин (закладів) безпосереднього підпорядкування від 23 грудня 2002 р.: «<...> під час проведення свята Різдва Христового надати можливість віруючим військовослужбовцям брати участь у богослужінні в церквах, розташованих поблизу військових частин» [3, арк. 72–73].

Під час проведення аналізу взаємодії церкви й армії насамперед потрібно зауважити, що головною метою церкви в цих відносинах є моральна підтримка воїнів. Допомогти військовослужбовцям подолати стрес, відчутти себе упевнено, дати духовну основу служіння – усе це становить основу етичної мотивації до служби. Також, на нашу думку, допомога священнослужителів може бути використана і в процесі психологічної реабілітації військовослужбовців, які зазнали важких поранень і травм, брали участь у бойових діях, а також у профілактиці нестатутних взаємостосунків у військових колективах, суїцидних настроїв окремих військовослужбовців.

10 лютого 1999 р., за результатами зустрічі з керівниками релігійних організацій, Президент України Л. Кучма дав доручення міністру оборони України О. Кузьмуку вивчити питання щодо запровадження в ЗСУ інституту капеланства та подати Кабінету Міністрів України відповідні пропозиції [2, арк. 123].

Віруючі військовослужбовці у вільний від службових обов'язків час мали право відвід-

увати церкви, релігійні громади, брати участь у здійсненні релігійних обрядів тощо. Священнослужителі, у свою чергу, беруть участь у різних військових урочистостях, зокрема в пов'язаних із прийняттям військової присяги, врученням бойової зброї, випусками у вищих військових навчальних закладах та іншими святковими подіями [6, с. 7].

Державне та військове керівництво не перешкоджало задоволенню релігійних потреб військовослужбовців. Так, у січні 2000 р. 10 вихованців Київського військового ліцею імені І. Богуна та його Боярської філії пройшли таїнство хрещення в храмі Святого Архангела Михаїла. Ліцеїсти отримали з рук протоієрея Іоанна освячені хрестики. Хрещеним батьком цих ліцеїстів став начальник Боярської філії Київського військового ліцею імені І. Богуна полковник М. Гоголь [5, с. 1].

Крім військовослужбовців, церква також впливає на їхні родини та бере участь у вихованні й оздоровленні дітей військовослужбовців. Так, улітку 2000 р. за сприяння служителів Свято-Михайлівського храму, який очолював отець Богдан (колишній воїн-десантник) Української православної церкви Київського патріархату, 45 дітей із сімей військовослужбовців із м. Житомира та м. Новограда-Волинського оздоровилися в християнському таборі. На пожертви парафіян та за посильної допомоги батьків збудований дитячий Храм душі [17, с. 2].

Донедавна тема військово-релігійних відносин у МОУ була окреслена участю церкви в розвитку духовних процесів у війську на рівні міжособистісного спілкування, доброї волі сторін, певної традиції. Поступово вона набула ознак предметної діяльності в царині підготовки церквами капеланів, присутності священників у складі миротворчих контингентів, відображення регулярних контактів у планах роботи та розпорядку дня військових частин тощо.

Після 2004 р. почалась активізація військово-церковного співробітництва. Важливим досвідом використання релігії як одного з елементів культури в заходах морально-психологічного забезпечення було залучення МОУ протоієрея Володимира (Кошарко) й ігумена Іоасафа (Перетятко) до миротворчої місії в Іраку. Незважаючи на те, що священники представляли різні патріархати православної церкви (Київський і Московський), пастви не бракувало в обох. Окрім богослужінь, вони проводили ритуали освячення військової техніки, супроводжували екіпажі бойової техніки в конвоях. Була налагоджена тісна співпраця

з польським священником, отцем М. Стшелецькім, підтримували з польськими миротворцями дружні стосунки, на Великдень був проведений спільний обід [10, с. 4]. Досвід показав, що священнослужителі позитивно впливали на морально-психологічний стан особового складу українського миротворчого контингенту в Іраку, обіймаючи посади психологів.

У 2005 р. заявлено, що Міністерство оборони України планує запровадити штатні посади військових капеланів. Продовженням стало видання міністром оборони України директиви від 21 квітня 2006 р. № Д-25 «Про впорядкування питань задоволення релігійних потреб військовослужбовців Збройних сил України». У ній зазначалося, що «одним із завдань побудови демократичного суспільства в Україні є забезпечення конституційних прав і свобод громадян, відповідність європейським стандартам в гуманітарній сфері життєдіяльності суспільства загалом та ЗСУ зокрема. Серед важливих складових цього процесу є забезпечення свободи совісті» [14]. Цей документ підштовхнув до системної діяльності в цій сфері.

Директивою міністра оборони України пропонувався «<...> під час проведення заходів щодо задоволення релігійних потреб військовослужбовців не допускати будь-якого примусу щодо визначення військовослужбовцем свого ставлення до релігії, до сповідання або відмови від сповідання релігії, до участі або неучасті в богослужіннях, релігійних обрядах і церемоніях, до навчання релігії; дотримуватись принципу рівності всіх церков (релігійних організацій), що здійснюють задоволення релігійних потреб своїх віруючих, які служать у ЗСУ; не допускати розпалювання міжконфесійних суперечок серед військовослужбовців; у разі надходження прохання з боку віруючих військовослужбовців запрошувати священнослужителів (представників релігійних організацій) для проведення духовно-релігійних заходів на релігійні свята, які визнані законодавством України як святкові дні, а також за потреби – на інші релігійні свята <...>» [14].

Відповідно до вимог цієї директиви, співпраця ЗСУ та релігійних організацій удосконалювалася як у кількісному, так і в якісному вимірах. Це виражалося, зокрема, у зростанні кількості священників, які систематично опікувалися військовими частинами. На початок 2010 р. кількість священників становила 180, на території військових частин і містечок діяло 48 об'єктів (храми і каплиці) для задоволення релігійних потреб військовослужбовців ЗСУ та членів їхніх сімей [9, с. 3].

Керівництво держави і ЗСУ намагалося вирішити нагальну проблему щодо впровадження інституту військових священиків у Збройних силах не лише для задоволення релігійних потреб особового складу, а й для консолідації військово-службовців навколо ідеї української соборної національної державності, підвищення почуття патріотизму, морально-психологічного стану і зміцнення військової дисципліни.

1 листопада 2008 р. у структурі Департаменту гуманітарної політики МОУ створено сектор роботи з релігійними організаціями. Міністерство оборони України спільно із сімома конфесіями, віруючі яких служать у ЗСУ, 10 листопада 2008 р. уклало «Меморандум про співпрацю у справах душпастирської опіки військовослужбовців Збройних сил України». Відповідно до цього документа, головною метою впровадження в ЗСУ ефективної системи душпастирської опіки та створення інституту військового духовенства (капеланства) є: забезпечення конституційного права особового складу на свободу совісті та віросповідання, створення здорового психологічного клімату у військових колективах, родинах військовослужбовців [11].

Для налагодження ефективнішої співпраці релігійних організацій, вироблення єдиних підходів до впровадження інституту військового капеланства 29 квітня 2009 р., відповідно до наказу міністра оборони України від 17 березня 2009 р. № 115, створено Раду у справах душпастирської опіки при МОУ [15].

У квітні 2011 р. наказом міністра оборони України ухвалена і затверджена Концепція душпастирської опіки в ЗСУ, яка мала забезпечити поглиблення системної співпраці ЗСУ та церкви (релігійних організацій), удосконалення нормативно-правової бази, організаційної, наукової, освітньої й інших видів діяльності структурних підрозділів центрального апарату МОУ та Генерального штабу ЗСУ, органів військового управління у сфері задоволення релігійних потреб військовослужбовців ЗСУ [8].

Доречно наголосити на тому, що кожна конфесія на місцях прагнула вирішувати питання душпастирської опіки силових структур за наявних в неї можливостей. На території військових частин та військових містечок у досліджуваній період діяло декілька десятків храмів та каплиць, якими опікувалися священики УПЦ та УГКЦ, що дозволяло регулярно здійснювати різного роду відправи, проводити заняття з катехізису.

Зокрема, в Академії Військово-Морських сил ЗСУ на честь святого праведного воїна

Федора Ушакова зведено каплицю. У ній завжди було людно. Ніхто не силував ходити курсантів до церкви. Водночас із командуванням ВМС ЗСУ було досягнуто домовленості про безперешкодне відвідування військовослужбовцями православних храмів.

Благочинний протоієрей Сергій, Севастопольського церковного округу УПЦ, зазначав: «На одному з кораблів Військово-Морських сил ЗСУ знаходиться православний храм, священики періодично служать у ньому божественну літургію. До причастя підходить близько 20 моряків. Це досить багато» [18, с. 44].

У 2012 р. за сприяння Кабінету Міністрів України відновлено військовий храм архістратига Михаїла на території Президентського полку (м. Київ). Освячення церкви відбулося за участю Президента України.

Дуже часто представники церков направлялися до миротворчих контингентів і добре там себе зарекомендували. Спогади тих, хто був у «гарячих точках», засвідчують, що душпастирі допомогли багатьом військовикам опанувати себе в екстремальних умовах. З багатьма з них військовослужбовці підтримують контакти і після повернення в Україну.

Співробітники сектора роботи з релігійними організаціями Департаменту гуманітарної політики МОУ під час вирішення питання, священика якої саме конфесії направляти з місією, проводили опитування серед особового складу контингенту і в такий спосіб визначали, до якої церкви належить більшість віруючих. Зазвичай представник тієї церкви і їхав із миротворцями. З утворенням Ради у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони питаннями відбору та висунення кандидатур до миротворчих контингентів опікуватимуться її члени.

Набутий позитивний досвід узагальнений і викладений у 2013 р. у вигляді Методичних рекомендацій керівникам органів військового управління, командирам (начальникам) військових частин, військових навчальних закладів, установ та організацій Збройних сил України щодо вдосконалення військово-релігійного співробітництва [12]. У цьому документі зазначалось, що під час аналізу релігійної обстановки у військовій частині командирам (начальникам) рекомендується визначати не тільки конфесійну приналежність військовослужбовців ЗСУ, а й потребу в спілкуванні зі священнослужителем. Особливо актуальною ця інформація є в разі нещасних випадків та за потреби організувати поминальні або реабі-

літаційні заходи для військовослужбовців і членів їхніх сімей.

У 2012 р. проведено моніторингове соціологічне дослідження «Стан задоволення релігійних потреб віруючих військовослужбовців військової служби за контрактом у ЗСУ», за допомогою якого вивчалися основні характеристики релігійності військовослужбовців військової служби за контрактом (усіх категорій військовослужбовців), рівень задоволеності їхніх релігійних потреб та бажані форми участі церков (релігійних організацій) у житті військ (сил). Це дослідження показало, що спілкування зі священнослужителем посідає одне із чільних місць у загальному рейтингу релігійних потреб. У військових частинах, де співробітництво із церквами (релігійними організаціями) має постійний щотижневий характер, дуже часто військовослужбовці, навіть ті, хто не вважають себе віруючими, бажають спілкуватися зі священнослужителями [12].

5 червня 2013 р. на засіданні Ради у справах душпастирської опіки при МОУ затверджений Кодекс військового священника (капелана) [7].

Висновки. Отже, вирішити поточні проблеми співпраці ЗСУ з українськими церквами, забезпечити сталі партнерські відносини на довготривалу перспективу можна лише з ухваленням Закону України «Про службу військових капеланів» та відповідних змін до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», що надійно зміцнить правові засади співпраці Української держави й українських

церков на ниві духовної опіки військовослужбовців.

У сучасних умовах релігійний чинник є важливим елементом державотворення, позитивно впливає на процеси самоствердження військовослужбовців ЗСУ. Соціальні доктрини православної й інших церков відповідають основним завданням розбудови суверенної держави. Саме релігія формує в соціумі відповідну структуру загальнолюдських і національних цінностей, якостей та ідеалів. Будь-яка віра, зокрема суто релігійна, для людини є засобом ствердження особистості, пошуку нею сенсу свого буття, захисту від різних життєвих негараздів, регуляції своєї соціальної діяльності і внутрішнього світу. Релігія задовольняє конфесійні потреби віруючих військовослужбовців і членів їхніх сімей, утворює в їхній свідомості високу духовність, моральність, культуру, патріотичні почуття, які історично притаманні українському народові, сприяє зміцненню сімей, вихованню дітей.

Аналіз взаємовідносин держави і військових формувань із релігійними організаціями показує, що процес задоволення релігійних потреб віруючих військовослужбовців шляхом запровадження служби військових капеланів є складним і суперечливим. Водночас командування військових частин створює сприятливі умови військовослужбовцям ЗСУ для задоволення їхніх релігійних потреб. Саме добре поставлене пастирське служіння у війську сприятиме реалізації права на релігійне віросповідання військовослужбовців та зміцненню обороноздатності України.

Список літератури:

1. Галузевий державний архів Міністерства оборони України. Ф. 3697, Оп. 25284. Спр. 30. Арк. 37.
2. Галузевий державний архів Міністерства оборони України. Ф. 3697. Оп. 30715. Спр. 400. Арк. 123.
3. Галузевий державний архів Міністерства оборони України. Ф. 4366. Оп. 53227. Спр. 30. Арк. 72–73.
4. Академічне релігієзнавство : підручник для студентів вузів / за ред. А. Колодного. Київ : Світ знань, 2000. 862 с.
5. Бакуменко Р. Став хрещеним батьком командир. *Народна армія*. 2000. 21 січня. С. 1.
6. Баранівський В. Релігійний чинник у розбудові Збройних сил України. *Народна армія*. 2003. 16 квітня. С. 7.
7. Кодекс військового священника (капелана) / Міністерство оборони України. URL: [http://www.mil.gov.ua/diyalnist/zvyazki-z-gromadskistyru/rada-u-spravah-dushpastirskoi-opiki-pri-ministerstvi-oboroni-ukraini/normativni-dokumenty-ta-metodichni-rekomendaczii/2014/07/08/kodeks-vijskovogo-svyashhenika-\(kapelana\)/](http://www.mil.gov.ua/diyalnist/zvyazki-z-gromadskistyru/rada-u-spravah-dushpastirskoi-opiki-pri-ministerstvi-oboroni-ukraini/normativni-dokumenty-ta-metodichni-rekomendaczii/2014/07/08/kodeks-vijskovogo-svyashhenika-(kapelana)/) (дата звернення: 13.02.2019).
8. Концепція душпастирської опіки у Збройних силах України / Міністерство оборони України. URL: http://www.mil.gov.ua/index.php?part=council_pastoral_care&sub=concepzia (дата звернення: 13.12.2018).
9. Основи релігійних вчень та практичні рекомендації органам військового управління щодо душпастирської опіки військовослужбовців Збройних сил України : навчально-методичний посібник / В. Кротиков та ін. Київ : НДЦ ГП ЗС України, 2010. 106 с.
10. Куліш Ю. Той, хто вважає миротворців військовими заробітчанами, просто не поважає пам'ять загинувших, які вже ніколи не побачать України. *Армія України*. 2005. 22–28 січня. С. 4.

11. Меморандум про співпрацю у справах душпастирської опіки військовослужбовців Збройних сил України від 10 листопада 2008 р. URL: https://risu.org.ua/ua/index/resources/goverments_doc/military/42756/ (дата звернення: 11.01.2019).
12. Методичні рекомендації керівникам органів військового управління, командирам (начальникам) військових частин, військових навчальних закладів, установ та організацій Збройних сил України щодо вдосконалення військово-релігійного співробітництва (2013 р.) / Міністерство оборони України. URL: [http://www.mil.gov.ua/diyalnist/zvyazki-z-gromadskisty/rada-u-spravah-dushpastirskoi-opiki-pri-ministerstvi-oboroni-ukraini/normativni-dokumenti-ta-metodichni-rekomendaczii/2014/07/08/metodichni-rekomendaczii-\(2013-roku\)/](http://www.mil.gov.ua/diyalnist/zvyazki-z-gromadskisty/rada-u-spravah-dushpastirskoi-opiki-pri-ministerstvi-oboroni-ukraini/normativni-dokumenti-ta-metodichni-rekomendaczii/2014/07/08/metodichni-rekomendaczii-(2013-roku)/) (дата звернення: 11.01.2019).
13. Олексюк Н., Калаур С. Духовна опіка військовослужбовців як умова ефективності налагодження життєдіяльності їхніх сімей в умовах реформування Збройних сил України. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. Серія «Педагогіка, психологія, філософія». 2013. Вип. 192 (2). С. 17–24.
14. Про впорядкування питань задоволення релігійних потреб військовослужбовців Збройних сил України : директива міністра оборони України від 21 квітня 2006 р. № Д-25. URL: http://www.mil.univ.kiev.ua/files/159_313621115.pdf (дата звернення: 10.01.2019).
15. Про затвердження Положення про Раду у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України : наказ міністра оборони України від 17 березня 2009 р. № 115. URL: <http://www.mil.gov.ua/diyalnist/zvyazki-z-gromadskisty/rada-u-spravah-dushpastirskoi-opiki-pri-ministerstvi-oboroni-ukraini/rada-u-spravah-dushpastirskoi-opiki/2014/07/08/polozhennya-pro-radu-uspravah-dushpastirskoi-opiki-pri-ministerstvi-oboroni-ukraini/> (дата звернення: 11.12.2018).
16. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців і членів їх сімей : Закон України від 10 грудня 1991 р. № 2011–XII / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 15. С. 418. Ст. 190.
17. Соболев В. Храм душі для дітей військовослужбовців. *Народна армія*. 2000. 5 серпня. С. 2.
18. Ткачук Р. Дорогою до храму. *Військо України*. 2013. № 4. С. 44–45.

СВОБОДА РЕЛИГИОЗНОГО ВЕРОИСПОВЕДАНИЯ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ ВООРУЖЁННЫХ СИЛ УКРАИНЫ (1991–2013 ГОДЫ)

В статье проанализирована проблема свободы религиозного вероисповедания военнослужащих Вооруженных сил Украины. В Украине, с провозглашением независимости, стали создавать благоприятные условия для удовлетворения религиозных потребностей верующих военнослужащих. При содействии военного руководства им предоставлялась возможность посещать церкви во внеслужебное время. Постепенно в Вооруженных силах вводится институт военных капелланов. Главной целью деятельности военного священника (капеллана) была моральная поддержка воинов во время несения военной службы, психологическая реабилитация после тяжелых ранений и травм. Это способствовало консолидации личного состава Вооруженных сил Украины вокруг идеи национальной государственности, повышению чувства патриотизма, морально-психологического состояния и укреплению воинской дисциплины.

Ключевые слова: религиозное вероисповедание, военнослужащие, церковь, Вооруженные силы Украины, военные священники (капелланы), Министерство обороны Украины.

THE RELIGION FREEDOM OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE SERVICEMEN (1991–2013)

The problem of religion freedom of the Armed Forces of Ukraine servicemen is analyzed in the article. The favorable conditions for meeting the religious needs of servicemen believers are being created with the proclamation of independence in Ukraine. The opportunity to visit churches in non-service time was provided with the support of the military leadership. The process of instituting military chaplains gradually took place in the Armed Forces. The moral support of soldiers in the process of military service, psychological rehabilitation after severe injuries and wounds was the main purpose of the military priest (chaplain) activity. It is contributed to the consolidation Armed Forces of Ukraine personnel around the idea of national statehood, raising the sense of patriotism, moral and psychological state and strengthening military discipline.

Key words: religion, servicemen, church, Armed Forces of Ukraine, military priest (chaplain), Ministry of Defence Ukraine.

Білик Я.О.

Одеський національний політехнічний університет

ПРОТИСТОЯННЯ РАДЯНСЬКІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ НАПРИКІНЦІ 80-Х – НА ПОЧАТКУ 90-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

У публікації розкрито механізм протистояння демократичних сил України радянській ідеологічній системі наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття. З'ясовано значення діячів Народного руху України в розвінчуванні культурно-ідеологічних конотацій «націоналіст», «братні народи», «інтернаціоналізм». Продемонстровано прояви високої політичної культури української інтелігенції.

Ключові слова: Народний рух України, Іван Дзюба, Дмитро Павличко, інтернаціоналізм, націоналізм, інтерфронт.

Постановка проблеми. Ідеологічна система тоталітарної держави оперувала поняттями «інтернаціоналізм», «братні народи», «багатонаціональна держава» на позначення стабільності імперії. Тому і процес пробудження національної свідомості розглядався як виклик самій системі. Комуністична влада вкрай агресивно ставилася до патріотичних сил у республіках Радянського Союзу, звинувачуючи їх передусім у націоналізмі. Альгимантас Чекуолис, на той час ще член Компартії Литви, активний діяч Саюдісу, у квітні 1989 р. на шпальтах литовського видання за перебудову «Согласіє» надрукував публікацію «Монологи», де виступив із критикою системи, доводячи її лицемірство: «Кидуючи прибалтійцям звинувачення в націоналізмі, ніхто поки не спромігся конкретно пояснити, що під цим розуміється. Литовці претендують на чужі території? Вимагають для своєї мови рівних прав у Мінську або Ростові? Виселяють недавно прибулих людей інших національностей? Або просто прагнуть до збереження Литви і литовців?» [1]. Звинувачення в націоналізмі стосувалося всіх демократичних сил у республіках Радянського Союзу, що почали підносити національну культуру, говорити про національну символіку, вивчати історію свого народу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У результаті аналізу джерельної бази зазначимо досить високий рівень дослідження питань, пов'язаних із Народним рухом України. Передусім це фундаментальні праці Г. Гончарука, О. Гараня, В. Деревінського, Г. Побережець та ін. Окремі

аспекти теми висвітлені в працях М. Главацького, Ю. Діденко, І. Кривдіної, М. Кучерук тощо. Втім, незважаючи на наявність значної кількості публікацій, стан наукового осмислення і вивчення вказаної проблеми не можна вважати достатнім.

Постановка завдання. Мета статті – показати приклади відсічі ідеологічній пропаганді Союзу Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР) наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. демократичних сил в Україні. З'ясувати роль діячів Народного руху України в розвінчуванні культурно-ідеологічних конотацій «націоналіст», «братні народи», «інтернаціоналізм».

Виклад основного матеріалу дослідження. Жорстоким і потужним інструментом боротьби проти патріотичних сил у республіках, для збереження системи, стало провокування міжетнічних конфліктів. У 90-х рр. республіки СРСР захлинули криваві ексцеси в Карабасі, Фергані, Баку, Молдові. Володимир Дудок на шпальтах журналу «Дзвін» про дані конфлікти писав, що вони «є міжнаціональними за зовнішніми виявами, а не за суттю» [2, с. 80]. Показовим і водночас типовим прикладом був придністровський конфлікт, що розпочався 1989 р. у Молдові як соціально-політичний.

У Молдові, як і в усіх інших республіках, проводилася політика русифікації. Союз письменників Молдови був серед перших, хто порушив проблему статусу мови. На сесії Верховної Ради Молдавії 1989 р. ухвалений Закон «Про державну мову» – молдавську. Проте проросійський фронт «Єдінство», зібравшись на мітингу

28 серпня 1989 р. у Тирасполі, вимагав проголошення двох державних мов [3, с. 1]. Розуміючи вже неефективність русифікаторської теорії в усіх республіках СРСР про «злиття мов і націй», комуністична влада прагнула впровадити нову ідеологічну модель «національно-російської двомовності», яку, до речі, намагалися насадити і в Україні. Ця політика була спрямована на відтягування процесу державотворення і зовні виглядала як боротьба із проявами націоналізму. Проте здобути державно-політичну самостійність не можна в умовах двомовної концепції. Це добре усвідомлювали демократичні сили країни.

Розуміючи поведінку Кремля, Народний рух України не залишився осторонь конфлікту в Молдові. На Другому з'їзду Руху 27 жовтня 1990 р. була прийнята «Ухвала з приводу введення військ до південних районів Молдови», в якій зазначалося: «Політика центру нині спрямована на розпалювання міжнаціональної ворожнечі створенням дрібних державних утворень, підпорядкованих безпосередньо Москві <...>. Москва хоче й далі «нести на собі тягар» миротворця й сторожа національних прав, виходячи з принципу *divide et impera*. Збори Руху вимагають виведення військ із території Молдови <...>. Ми протестуємо проти використання території України з метою агресії проти Молдови без рішення Верховної Ради України» [4, с. 206].

Неприйняття двомовної концепції переросло в Молдові 1992 р. у воєнне протистояння і присутність російських військ у Придністров'ї. Журнал «Огоньок» 1992 р. писав: «Не стримує себе у висловлюваннях місцева преса (ідеться про Придністров'я – Я. Б.), кидаючи на адресу Кишинєва злісне «фашисти», «дерьмократи» <...>. Таким же благородним стилем висловлюється і преса Молдови, говорячи про лідерів Придністров'я і його захисників, а телеканал «Останкіно» там і взагалі відключили, щоб не заважав формувати необхідні Кишинєву переконання» [5, с. 2]. Так В. Летов, кореспондент «Огонька», на шпальтах журналу засвідчив агресивну позицію Москви, яка розпочала інформаційну атаку на законну владу Молдови.

У СРСР люди, що виборювали право говорити рідною мовою, розвивати власну культуру й історію свого народу, автоматично зараховувалися до націоналістів. Позиція влади Кишинєва була легітимною, оскільки навіть у 1992 р. Росія продовжувала політику міцного пропагандистського тиску і розпалювання ворожнечі, спираючись на російськомовне населення. Однак тільки пропа-

гандою не обійшлося. «Ділові люди Тирасполя, зібравшись на конференцію, запропонували своєму керівництву не тягнути і розпочати з Кишинєвом негайні переговори про створення на Лівобережжі першої Вільної економічної зони Молдови <...>. Ось і перша сотня козаків, зібравши речі, поїхала з берегів Дністра на береги свої – *донські* (виділено мною – Я. Б.)», – писав журнал «Огоньок» [5, с. 2].

Ще наприкінці 80-х рр. комуністична влада спиралася передусім на проросійські налаштовані сили, які гуртувалися навколо інтерфронтів, що утворилися як противага національним рухам. Ці інтерфронти стали рушійною силою для розгортання міжнаціональних конфліктів. «В Україні, як відомо, інтерфронт навіть не набрав потрібної для оформлення в структуру кількості симпатиків» [2, с. 79]. Це пояснювалося передусім мудрістю й інтелігентністю лідерів Руху, які обходили гострі питання, спрямовані на розкол країни. Астрофізик, публіцист, один з організаторів Народного руху України за перебудову Леонід Шулман зазначав, що не можна не радіти щодо того, що в Україні цей алгоритм досі не спрацював. «У нас є чимало антисемітів, але нема організованої «Пам'яті». У нас є консервативні люди, але немає «Об'єднаного фронту трудящих». У нас є численні російські шовіністи, але нема «Інтерфронту». Уже котрий раз створюється на папері гібрид Інтерфронту з ОФТ – так звана «Спілка трудящих за соціалістичну перебудову», – але сама багаторазовість спроб свідчить про ставлення до неї навіть тих, з кого її б хотіли скласти: російськомовних консервативних людей» [6, с. 82]. В ухвалі Другого з'їзду Руху зазначалося: «Розцінюючи міжнаціональні відносини як важливий фактор політичної стабільності, Всеукраїнські збори схвалюють рішучі дії Секретаріату, що запобігли спробам розпалити міжнаціональну ворожнечу, утворити так звані «інтерфронти», посіяти розбрат і недовіру серед народу України» [7, с. 177].

Велика роль у цей час належала пресі. Українські видання, «Дзвін», «Сучасність», «Слово і час», на відміну від російських, чесно висвітлювали події, піддаючи критиці імперські погляди. Українським виданням не притаманна була мітинговість і агітаційність, унаслідок чого російськими виданнями з радянських часів. Безперечно, демократична спрямованість українських видань пояснювалася патріотичними поглядами їх керівників. Так, головним редактором науково-теоретичного журналу «Слово і час» із липня 1989 р. був Віталій Дончик, доктор філологічних наук, літературозна-

вель, критик, один із фундаторів Народного руху України. Літературно-мистецький і громадсько-політичний часопис «Дзвін» очолював прозаїк, публіцист, журналіст Роман Федорів. Науковець Олена Усманова про нього говорила, що в умовах жорсткої радянської цензури більшість творів митця несли в собі українську національну ідею [8, с. 26]. Журнал «Сучасність», створений 1961 р. у Мюнхені, згодом видавався в Нью-Йорку, орієнтувався довгий час на українську діаспору, наприкінці 80-х рр. був доступний і в Україні. Із січня 1992 р. «Сучасність» виходить у Києві. Головними редакторами журналу стали Іван Дзюба і Тарас Гунчак, які в «Слові до читачів» писали, що в традиціях «Сучасності» було дотримуватися наукової об'єктивності і високих естетичних критеріїв, уникати політичних спекуляцій та упередженості, зокрема і в оцінках становища в радянській Україні, тримати марку незалежного і респектабельного видання. «Завдяки цьому «Сучасність» – без перебільшення можна сказати – зробила свій внесок не лише у виховання нових поколінь українських інтелектуалів зарубіжжя, а й у боротьбу за незалежність України» [9, с. 7].

Журнал «Дзвін» у 1991 р. писав: «В Україні немає ґрунту для серйозних міжетнічних конфліктів. Специфіка історичного розвитку українського народу, соціопсихологічні характеристики національного типу українця не дають навіть найменших підстав вважати його народом, схильним до расизму. *Однією з найбільших заслуг демократичного руху в Україні є те, що він запропонував реалістичний підхід до проблеми міжнаціональних відносин* (виділено мною – Я. Б.)» [2, с. 80]. На жаль, після розвалу Союзу імперське бачення Росії нікуди не ділося. Російські засоби масової інформації продовжували «захищати право» російськомовного населення, розпалюючи ворожнечу між народами, ображаючи українські патріотичні сили. За таких умов велике значення мала широка просвітницька діяльність, плекання вивчення історичної пам'яті, національної свідомості, оприлюднення фактів національно-культурного життя, залучення ширших кіл української громадськості до обговорення проблеми.

Сила демократичного руху України була в професіоналізмі. Знання правової і політичної думки, історії України, оперування фактами – це давало змогу не лише вести достойний політичний діалог, але давати відсіч ідеологічному ворогу. Олександр Солженіцин, відомий борець із комуністичним режимом, опублікував у спеціальному випуску «Комсомольської правди» від 18 вересня

1990 р. трактат «Як нам облаштувати Росію», який мав відверто імперський характер. Російський дисидент писав, що відділяти Україну – значить різати через мільйони сімей і людей. «У Литві та Польщі білоруси і малороси усвідомлювали себе росіянами і боролися проти ополячення й окатоличення. Повернення цих земель до Росії всіма тоді усвідомлювався як ВОЗЗ'ЄДНАННЯ» [10].

Антиукраїнський по суті трактат був небезпечним. Це передусім заклик до припинення процесу державотворення в Україні. Олександр Солженіцин писав: «Брати! Не треба цього жорстокого роз'єднання! <...> Ми разом перестраждали радянські часи, разом потрапили в цей котлован – разом і виберемося» [10]. О. Солженіцин мав авторитет серед російської інтелігенції, у Західній Європі, тому його думка не мала бути проігнорована НРУ. Опонентом О. Солженіцина став відомий український поет, перекладач, політичний діяч Дмитро Павличко. Він заявив про недопустимість поширення імперського мислення, «йому (О. Солженіцину – Я. Б.) треба було б відмовитися від російського панславізму, від вищості всього великоруського над «малоруським»» [11, с. 78]. Як опонент О. Солженіцину, Д. Павличко розвінчує міф про єдність народів, оперуючи історичними фактами. Він роз'яснював, що козацькі визвольні війни, очолювані Сагайдачним, Виговським, Дорошенко, Мазепою, були спрямовані проти Московщини, а більшовицька Росія вела війну проти Української Народної Республіки. І це не внутрішні заколоти і не боротьба всередині однієї нації [11, с. 78].

Одним із популярних і улюблених понять імперських ідеологів був «інтернаціоналізм». «Російському населенню втлумачується думка про месіанську інтегруючу роль Росії, пропагується почуття великодержавної величі, прищеплюється під прикриттям інтернаціоналізму шовіністична ідеологія <...>» [12, с. 172]. Так, аналізуючи III з'їзд Руху, кореспондент журналу «Огоньок» зазначав, щоб не говорилося про «інтернаціональний» характер цього Руху, але факт залишається фактом: Рух має яскраво виражений національний окрас. Як аргумент журналіст наводив склад учасників з'їзду: 95% – українців, 5% – інших національностей [13, с. 10]. Іван Драч для показу істинної суті, що вкладалася в поняття «інтернаціоналізм», уживав такі словосполучення: «всесоюзна адміністрація для інтернаціональної покори», «інтернаціонал-імперіалісти» та ін. [14, с. 9]. Розуміння поняття «інтернаціонального» у «єдинонеделімців» (вислов Івана Дзюби –

Я. Б.) навіть після здобуття Україною незалежності залишалося тоталітарно-імперським.

Для визначення етнічних і національних спільнот в офіційній пропаганді й науковій літературі спекулювали такими словосполученнями, як «народи України», «російський народ України» тощо. Іван Дзюба звертав увагу на те, що ці поняття складні і неоднозначні. «Є російське населення на Україні, яке становить частину єдиного російського народу <...>. Навіть єврейського народу України немає, а є євреї, які живуть на Україні і є частиною єврейського народу, що живе в багатьох країнах світу. Водночас усі ці люди різних національностей та національні групи є не лише громадянами України, а й складовою частиною народу України, – але не в етнічному значенні, а в державному значенні» [15, с. 138]. Український учений і політичний діяч наголошував на тому, що коли говорити про народи України в етнічному значенні, то ними є ті, для яких Україна є єдиною вітчизною і корінною землею поселення – тобто, крім українців, ще кримські татари, караїми, гагаузи, можливо, донецькі греки як відмінний від середземноморських етнос [15, с. 138]. Уживання поняття «багатонаціональна республіка» Іван Дзюба уважав некоректним щодо України. Посилаючись на М. Скрипника, який заперечував дану формулу, вбачаючи в ній завуальовану

спробу поставити під сумнів право українців на власну державу. Роз'яснення даного питання є необхідною умовою усунення суперечливої ситуації, яка стоїть на заваді реалізації цілей і завдань національної політики. «Україна залишається однією з найбільш етнічно стабільних республік Союзу, державою, в якій корінне населення абсолютно переважає. Україна – не багатонаціональна держава, як, скажімо, Югославія, Індія чи Індонезія, а держава з багатонаціональним складом населення, як більшість європейських держав. А це принципово різні речі», – заявляв Іван Дзюба [15, с. 139].

Висновки. Саме розсудливість і розуміння ситуації лідерами Руху не дали комуністичній владі, а згодом і прибічникам у Росії повернення Союзу шансу розпочати воєнний конфлікт. Звинувачення в націоналізмі патріотичних сил і заклик «бути разом із братніми народами» постійно з'являлися на шпальтах російської преси. Українська інтелігенція не трималася осторонь, а розпочала процес розвінчування радянської імперської ідеології, що зробила базовими поняття «інтернаціоналізм», «братні народи», «багатонаціональна держава». Безперечно, мирна розбудова України в 90-х рр. є заслугою демократичних сил країни, які змогли дати відсіч імперській ідеологічній пропаганді. Це була перемога української гуманітаристики.

Список літератури:

1. Чекуонис А. Монологи. Согласие. 1989. 7–30 апреля. URL: <http://www.agitclub.ru/front/frontsov/sajudis.htm> (дата обращения: 31.01.2019).
2. Дудок В. Від тоталітарного гуртожитку до спільного українського дому. *Дзвін*. 1991. № 8. С. 79–82.
3. Головков А. Молдавія: бремя выбора. *Огонёк*. 1989. № 38. С. 1.
4. Ухвала з приводу введення військ до південних районів Молдови. *Сучасність*. 1991. Ч. 1(357). С. 206.
5. Летов В. Чья кровь краснее? *Огонёк*. 1992. № № 16–17. С. 1–2.
6. Шульман Л. Україна – держава міжнародного миру. *Сучасність*. 1991. Ч. 1 (357). С. 80–86.
7. Ухвала Других Всеукраїнських зборів Руху. *Сучасність*. 1991. Ч. 1 (357). С. 176–178.
8. Усманова О. Ми всі час від часу повинні дихати сивим вітром... Публіцистична творчість Р. Федоріва. *Українська Література*. 2013. № 11. С. 24–26.
9. Гунчак Т., Дзюба І. Слово до читачів. *Сучасність*. 1992. Ч. 1 (369). С. 7–10.
10. Александр Солженицын. Как нам обустроить Россию. URL: http://www.lib.ru/PROZA/SOLZHENICYN/s_kak_1990.txt (дата обращения: 02.02.2019).
11. Павличко Д. Про роботу Ради Національностей Руху. *Сучасність*. 1991. Ч. 1 (357). С. 76–79.
12. Про міжнародні відносини в Україні. *Сучасність*. 1991. Ч. 1 (357). С. 172–173.
13. Рыковцева Е. Автономное плавание в самостийном режиме. *Огонёк*. 1992. № № 16–17. С. 9–10.
14. Драч І. Політична ситуація на Україні і завдання Руху. *Сучасність*. 1991. Ч. 1 (357). С. 134–149.
15. Дзюба І. Україна і світ. *Сучасність*. 1991. Ч. 1 (357). С. 8–20.

**ПРОТИВОСТОЯНИЕ СОВЕТСКОЙ СИСТЕМЕ УКРАИНСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ
В КОНЦЕ 80-Х – В НАЧАЛЕ 90-Х ГОДОВ XX ВЕКА**

В публикации раскрыт механизм противостояния демократических сил Украины советской идеологической системе в конце 80-х – в начале 90-х годов XX века. Показано значение лидеров Народного руха Украины в развенчании культурно-идеологических коннотаций «националист», «братские народы», «интернационализм». Продемонстрирован уровень высокой политической культуры украинской интеллигенции.

Ключевые слова: Народный рух Украины, Иван Дзюба, Дмитрий Павлычко, интернационализм, национализм, интерфронты.

**CONFRONTATION OF THE SOVIET SYSTEM OF UKRAINIAN INTELLIGENTION
LATE 80S – EARLY 90S OF XX CENTURY**

The article reveals the mechanism of opposition of the democratic forces of Ukraine to the Soviet ideological system in the late 80s – in the early 90s. Twentieth century. The significance of the leaders of the People's Rukh of Ukraine in discrediting the cultural and ideological connotations of “nationalist”, “fraternal peoples”, “internationalism” is shown. The level of high political culture of the Ukrainian intelligentsia is demonstrated.

Key words: Narodnyi Rukh of Ukraine, Ivan Dzyuba, Dmitry Pavlychko, internationalism, nationalism, interfront.

Жмака В.М.

Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка

Турков В.В.

Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка

ВПРОВАДЖЕННЯ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ В СЕРЕДОВИЩІ БОЛГАРСЬКИХ СЕЛЯН УКРАЇНИ (1921–1928 РОКИ)

У статті розглядається впровадження нової економічної політики в середовищі болгарського селянства України, що було пов'язано із підтримкою одноосібних господарств, розвитком кооперативного руху, створенням комітетів незалежних селян, профспілок сільськогосподарських робітників, комітетів взаємодопомоги, товариств зі спільного обробітку землі.

Ключові слова: радянська держава, нова економічна політика, болгар, одноосібне господарство, кооперація, селянські спілки.

Постановка проблеми. Запровадження нової економічної політики на території України було пов'язано з тим, що воно стосувалося інтересів багатонаціонального населення республіки, яке мало свій економічний уклад, який формувався протягом багатьох століть. Мали свою специфіку і болгар, що відобилися на аграрній політиці держави в їхньому етнічному середовищі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед сучасних досліджень з історії впровадження непу серед болгарського селянства варто виділити праці таких українських істориків: Ю. Грищенко [1], М. Дихана [5], А. Кіссе [9], В. Павленко [11], Б. Чирка [21], Л. Якубової [22]. Попри значні напрацювання з вивчення вищезгаданої проблеми, окремі її аспекти не були висвітлені в науковій літературі. Водночас для її вивчення є достатня джерельна база й опубліковані документи.

Постановка завдання. Виходячи з вищенаведеного, автори поставили за мету комплексно дослідити впровадження непу в середовище болгарського селянства в 1921–1928 рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. До революційних подій 1917 р. більшість болгарського населення була досить заможною. 45% господарств становили так звані куркульські, 35% – міцні середняцькі, тільки 20% – малоземельних та наймитів [11, с. 112]. Військові дії періоду громадянської війни завдали суттєвих матеріальних збитків болгарським господарствам. Наприклад, загальні втрати у болгарському селищі Гирсівка,

яке розташоване на території Приазов'я, становили 38 тис. 699 крб [2, арк. 43].

Також негативно вплинула політика воєнного комунізму, пов'язана з уведенням продрозкладки та заборони ринкової торгівлі. Селяни чинили опір такій політиці, вступаючи в повстанські загони, які діяли на території півдня України. У такій ситуації опинилися не тільки болгар, а й представники інших етнічних груп населення республіки і держави загалом.

Вихід із кризи знайдено лише після X з'їзду Російської комуністичної партії (більшовиків) (далі – РКП (б)), який проходив із 8 по 16 березня 1921 р., де проголошено впровадження нової економічної політики. Але ще раніше владні структури Української Соціалістичної Радянської Республіки (далі – УСРР) вжили заходів для поліпшення становища багатонаціонального селянства, болгар також. 2 березня 1921 р. V Всеукраїнський з'їзд рад постановив на 9 років закріпити землю за селянами в районах, де були вилучені лишки землі в куркулів, розподілені колишні нетрудові землі, які не оброблялися через відсутність господарів, а також виділені угіддя для радгоспів, цукрових заводів, установ, утворений волосний земельний фонд [14, с. 110–111].

Також органи влади ухвалили низку постанов стосовно діяльності такої категорії селянства, як болгар-городники. Вони проживали біля Харкова, Києва, Одеси, Мелітополя, Сталіна і займалися вирощуванням та продажем городини. Для забезпечення міського населення цих великих

промислових центрів сільськогосподарською продукцією та покращення матеріального становища виробників 7 серпня 1921 р. ухвалена постанова «Об организации болгарских огородных артелей» за підписом голови Раднаркому УСРР Х. Раковського такого змісту:

«1. Считать наиболее рациональным организацию болгарских огородников по производственному принципу, в форме специальных огородных кооперативов, артелей первичной ступени.

2. Признать, что момент организации кооперативных союзов огородников назрел, организацию таковых считать первоочередной задачей.

3. Организуемые огородные союзы должны выполнять всю работу по кооперированию огородных артелей <...>.

5. Наркомпрод и Вукоспилку обязать установить твердые договорные отношения относительно сбыта огородных продуктов.

6. В плоскости договорных условий разрешить практический вопрос о снабжении болгарских огородных артелей или союзов огородников.

7. Наркомзаму и Наркомвнуделу поручить, согласно Закону от 2 марта 1921 г., закрепить огородные земли за артелями, по возможности восстанавливая бывшие землепользования <...>» [12, с. 5].

28 вересня 1921 р. вийшла постанова Особливої комісії з палива та продовольства на чолі із Х. Раковським «О вспашке огородов», де акцентавоно увагу на такому: «1. Огородная земля, обрабатываемая в 1921 г. военными организациями, рабочими предприятиями, профессиональными организациями и зарегистрированными с/х коллективами, остается в их распоряжении на следующий 1922 г., после проверки действительной их обработки <...>. 6. Высшим трудовым артелям особого назначения (например, болгарских огородников), у которых земля весной была отобрана или отрезана, необходимо по возможности восстановить в старых пределах землепользования» [4, арк. 148].

Оперативність ухвалення вищезгаданих постанов можна пояснити особистою зацікавленістю Х. Раковського, який був болгариним за національністю. Він особисто відвідував Холодногорський ринок міста Харкова, на якому була представлена сільськогосподарська продукція болгарських артелей, і цікавився їхніми справами [13, с. 62].

У період впровадження нової економічної політики кількість господарств болгар-городників поступово зростала. За даними завідувача Центрального болгарського бюро при ЦК КП(б)

У Малчева, станом на 13 грудня 1926 р. навколо Одеси налічувалося майже 200 болгарських господарств-городників, у передмісті Харкова – приблизно 40 господарств, навколо Мелітополя – майже 30 господарств [19, арк. 78].

В інших регіонах України кількість болгар-городників була досить нечисленна. Наприклад, за інформацією Сталінського окружного виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, у грудні 1926 р. в окрузі налічувалося 595 болгар, що становило 0,17% усього населення [3, арк. 73]. Виконком інформував про те, що «болгары заняты огородничеством и в среднем принимают от 7–10 человек наемной силы <...>» [3, арк. 73].

На початку 20-х рр. ХХ ст. органи влади сприяли діяльності різних селянських спілок в особі Комітетів незаможних селян (далі – КНС), профспілки сільськогосподарських робітників (Робітземліс) та комітетів взаємодопомоги (далі – КВД). Наприклад, у селі Райнівка Цареводарівського району Мелітопольської округи в 1925 р. КВД виділив кредити 50 господарствам для внесення вступного паю в кооперативне товариство [6, с. 139]. На жаль, це частіше були винятки із правил. Допомога владних структур у створенні селянських спілок не мала достатнього фінансування. Про це свідчать матеріали звіту члена Центральної комісії в справах національних меншин (далі – ЦКНМ) при ВУЦВК Мацева, який з 1 по 25 квітня 1925 р. досліджував стан роботи серед болгарського населення Єкатеринославської й Одеської губерній. Звіт оприлюднено у вигляді доповіді на Всеукраїнській конференції радянських та культурних працівників, яка проходила в Харкові у квітні 1925 р. У своїй доповіді Мацев висловив зауваження стосовно діяльності КНС у болгарських селах: «Болгарская беднота на 70% втянута в организацию КНС, в каждом селе имеются <...> организации КНС. Некоторые из них создали образцовые коммуны и артели, как, например, в с. Анновка, в с. Преслов (Екатеринославская губерния), в с. Буялык «Червоний труд» (Одесская губерния). Кредиты по линии Сельбанка для бедноты и КНС были совершенно ничтожные, и общее материальное состояние остается тяжелым» [17, арк. 74].

Варто зазначити, що в період запровадження непу болгарські селяни неохоче вступали до радянських громадських організацій. Так, за спостереженнями київського дослідника М. Журби, більшість болгарського населення залишалася поза профспілкою сільгоспробітників [6, с. 137].

У квітні 1926 р. статистика національного складу профспілок засвідчувала, що з 993 457 їхніх членів лише 970 були болгарами [1, с. 121]. Також у республіці з 1 164 038 членів КНС було лише 1 709 болгар. Після реорганізації КНС згідно з декретом ВУЦВК та РНК УСРР від 16 листопада 1925 р. у добровільну громадську організацію кількість національних меншин в їх складі різко зменшилася. Так, на 1926 р. було 2 118 болгар [10, с. 103].

У зазначений період розвивається кооперація, яка вважалася одним із пріоритетних напрямів в економічному розвитку республіки. У звіті бюро національних меншин при Катеринославському губісполкомі про розвиток кооперації оприлюднена така інформація: «В каждом болгарском селе имеется сельскохозяйственные или потребительская кооперация <...> более 50% крестьянских домохозяйств болгар кооперировано. Всего членов кооперации около 6 500 человек» [16, арк. 138]. Водночас рівень кооперації в місцях компактного проживання болгар був різним. Зокрема, у болгар Бердянщини в 1925 р. він сягав 50% господарств. На Одещині сільськогосподарською кооперацією охоплено 74% болгарського селянства [22, с. 222]. Восени 1927 р. споживчі товариства об'єднували 8,8 тис. болгар [22, с. 229].

У період непу досить складним залишалося для болгар питання про землеустрій та землекористування, що відображено у звіті про діяльність ЦКНМ із 1 жовтня 1925 р. по 1 квітня 1926 р. Зокрема, у розділі «О работе среди болгарского населения» оприлюднена така інформація: «<...> в вопросе землеустройства и землепользования имеются большие ненормальности. Есть случаи, когда земельные участки находятся на расстоянии 10–18 верст в других селах <...> нет твердых земельных отношений и более долгосрочного владения на один и тот же участок, а это слишком мешает культурному и интенсивному ведению хозяйства <...>. В виду большого трудолюбия болгарского населения законная норма земли в две десятины на едока является недостаточной. Необходимо НКЗ <...> по возможности увеличить законную норму. Разрешение земельного вопроса еще более укрепит настроение крестьянских масс в пользу советской власти» [15, арк. 85].

У середині 20-х рр. ХХ ст. частина болгар ще залишалися взагалі без земельних ділянок. Так, у звіті Одеського окружного бюро національних меншин за період із 4 листопада 1925 р. по 19 жовтня 1926 р. наведено інформацію про те, що в Ленінському районі зареєстровано 67 безземельних болгар-городників [18, арк. 28].

Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. владні структури посилили увагу до розвитку кооперації та колективних господарств, зокрема колгоспів. 16 березня 1927 р. ЦВК РНК СРСР ухвалив постанову «Про колективні господарства», акцентувавши увагу на розвитку товариств суспільної обробки землі (далі – ТСОЗ) та машинно-тракторних станцій (далі – МТС), підвищення їхньої продуктивності і товарності. Згідно із цією постановою, колгоспи ще залишалися в складі кооперації [8, с. 78].

Подальші кардинальні зміни в політиці держави в галузі сільського господарства оприлюднені на XV з'їзді ВКП(б), зокрема в резолюції, ухваленій 19 грудня 1927 р., зазначено: «<...> У теперішній період завдання об'єднання і перетворення дрібних індивідуальних селянських господарств у великі колективні повинно бути поставлене як основне завдання партії на селі» [7, с. 19].

Ухвалення вищезгаданих постанов привело до кількісного зростання колективних господарств. Якщо в 1927 р. налічувалося 44 колективних об'єднання, то в 1928 р. – 166 [20, арк. 31]. Подальший розвиток колективних господарств у болгар був пов'язаний із згортанням непу та впровадженням політики суцільної колективізації.

Висновки. Запровадження нової економічної політики в середовищі болгарського селянства почалося після X з'їзду РКП(б) у березні 1921 р. Владні структури активно залучали болгар до роботи в різних селянських спілках. Варто зазначити, що останні неохоче вступали до цих об'єднань, сподіваючись більше на власну працю. Болгари масово залучалися до сільськогосподарської кооперації. Восени 1927 р. споживчі товариства охоплювали 8,8 тис. болгар. У другій половині 20-х рр. ХХ ст. владні структури взяли курс на розвиток колективних господарств, зокрема колгоспів. Акцентувавши увагу на розвитку товариств спільної обробки землі (ТСОЗ), машинно-тракторних станцій (МТС). Подальші кардинальні зміни в політиці держави в галузі сільського господарства оприлюднені на XV з'їзді ВКП(б), зокрема, у резолюції, ухваленій 19 грудня 1927 р., узято курс на перетворення дрібних індивідуальних селянських господарств на великі колективні. Така політика привела до зростання колективних господарств у болгарських національних районах. Подальший розвиток колективних господарств у болгар пов'язаний із згортанням непу та впровадженням політики суцільної колективізації.

У майбутньому було б доцільно дослідити впровадження політики суцільної колективізації в містах компактного проживання болгарського селянства України.

Список літератури:

1. Грищенко Ю. Болгари в Україні 1920-х – 1930-х рр.: між національними проектами влади й реаліями життя. Київ : Інститут історії України НАН України, 2018. 269 с.
2. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. Р. 593. Оп 1. Спр. 9. 240 арк.
3. Держархів Донецької області. Ф. Р. 2. Оп. 1. Спр. 134. 117 арк.
4. Держархів Запорізької області. Ф. Р. 2. Оп. 1. Спр. 330. 475 арк.
5. Дихан М. Болгарські національні райони в Україні у 20–30-х рр. : короткий історичний нарис. Одеса : Маяк, 2004. 144 с.
6. Журба М. Радянські громадські організації національних меншин УСРР в умовах НЕПу. *Київська старовина*. 2000. № 5. С. 137–144.
7. Історія колективізації сільського господарства Української РСР. Т. 2: Здійснення суцільної колективізації на Україні 1927–1932 рр. / ред. кол.: І. Ганжа, Л. Гусева, І. Шерман. Київ : Наукова думка. 1965. 836 с.
8. Історія українського селянства. Нариси: у 2 т. / авт. кол.: О. Андрощук та ін. Т. 2. Київ : Наукова думка, 2006. 653 с.
9. Кіссе А. Відродження болгар України. Нариси. Одеса : Optimum, 2006. 288 с.
10. Мотричук Р. Діяльність комітетів незаможних селян у середовищі національних меншин України в 1920–30-ті рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 39. С. 101–105.
11. Павленко В. Українсько-болгарські взаємини 1918–1939 рр. Київ : Інститут історії НАН України, 1995. 224 с.
12. Сборник декретов и постановлений Особкома и УЭС, не вошедших в «Собрание узаконений Украины» за 1921 г. Харьков : Вторая государственная типография, 1922. 38 с.
13. Станчев М. Д-р Кръстьо Раковский – държавник, политик, дипломат. Превод от руски Лазар Георгиев. София : Академично издателство «Марин Дринов», 2004. 314 с.
14. Съезды Советов Союза СССР, союзных и автономных советских социалистических республик : сборник документов: в 3 т. 1917–1936 гг. Т. 2: 1917–1922. Москва : Издательство юридической литературы, 1960. 614 с.
15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 10. 122 арк.
16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 17. 339 арк.
17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 42. 82 арк.
18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 77. 236 арк.
19. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 195. 305 арк.
20. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 470. 57 арк.
21. Чирко Б. Національні меншини в Україні (20–30 рр. ХХ ст.) Київ : Асоціація «Україно», 1995. 215 с.
22. Якубова Л. Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-ті – початок 30-х рр. ХХ ст.) Київ : Інститут історії України НАН України, 2004. 456 с.

ВНЕДРЕНИЕ НОВОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ В СРЕДЕ БОЛГАРСКИХ КРЕСТЬЯН УКРАИНЫ (1921–1928 ГОДЫ)

В статье рассматривается внедрение новой экономической политики в среде болгарского крестьянства Украины, связанное с поддержкой единоличных хозяйств, развитием кооперативного движения, созданием комитетов независимых крестьян, профсоюзов сельскохозяйственных рабочих, комитетов взаимопомощи, обществ по совместной обработке земли.

Ключевые слова: советское государство, новая экономическая политика, болгары, единоличное хозяйство, кооперация, крестьянские союзы.

IMPLEMENTATION OF A NEW ECONOMIC POLICY IN THE ENVIRONMENT OF BULGARIAN PEASANTS OF UKRAINE (1921–1928)

In the article introduction of new economic policy is examined in the environment of the Bulgarian peasantry of Ukraine, that it was related to support of individual economies, development of cooperative motion, creation of committees of independent peasants, trade unions of agricultural workers, committees of mutual help, societies on joint treatment of earth.

Key words: Soviet state, New Economic Policy, Bulgarians, cooperation, individual peasant farm, collective farm.

Золотар Л.М.

Бердянський державний педагогічний університет

ТРАНСПОРТНІ ЗАСОБИ НА ДОРОГАХ ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано зміни, які відбулися в транспортній системі, їхній вплив на транспортні засоби. Відображені основні види транспортних засобів, які можна було побачити на дорогах Таврійської губернії. Акцентується увага на ролі подорожнього та візника в мережі транспортних комунікацій. Висвітлена поява потяга, автомобіля на дорогах Таврійської губернії та сприйняття їх. Наголошено на тому, що транспортні засоби були обов'язковим атрибутом мережі сухопутних шляхів сполучення, які впливали на модернізаційні зміни, що відбувалися в регіоні.

Ключові слова: Таврійська губернія, візник, пасажир, тракт, потяг, карета, бричка, омнібус, велосипед, автомобіль.

Постановка проблеми. Друга половина ХІХ ст. характеризується високими темпами урбанізації в Російській імперії. Не стала винятком і Таврійська губернія. Зі збільшенням міської території та кількості населення зростала потреба і в транспортних засобах, які використовувалися для перевезення пасажирів і вантажів. Більшість міст Таврійської губернії були портовими, тому цей чинник відіграв не останню роль у розвитку візничого промислу в регіоні. Уведення в експлуатацію в 1875 р. Лозово-Севастопольської залізничної дороги, яка сполучила регіон із загальноімперською мережею залізних доріг, зумовило збільшення кількості приїжджих до губернії та залучення більшої кількості візників. Візничий промисел був одним із видів поповнення міської казни, що збільшувало його значення для губернії. Візники і пасажири були найбільш зацікавлені в якості та протяжності доріг.

З огляду на важливість розвитку транспортної системи будь-якого регіону, транспортні засоби відігравали значну роль у реалізації соціально-економічних, торговельних, культурно-побутових цілей, тому доцільно розглянути даний аспект.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дана проблематика опосередковано висвітлена в низці публікацій. Серед сучасних українських досліджень частково розкритий аспект розвитку транспортної системи Криму в працях Д. Аверіної-Лугової, яка вивчала повсякденне життя населення Криму. Робота М. Борисова присвячена повсякденному життю візників та подорожніх, він

у загальних аспектах розкриває означену проблематику, не приділяючи уваги Таврійській губернії. Транспортний аспект у контексті розвитку туристичної сфери розглядався А. Мальгіним. Але на сьогодні комплексного дослідження не було здійснено, тому доцільно заповнити прогалину із цього аспекту.

Постановка завдання. Метою нашої розвідки є спроба проаналізувати чинники, що вплинули на перетворення в транспортній системі, дослідити видове розмаїття транспортних засобів, особливості їх експлуатації та сприйняття населенням. У цій статті автор доповнить наявний матеріал власним дослідженням, яке ґрунтується на вивченні даної проблематики в межах Таврійської губернії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Друга половина ХІХ ст. ознаменувалася низкою перетворень у всіх сферах життя, не є винятком і транспортна мережа Таврійської губернії. У цей період починається активне лобіювання різних проектів, спрямованих на появу залізниці в цьому регіоні. Ухваленню земської реформи сприяють зміни в транспортних комунікаціях на місцях, хоча вони не були такими стрімкими. Транспортна система Таврійської губернії в 70–80-ті рр. ХІХ ст. – це мережа сухопутних комунікацій, представлена 5 класами доріг, які значилися в статуті шляхів сполучення, представленні як шосе, так і ґрунтовими дорогами, що мали статус державного та місцевого значення і слугували поштовими трактами та під'їзними шляхами до залізничних

станцій і портів. Складовою частиною мережі сухопутних шляхів сполучення стала поява Лозово-Севастопольської залізниці. Допоміжна, але досить велика роль також відводиться інфраструктурі, яка є осередком надання транспортних послуг і здійснення безпечного руху. Для функціонування мережі сухопутних шляхів сполучення потрібно було забезпечити транспортними засобами та відповідним персоналом, який надавав та здійснював транспортні послуги. Для забезпечення цього виду діяльності існували об'єднання візників. Вони надавали послуги з перевезення пасажирів у місті та поза ним, на короткі та довгі дистанції. Для здійснення подорожі потрібно було замовити послуги візника. Візники об'єднувалися в компанії (об'єднання), які надавали послуги не лише з перевезення, а й з утримання тракту. Так, у 1879 р. подано на розгляд статут компанії, яка хотіла утримувати сполучення між Сімферополем, Севастополем та Ялтою. Утримувачем виступав Перекопський купець Йофе. За проектом статуту, компанія мала на меті надання послуг для комфортного пересування пасажирів, які їдуть на Південний берег Криму через Сімферополь і Севастополь. Утримувач зобов'язувався надавати екіпажі для термінового сполучення та запасні екіпажі для найму за окрему плату. Термінове сполучення здійснювалось на поштових конях, і компанія своїх коней не виставляла, лише у виключних випадках, коли закривалося поштове сполучення на території Кримського узбережжя. Статут передбачав утримання тракту впродовж 10 років. Для виконання поставлених завдань компанія мала складений капітал у 15 тис. крб, який був розділений на 15 паїв. Під час розгляду проекту статуту виникли зауваження, які стосувалися необхідності здійснення доплати поштоутримувачем за додаткових коней, які б були необхідні в екстрених випадках, і всі витрати покладалися на компанію. Компанія також повинна була здійснювати термінове сполучення Південнобережним трактом під час приїзду імператорської родини (один раз на добу, а в інший час – не менше двох разів на тиждень). Компанії купця Йофе було відмовлено, оскільки капітал компанії вважався замалим для здійснення перевезень на досить завантажених і вигідній ділянці шляхів сполучення [9, арк. 12–13].

Одвічною проблемою для подорожніх була відсутність коней на поштових станціях. Досить часто заможний проїжджий забирав усіх коней, і наступному залишалося лише чекати на їх повернення або винаймати коней за подвійну плату в

спритних підприємців, які прагнули заробити на подорожніх. На віддалених від великих міст поштових станціях особи, які віддавали в найм коней, були більш лояльними, прагнули якнайшвидше здати в найм коня й отримати прибуток.

До кінця XIX ст. для переміщення важливими трактами і місцевими шляхами використовувався гужовий транспорт. Заможні верстви населення та чиновники подорожували у власних екіпажах. Чиновники нижчого рангу, кур'єри та представники місцевої адміністрації «їхали на перекладних», подорожуючи в найманих критих чи поштових екіпажах або ж на возах, які змушені були надавати міщани, селяни, що відбували дорожню повинність. Згодом, із розвитком поштового зв'язку, з'явилися поштові екіпажі, які винаймалися пасажирами. Високопоставленим урядовцям та спеціальним столичним кур'єрам, які мали відповідний подорожній документ, екіпажі надавалися поза чергою. У 1874 р. в європейській частині Російської імперії такі подорожні листи були скасовані. Поза чергою забезпечувалися під час подорожі кращими кінними екіпажами лише члени імператорського дому. Згідно із циркуляром Міністерства внутрішніх справ від 1878 р., витрати на виплату за прогін коней, які надаються особам імператорського двора, у Таврійській губернії залишалися на тому ж рівні та становили до 4 000 крб [8, арк. 2].

Подорожні, які винаймали екіпаж і не використовували поштовий диліжанс, мали спеціальну назву своєї подорожі – «їхати на довгих». Частіше за все використовувалися карета або літня коляска, де було 4–6 коней. Коні потребували годування та відпочинку, і подорож тривала довго.

Не останню роль у візничому промислі відігравали транспортні засоби, якими керували візники. На дорогах Таврійської губернії можна було зустріти різного роду екіпажі.

Одним із таких видів транспорту була карета – закритий пасажирський віз із ресорами. Цим транспортним засобом користувалися здебільшого найзаможніші верстви населення. Для їзди в кареті потрібна була міцна упряжка коней. На провінційних російських дорогах карета була великою рідкістю [3, с. 42–43]. Але якщо зважати на те, що в Криму була літня резиденція сім'ї Романових і маєтки інших дворянських родин, то поява карети саме на цій території не викликала здивування.

Карети були підвішені на ремінних пасах, закриті, частково обтягнуті шкірою. Дерев'яні екіпажі використовувалися при дворах заможних

землевласників. Карети коштували дорого, замовлялися в Англії, Франції та Німеччині. Лише на початку XIX ст. з'явилася екіпажна фабрика в Петербурзі, а в 1820–1850 рр. карети, а згодом й інші екіпажі, почали виготовляти в Києві. Причому для тривалих подорожей виготовляли каретикупе на ресорах. Також для подорожей у нічний час існували спальні дорожні карети з невеликим салоном для сидіння – так звані дормези. Кожна карета обов'язково мала на дверцятах фамільний герб її власника. Дверцята й інші дерев'яні частини вкривалися позолотою й інкрустацією, у вікна нерідко вставлялося дороге скло. На горішніх кутах, за бажанням власника, могли укріплюватися ліхтарі, що також мали різну форму. Спереду, угорі, карета мала місце для візника, куди сідав також його помічник. Позаду розташовувалася підніжка, де їхали слуги-охоронці. Кількість коней залежала від забіганок і статків її власника. Гарна карета коштувала дорого, хоча такою загальною назвою могли іменуватися різні конструкції та екіпажі. Особливим різновидом карет були поштові карети. Побудовані за єдиним зразком, міцні та витривалі, поштові карети були найбільш поширеним засобом пересування. Місце в кареті завжди замовляли заздалегідь, тому що охочих було завжди більше, ніж самих місць.

Найшвидшим видом екіпажів був візок фельд'єгера. Фельд'єгерська служба здійснювала доставку зі столиці в губернії урядових наказів, важливої документації, кореспонденції монаршої родини. За своїм статусом фельд'єгер отримував коней поза чергою на поштовій станції, тому й асоціювався цей вид екіпажа зі швидкістю і мобільністю.

Інші категорії населення пересувалися, як і раніше, на звичайних возах або бричках (дерев'яний, металевий, або дерев'яно-металевий пасажирський кінний візок). Вони могли бути із закритим або відкритим дахом, запряжені кінсьми чи волами, з оберемком сіна чи соломи для сидіння, або ж візник їхав верхи на конях. Вози для перевезення вантажів мали зазвичай чотири колеса і були двовісні, зі зйомними дерев'яними дощатими стінками, що мали різну висоту. На таких возах перевозили сипучі матеріали, дрова, овочі і фрукти тощо. Для перевезення соломи або сіна використовували зйомні стінки, зроблені у вигляді драбини різної ширини і висоти.

Звичайним явищем на дорогах був неквапливий тарантас. Тарантас – дорожній, зазвичай критий, візок на дрожинах, що зменшують тряску, на довгих поздовжніх брусах, які сполучали передню

та задню частини конструкції. Узимку двовісні чотириколісні тарантаси могли бути закритими, а влітку відкритими.

Часто на дорогах траплялися фаєтони (чотириколісні двокінні чи трикінні коляски на лежачих ресорах із відкритим верхом, що міг у разі негоди підніматися); дροжки (відкриті легкі одновісні двоколісні екіпажі, запряжені одним або двома кінсьми); кабриолети (легкі відкриті двоколісні коляски, в які впрягали одного коня). У них колеса спершу були дерев'яними, обтягнутими залізним обіддям, а в більш пізні часи з'явилися полози на колесах, що мали гумові шини.

Ще одним розповсюдженим транспортним засобом було ландо – дво- або чотирикінний чотириколісний екіпаж із відкидним дахом, із чотирма сидіннями для пасажирів, які сиділи парами обличчям один до одного, і з підвищеним переднім сидінням для візника і заднім для слуг. Спереду і ззаду ландо мало дві частини даху, які закріплювалися завісами, і висувні вікна на дверях, що давали можливість сховатися від негоди. Екіпаж мав напівкруглу форму, нижній край його дверей розміщувався досить низько, що давало можливість легко ввійти до нього. Зовні він зазвичай був покритий лакованою шкірою чорного кольору. Ландо – це еволюційна модель карети, яка поєднала елегантність та практичність. Ландо – це транспортний засіб типу люкс. Його низькі борти забезпечували максимальну видимість пасажирів та їхнього одягу, тому у XIX і на початку XX ст. представники знаті використовували його як представницький екіпаж.

Для поїздок узимку використовували криті екіпажі, поставлені замість коліс на санні полози. Для перевезення вантажів використовували сани або пару саней, на які зверху прилаштовували верхню частину воза. Нерідко взимку запрягали замість одного чи пари коней три або й чотири, якщо господар прагнув швидше доїхати та мав таку можливість.

Для Таврійської губернії було характерним використання не лише коней для пересування, але й інших тварин, навіть екзотичних. Але цю практику було скасовано в 1873 р. Міська влада Сімферополя заборонила їздити вулицями міста підводами, запряженими верблюдами, наголошуючи на тому, що тварина має незвичний вигляд і може спричинити переляк у коней, який призведе до різного роду неприємностей. Хоча місцеве населення давно має звичай використовувати верблюдів для перевезення товарів із села до міста, нові реалії змусили відмовитися від нього [5, арк. 1–2].

У своїх подорожніх нотатках «Нариси Криму. Картини кримського життя, історії та природи» Є. Марков зазначає транспортні засоби на сухопутних дорогах Таврійської губернії в другій половині XIX ст. Він під час своєї подорожі не лише зустрів вершників, а й бачив мажари, запряжені волами й верблюдами, вузькі, високі, в яких можна розташувати цілий будинок [13, с. 41].

Мандрівка в різного роду транспортних засобах мала свої переваги та недоліки. Подорож на диліжансі з поштовими кінями була більш комфортна, коні змінювалися на кожній станції, подорожній добирався до місця слідування швидко, з комфортом і невтомлений. Використання диліжанса «на довгих» передбачало їзду на власних чи найнятих із візником конях, подорож розтягувалася в часі, передбачалися зупинки для відпочинку коней. Мандрівка в такий спосіб була дешевшою, подорожній міг самостійно вибрати місце зупинки, взяти більше багажу

На початку XX ст. необхідність змін у системі транспортних комунікацій стала очевидною й довгоочікуваною: активне будівництво мережі залізниць і розмаїття традиційних видів транспорту, що певним чином пом'якшували гостроту проблеми, дали поштові до проведення ревізії уявлення про належний рівень комфорту та функціональних можливостей засобів пересування. Але обмежена механізація процесу виробництва транспортних засобів не дозволяла корегувати технічні характеристики традиційних видів транспорту. Вулицями міст і сільськими шляхами Кримського півострова ще в першому десятилітті XX ст. курсували однокінні екіпажі, парокінні лінійки, в яких пасажири розміщувалися паралельно напрямку руху, парокінні чотиримісні фаєтони й диліжанси; вантажі перевозилися на возах, нересорних дрогах, розпусках, санях, дровнях, пашевнях тощо. Фактично єдиним ноу-хау, що впроваджувалося повсюдно, стало використання ресор, які додали до процесу пересування нотку комфорту [1, с. 78].

Заняття візництвом було не лише вигідною справою, але й небезпечною. Візники й особи, що супроводжували пошти, часто ставали об'єктами грабунку чи крадіжок. Гольштатська поштова контора повідомила, що в 1878 р. у Власко, який супроводжував пошту зі станції Михайлівка, вкрали поштпакет із 530 крб, коли вони з візником Мальцевим зупинилися на відпочинок у будинку Глеклера. Староста не надав допомоги в розшуку, але поштпакет був таки знайдений поліцією [7, арк. 3–5]. Сімферопольський поштар Борщов під час супроводу пошти від Сім-

ферополя до Перекопу і візник Селютін зазнали тілесних ушкоджень від трьох невідомих людей. У результаті слідства з'ясувалося, що особами, які завдали побоїв, виявилися жителі села Кара-Кіят Яків Канишов, Митрофан Тимошенко та сімферопольський міщанин Дмитро. Конфлікт стався за неможливості вільного проїзду пошти трактом унаслідок зламаного брички міщанина. Візник наніс удари батою, а селяни і міщанин завдали тілесних ушкоджень у відповідь [4, арк. 4–5]. Траплялися випадки донесення неправдивої інформації щодо нападів на пошту. Так, поштар Городков, що супроводжував пошту з Ялти до Катеринослава, проїжджаючи із Чаплинки до Чорної Долини, заявив, що на нього напали особи, схожі на чабанів, які вимагали зупинитися. Як довело слідство, поштовий транспорт передавав одну вівцю коли чабани випасали отару, і чабани вимагали зупинитися, щоби відігнати отару. Поштар Городков розцінив цей випадок як спробу пограбування [6, арк. 1–3].

Розвиток залізниці перетворив бричку на музейний експонат, а чумацтво як промисел зникло з терен півдня України. Але гужовий транспорт надалі використовували, інновації щодо транспортних засобів сприймалися досить неоднозначно. Довгий час потяг не сприймався населенням. М. Борисов зазначає такі свідчення сучасників про переваги гужового транспорту над залізничним: «Як нам здається, залізна дорога створене для їзди, а не для подорожей. Яке враження може скластися в душі людини, коли предмети не зупиняються ні на хвилину, блискавично проносяться перед її очима, яка думка може з'явитися в голові її, коли час дороги розрахований похвилюно <...>» [3, с. 28].

Не лише великі тарифи стримували людей від подорожей залізницею, страх ставав причиною відмови використовувати залізничний транспорт. Як згадує Корнеліус Янцен (німецький консул в Приазов'ї), «він був вражений вперше в житті побаченим ним потягом і почав переконувати дружину та її сестру продовжити поїздку саме цим дивом науково-технічного прогресу, а не гужовим транспортом. Однак жінки були перелякані виглядом потяга і не ризикнули скористатися ним, віддавши перевагу традиційним засобам пересування. Тож замість кількох годин вони добиралися до місця призначення ще кілька діб» [11, с. 41].

Із часом транспортні засоби стали вдосконалюватися, і на дорогах з'являються нові засоби пересування. Кінець XIX ст. ознаменувався появою велосипедів на дорогах губернії. Для

велосипедистів були розроблені спеціальні правила руху. Їзда на велосипедах дозволялася лише вулицями міста, які були зазначені в списку. Пересуватися новими транспортними засобами могли лише ті особи, які були визнані досвідченими й отримали право на керування велосипедом. Крім спеціального дозволу, вони повинні були мати номерний знак, який монтувався позаду велосипеда, дзвоник чи сигнал, а в темний час вимагався ліхтар. Особа, яка було членом велосипедного гуртка, повинна була мати спеціальний жетон. Серед правил для велосипедистів визначалося, що швидка їзда, особливо наввипередки, заборонялася. Велосипедисти повинні були триматися правого боку вулиці, ближче до тротуару, під час обгону зменшувати швидкість і давати дзвінок. Якщо на дорозі були коні, що нервували через означений транспортний засіб, то потрібно було припинити рух і пересувати велосипед пішки. У разі спільної їзди велосипеда не повинні були рухатися поруч, мали їхати один за одним на відстані не менше 2-х сажнів. Особи, які порушували ці правила, каралися за визначеними нормами і могли бути позбавленні права керування тимчасово або назавжди [10, арк. 3].

Наприкінці XIX ст. серед жінок із заможних верст зазначено цікавість до різних видів спорту, зокрема до велосипедного. Велосипед стає загальнодоступним і одразу на різних рівнях викликає дискусію про емансипацію жінок. К. Бар зазначає: «З упевненістю можна говорити, що розвиток цього виду спорту змусив представниць жіночої статі зробити крок уперед на шляху до звільнення й утвердження власної особистості. Ця революція в області костюма може мати дуже серйозні моральні й інтелектуальні причини, більшість людей зі здоровим глуздом вважають, що це – важливий епізод «відвоювання жіночих прав». Вперше, коли закон не гарантує чоловіку монополію, жінка переймає в нього найголовніший чоловічий атрибут – штани» [2, с. 140]. Поява велосипеда спричинила необхідність одягати спеціалізований одяг, який сприяв емансипації жінок.

Змін зазнав і громадський транспорт для перевезення пасажирів, на дорогах з'явилися нові просторі екіпажі з непокритими верхніми сидіннями імперіалом, часто пасажирські місця розташовувалися не тільки всередині омнібуса, але й на даху. Омнібус – вид міського громадського транспорту, звичний для другої половини XIX ст. Багатомісний, на 15–20 місць, візок на кінській тязі. Попередник автобуса, був витіснений конкою та трамваєм. Омнібус значно вплинув на суспільство, він

сприяв урбанізації. У соціальному плані омнібус сприяв зближенню міського населення. Завдяки омнібусам мешканці передмість могли швидше і зручніше діставатися центру міста.

Еволюція транспортних засобів та розбудова шляхів сполучення наприкінці XIX – на початку XX ст., разом з іншими чинниками, дали потужний поштовх інтенсивному розвитку туристичної галузі. З розвитком туристичної сфери транспорт став обов'язковим її складником.

Деяку монополію візника в 90-х рр. XIX ст. підірвала поява на дорогах імперії та Таврійської губернії автомобілів, але їхня значна вартість не привела до занепаду візничого промислу.

Кількісні характеристики візничого промислу в містах Таврійської губернії можна простежити за допомогою матеріалів Першого загального перепису населення Російської імперії. У Сімферополі налічувалося 654 візники, у Бахчисараї – 90, у Карасубазарі – 181, у Феодосії – 264, у Старому Криму – 56, у Бердянську – 267, у Ногайську – 12, в Оріхові – 4, в Олешках – 2, в Євпаторії – 432, у Мелітополі – 4, у Перекопі – 42, в Ялті – 303, у Керчі – 422, у Севастополі – 625, у Балаклаві – 13 [14].

Перші спроби використання самохідних екіпажів та відкриття пасажирського і вантажного руху по шосе Кримської ділянки пов'язані з діяльністю механічно-торгового дому «Ю. Г. Єленківський і К^о». У 1895 р. зазначене товариство звернулося до правління Київського округу шляхів сполучення із пропозицією встановити термінові рейси між Севастополем і Ялтою, а згодом – і по інших шосейних дорогах Південного узбережжя Криму в напрямку Севастополя. Рух самохідних екіпажів узгоджувався з рухом пароплавів і поїздів. Маршрут пролягав між Ялтою і Севастополем. Після вивчення цього питання було вирішено за потрібне здійснення руху між Сімеїзом і Гурзуфом, Ялтою і Сімферополем із зупинками на проміжних станціях [15, арк. 7].

Бюрократична система імперії не сприяла модернізаційним заходам щодо покращення пересування шляхами імперії. Показовою стала історія із запитом від механічно-торгового дому «Ю.Г. Єленковський і К^о», який не дістав остаточної відповіді, щодо відкриття пасажирського і вантажного руху дорогами Кримського шосе в самохідних екіпажах. Товариство пропонувало використання керосинних самохідних екіпажів французької фірми “Compagnie française des voitures sans chevaux”. Планувалось використовувати диліжанси на двох пасажирів і десять пудів

вантажу з максимально дозволеною швидкістю п'ятнадцять верст на годину. Автомобіль повинен був мати запас води для охолодження циліндра двигуна на 50 кілометрів і запас керосину на 100 кілометрів [15, арк. 6–7]. Хоча представники механічно-торгового дому запевняли установи в надійності та зручності транспортного засобу, губернатор переадресував клопотання у відомство внутрішніх справ, керівництво якого не відрагувало на нього.

Поява автомобілів на дорогах Криму асоціюється з мешканцем Ялти Рув'є, в якого з'явився автомобіль у 1901 р. Зі збільшенням кількості автомобілів виникали проекти щодо здійснення автомобільного перевезення із Сімферополя – Сак – Євпаторії, Севастополя – Ялти, Сімферополя – Алушти – Ялти. Надані дозволи на реалізацію проектів залишилися в планах. Основна проблема, з якою стикалися підприємці, що прагнули налагодити автомобільне сполучення, – безпека проїзду гірськими шосе. Для вирішення цієї проблеми Таврійський губернатор у 1907 р. звернувся до міністра шляхів сполучення, щоби той посприяв у пошуку шляхів вирішення проблеми. У 1908 р. укладено угоди з колишніми утримувачами поштових доріг, які здійснювали транспортні перевезення. Такі угоди укладені на шість років із підприємцями Йофе і Пінюком. У 1908 р. це дозволило здійснювати і відкривати транспортні сполучення на засадах вільної конкуренції. Дозволи отримували як фізичні особи, так і асоціації. Серед останніх – «Сабашников і К°», російсько-американське автомобільне товариство «Б'юік», Кримське автомобільне товариство, Автомобільне товариство студентів-техніків. Автомобільне товариство студентів-техніків пропонувало послуги 8-місного омнібуса й автомобілів. Згодом до них приєдналося акціонерне товариство московських капіталістів, які пропонували перевезення пасажирів у 24-місному автобусі. Серед охочих здійснювати перевезення були й іноземці, які надавали власні авто. Регулярне сполучення діяло між Севастополем та Ялтою, а також між Сімферополем та Євпаторією. Маршрут Сімферополь – Ялта з'явився згодом, спо-

чатку автомобілі з губерньської столиці їздили до Алушти [12, с. 86–87].

Як зазначає дослідник повсякденного життя Криму Д. Аверіна-Лугова стосовно сприйняття автомобілів населенням, протягом досить тривалого часу ефект новизни супроводжував їх появу, не все населення відчуло психологічну готовність адекватно сприймати названий вид транспорту: в архівних матеріалах, датованих 1910 р., міститься згадка про недоброзичливе ставлення сільського населення до учасників автопробігу, який проводився за маршрутом Санкт-Петербург – Київ – Москва – Санкт-Петербург [1, с. 82].

Придбання автомобіля та його своєчасний ремонт було витратною справою. Навіть Таврійський губернатор зазнавав фінансових труднощів, пов'язаних з утриманням службового автомобільного парку, що складався з однієї машини. Так, у 1908 р. губернатор Новицький звернувся до Міністерства внутрішніх справ із клопотанням про асигнування коштів на купівлю казенного автомобіля, необхідного міській владі для здешевлення транспортування чиновних гостей і самого губернатора. Автомобіль був придбаний, але поставлена мета досягнута не була. Експлуатація автомобіля обходилася місту, у середньому, у 250 крб щомісяця, що було занадто дорого [1, с. 84–85].

Висновки. Отже, розвиток мережі сухопутних шляхів сполучення Таврійської губернії сприяв активному використанню та залученню нових транспортних засобів, які забезпечували потреби в перевезенні пасажирів і наданні логістичних послуг. Транспортні засоби забезпечували розвиток туристичної галузі регіону, мобільність населення, сприяли урбанізаційним процесам. На дорогах губернії можна було побачити різні види транспортних засобів, які відрізнялися технічними характеристиками, комфортабельністю та статусом осіб, які їх використовували. Населення не завжди позитивно сприймало нові транспортні засоби, ставлячись скептично та недовірливо, віддаючи перевагу старим. Дана проблематика не є досить дослідженою, тому можливе продовження висвітлення цих аспектів на прикладі не однієї губернії, а більш значної території Півдня України.

Список літератури:

1. Аверіна-Лугова Д. Крим наприкінці XIX – на початку XX ст.: міська повсякденність : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Сімферополь, 2009. 282 с.
2. Бар К. Политическая история брѹк Москва : Новое литературное обозрение, 2013. 316 с.
3. Борисов Н. Повседневная жизнь русского путешественника в эпоху бездорожья. Москва : Молодая гвардия, 2010. 440 с.

4. Державний архів Автономної Республіки Крим. Ф-р. 26. Оп. 1. Спр. 25386.
5. Державний архів Автономної Республіки Крим. Ф-р. 26. Оп. 1. Спр. 26004.
6. Державний архів Автономної Республіки Крим. Ф-р. 26. Оп. 1. Спр. 26130.
7. Державний архів Автономної Республіки Крим. Ф-р. 26. Оп. 1. Спр. 26871.
8. Державний архів Автономної Республіки Крим. Ф-р. 26. Оп. 1. Спр. 26941.
9. Державний архів Автономної Республіки Крим. Ф-р. 26. Оп. 1. Спр. 27014.
10. Державний архів Автономної Республіки Крим. Ф-р. 26. Оп. 1. Спр. 28127.
11. Лиман І., Константінова В. Німецькі консули в Північному Приазов'ї. Дніпро : Ліра, 2018. 500 с.
12. Мальгин А. Русская Ривьера. Симферополь : СОНАТ, 2004. 352 с.
13. Марков Є. Нариси Криму. Картини кримського життя, історії та природи. Київ : Темпора, 2007. 584 с.
14. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. Н. Тройницкого. ХЛІ. Таврическая губерния. Санкт-Петербург : Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел, 1904. 314 с.
15. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф-р. 692. Оп. 11. Спр. 80.

ТРАНСПОРТНЫЕ СРЕДСТВА НА ДОРОГАХ ТАВРИЧЕСКОЙ ГУБЕРНИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

В статье проанализированы изменения, произошедшие в транспортной системе, их влияние на транспортные средства. Отражены основные виды транспортных средств, которые можно было встретить на дорогах Таврической губернии. Акцентируется внимание на роли путешественника и извозчика в сети транспортных коммуникаций. Освещено появление поезда, автомобиля на дорогах Таврической губернии и их восприятие. Автор отмечает, что транспортные средства были обязательным атрибутом сети сухопутных путей сообщения, которые влияли на модернизационные изменения, происходящие в регионе.

Ключевые слова: Таврическая губерния, извозчик, пассажир, тракт, карета, повозка, омнибус, велосипед, автомобиль.

TRANSPORTATION MEANS ON THE ROADS OF TAURIDA PROVINCE IN THE SECOND HALF OF NINETEENTH – BEGINNING OF THE TWENTIETH CENTURY

In the article the author analyzes changes, which took place in transportation system and how they influenced means of transport. Main types of vehicles, which could be met on the roads of Taurida province, are displayed.

Attention is focused on the role of a traveler and a carrier in the network of transport communication. Appearance of the train and car and their acceptance by the population are covered. Author emphasizes that means of transport was a mandatory attribute of the network of land routes, which influenced and complemented modernization changes, which were taking place in the region.

Key words: Taurida province, carrier, passenger, main road, train, coach, britzkas, omnibus, bicycle, car.

Корнієвський О.А.

Національний інститут стратегічних досліджень

ДІЯЛЬНІСТЬ ГРОМАДЯНСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ УКРАЇНИ З ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

Громадські об'єднання в даній статті розглянуто як суб'єкти захисту прав та вирішення життєво важливих проблем однієї із численних соціальних груп в Україні – внутрішньо переміщених осіб, постраждалих від збройного конфлікту на сході України. Акцентовано увагу на тому, що на переобрання громадським сектором України частини функцій держави у вирішенні проблем цієї соціальної групи суттєво впливає фінансова підтримка закордонних донорів. Особливий акцент зроблено на тому, що суттєвою перешкодою інтеграції переселенців у місцевих громадах є законодавча неврегульованість їхньої повноцінної участі в політичному житті територіальних громад.

Ключові слова: громадські об'єднання, органи державної влади України, внутрішньо переміщені особи, права вимушених переселенців, міжнародні донорські організації.

Постановка проблеми. Незаконна анексія Криму та російська збройна агресія на Донбасі, що сталися невдовзі після Євромайдану та Революції Гідності, спричинили зміни в соціально-професійній структурі українського суспільства – появу нових, численних соціальних груп – внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО), значну частину серед яких становлять учасники Антитерористичної операції (далі – АТО; Операція об'єднаних сил (ООС)) – внутрішньо переміщені особи. У цьому контексті варто зазначити, що Україна посідає четверте місце у світі за кількістю ВПО – після Сирії, Іраку та Ємену [23, с. 2]. За такої ситуації специфіку громадської самоорганізації в постмайданний період характеризує поява в Україні розгалуженої мережі громадських ініціатив та організацій, орієнтованих на захист інтересів та задоволення потреб ВПО, утворення за їхньої ініціативи коаліцій (асоціацій) громадських організацій ВПО із зони АТО (ООС) і Криму, що перебувають в Україні й об'єдналися для досягнення спільних цілей. Проте проблеми, з якими повсякденно стикаються ВПО, передусім житлова і працевлаштування, забезпечення політичних, зокрема виборчих, прав, належать до компетенції органів державної влади України. Інертність панівного класу у вирішенні проблем ВПО створює виклики європейській інтеграції та національній безпеці України. Ускладнюють ситуацію не лише невирішеність життєво важливих проблем ВПО, але й наявність інших, суміжних із ними, проблем, з

якими стикаються внутрішні трудові мігранти, на тлі небезпечних для України міграційних процесів: трудова міграція громадян України за її межі, що має наслідком стрімке скорочення працездатного населення України, внутрішня міграція в контексті повернення частини ВПО до тимчасово окупованих районів Луганської і Донецької областей, що акож може ускладнити процес їхньої деокупації та реінтеграції. Як пише український митець А. Листопад, «найчастіше, із чим стикнулися переселенці, – це злидні, відсутність ефективної підтримки держави й часто – байдужість чиновників» [22, с. 4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій, об'єктом яких є внутрішньо переміщені особи, постраждалі внаслідок анексії Криму та військового конфлікту на сході України, свідчить про те, що відповідна проблематика упродовж усього постмайданного періоду історії України перебувала в полі зору учених із різних галузей знань, відображена в публікаціях, розміщених на шпальтах газет і журналів, в інтернет-виданнях і соціальних мережах. Серед них вважаємо за необхідне зазначити публікації І. Алімової [1], О. Балуєвої [2], Є. Гончарової [6], М. Дем'яненко [9], А. Дяченка [11], Т. Семигіної [24], А. Солодька [25; 26] та інших дослідників.

До наукових розробок, в яких ґрунтовно проаналізований широкий спектр проблем вимушеного переселення громадян України із частини території Донбасу, запропоновано інноваційні рішення

та механізми їх вирішення, належать колективні монографії Інституту економіки промисловості НАН України «Інтеграція внутрішньо переміщених осіб у територіальні громади: діагностика стану та механізми забезпечення (2018 р.), «Внутрішньо переміщені особи: від подолання перешкод до стратегії успіху» (2016 р.). Варто додати, що цій проблематиці присвячено низку публікацій учених інших державних і недержавних науководослідницьких установ – Інституту демографії і соціальних досліджень імені М.В. Птухи, Інституту регіональних досліджень імені М.І. Долишнього НАН України, Українського інституту соціальних досліджень імені Олександра Яременка, Харківського інституту соціальних досліджень. Ця проблематика, зокрема в контексті дослідження сучасних міграційних процесів і міграційної політики, також ґрунтовно вивчалася вченими Національного інституту стратегічних досліджень [14; 15; 17; 18].

Водночас практично відсутні, за винятком поодиноких публікацій, оприлюднені у фахових наукових виданнях результати наукових досліджень, присвячених внутрішньо переміщеним особам України [10; 16]. Хоча розвиток ситуації в Україні в постмайданний період надає дослідникові цієї тематики багато фактів та умов, що мають спонукати його до застосування міждисциплінарного підходу до її ґрунтовного наукового аналізу.

Постановка завдання. У контексті вищезазначеного мета статті полягає в тому, щоби проаналізувати діяльність громадського сектора України із задоволення нагальних потреб внутрішньо переміщених осіб у контексті переобрання громадянським суспільством частини функцій держави у вирішенні проблем цієї соціальної групи, з акцентуванням уваги на тому, по-перше, що це стало можливим за фінансової підтримки іноземних донорів; по-друге, непослідовна позиція із цього питання панівного класу матиме своїм наслідком лише посилення ризиків соціально-економічному розвитку та політичній безпеці Української держави.

Виклад основного матеріалу дослідження. Важливим показником спроможності організацій громадянського суспільства, їхньої здатності реагувати на актуальні виклики часу є готовність сприяти захисту прав і свобод, вирішенню нагальних проблем соціально вразливих груп населення. Однією з таких численних груп у сучасній Україні є ВПО, що змушені залишити попереднє місце проживання внаслідок анексії Криму та тимчасової втрати державного сувере-

нітету України в окремих районах Донецької та Луганської областей.

Станом на 25 лютого 2019 р. в Україні взято на облік 1 364 611 переселенців із тимчасово окупованих територій Донбасу та Криму [21]. Якщо ж проаналізувати динаміку зміни загальної кількості ВПО з початку збройного конфлікту на сході України, то не можна не помітити, що кількість переселенців в Україні системно зменшується. Крім того, як пише В. Вершиніна, у питанні виїзду за межі України ВПО «принципово не відрізняються від усіх інших. І якщо дивитися загальну статистику, то за останні два роки кількість трудових мігрантів з України в Європу дійсно зросла, але не суттєво» [3].

Про сучасне становище та нагальні потреби ВПО показово свідчать результати соціологічних досліджень, зокрема дані 11 раунду опитувань (уперше проведені в березні 2016 р.) Національної системи моніторингу ситуації із ВПО, створеної за підтримки Європейського Союзу (далі – ЄС) та Міжнародної організації з міграції (далі – МОМ). За цими даними, 62% опитаних ВПО проживають у новій громаді уже понад три роки; 43% переконані, що вони цілком інтегрувалися; 36% дали відповідь: «частково». Взагалі не планують повернутися на попереднє місце проживання 38% опитаних. Після завершення конфлікту додому хочуть повернутися 24%. Працевлаштування в Україні, на думку переселенців, ускладнене: не вистачає можливостей для працевлаштування (69%) та вакансій за кваліфікацією (32%), зарплата часто занижена (57%). Майже половина опитаних зазначили, що коштів вистачає лише на харчі або й на них змушені економити. 59% опитаних орендують житло. Акцентуючи увагу на тому, що «сама відсутність власного житла, вартісна оренда й низькі доходи є головною причиною повернення ВПО на окуповані території», український журналіст Д. Трапезнікова також виокремлює питання забезпечення виборчих прав ВПО, яке набуває дедалі більшої актуальності з огляду на результати вищезазначеного опитування: 44% ВПО збираються голосувати на президентських і парламентських виборах, 61% хотіли б проголосувати на місцевих виборах у новій громаді [27, с. 2].

Наведені вище результати опитування, проведеного впливовою міжнародною організацією, загалом збігаються з результатами соціологічних досліджень, зроблених провідними українськими недержавними аналітичними центрами та громадськими об'єднаннями, які реалізують програми із

захисту прав та надання допомоги ВПО за фінансової підтримки іноземних донорів. На думку громадських експертів аналітичного центру CEDOS, «за даними проведених досліджень протягом останніх чотирьох років можна стверджувати, що ВПО відчувають складнощі в інтеграції на нових місцях проживання»; «<...> вони залишаються здебільшого не залученими до прийняття рішень в громадах, де мешкають, для реалізації своїх базових прав змушені долати адміністративні перепони, покладаються більше на себе і на гуманітарні організації, ніж на державу» (виділено нами – О. К.) [13].

Важливо зазначити, що до вирішення проблем ВПО в Україні активно долучилися міжнародні структури (Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН), МОМ, ЄС, ЄБРР, Датська Рада у справах біженців, “Mercy Corps” та інші, їхні партнерські громадські організації в Україні), національні уряди Німеччини, Швейцарії, Швеції, Сполучених Штатів Америки (далі – США) та інших держав. Показовими є результати дослідження «НДО у зовнішньому середовищі: організаційні проблеми та можливості розвитку», проведеного в березні – квітні 2018 р. «Громадським холдингом «ГРУПА ВПЛИВУ»» спільно з Європейською дослідницькою асоціацією: 78% опитаних (представники недержавних організацій, органів місцевого самоврядування, громадських рад при облдержадміністраціях, медіа, експерти із донорських організацій) зазначили, що діяльності недержавних організацій насамперед сприяють міжнародні донорські організації (для порівняння: інші недержавні організації – 43%; друзі та родичі – 24%; місцева влада – 20%; вітчизняний малий та середній бізнес – 20%). На час проведення дослідження **донорську фінансову допомогу отримали 67% громадських об'єднань** [28].

Вищезазначене, з огляду на неналежне виконання Національної стратегії у сфері захисту прав людини щодо захисту прав ВПО та осіб, які проживають на тимчасово окупованих територіях України (на чому акцентовано увагу учасників комітетських слухань «Стан реалізації Національної стратегії у сфері прав людини щодо захисту прав внутрішньо переміщених осіб та осіб, які проживають на тимчасово окупованих територіях України, звільнення заручників та відновлення їхніх прав», які відбулися 18 квітня 2018 р.), є додатковим аргументом на користь активного залучення громадського сектора до реалізації за фінансової підтримки міжнародних інституцій

та неурядових організацій низки проектів, спрямованих на вирішення проблем ВПО. Одразу ж зазначимо, що захистом прав та вирішенням проблем ВПО, питаннями їхньої інтеграції в місцевих громадах опікуються громадські об'єднання (далі – ГО) «Програма радників з питань ВПО», «Громадський холдинг «Група впливу»», Громадська ініціатива «Восток SOS», Центр надання інформації про права людини, Благодійний фонд «Право на захист» та інші зазначені в тексті ГО.

Суспільний запит на участь громадського сектора України в соціальній інтеграції ВПО підтверджують також результати дослідження, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Лька Кучеріва спільно із соціологічною службою Центру Разумкова з 19 по 25 травня 2018 р.: на думку 57% опитаних громадян, захист соціально вразливих груп суспільства є одним із пріоритетів діяльності громадських організацій; 51% зазначили, що держава повинна підтримувати волонтерські та благодійні організації, які допомагають українським військовим та постраждалим унаслідок збройного конфлікту на сході України громадянам [8].

Серед проектів (програми), що реалізуються за участі громадського сектора, варто акцентувати увагу на тих, що спрямовані на працевлаштування ВПО. Активністю у сфері працевлаштування вимушених переселенців особливо вирізняються ГО «Крим SOS», ГО «Донбас SOS», Благодійний фонд (далі – БФ) «Карітас України», ВМГО «Молодіжний центр працевлаштування», БФ «Право на захист», ГО «Центр зайнятості Вільних людей» та інші. Однією з резонансних громадських ініціатив щодо забезпечення зайнятості ВПО стала впроваджувана БФ «Я вірю в Україну» протягом січня – серпня 2016 р. програма «Квиток на роботу»: 90% її учасників здобули нову професію або перекваліфікувалися, знайшли роботу, відкрили власний бізнес [29]. Утім, кінцеву результативність цього й інших відповідного спрямування проектів, рівень їхньої узгодженості з вимогами ринку праці встановити складно, адже часто відсутні достовірні дані щодо того, скільки осіб за результатами реалізації того чи іншого проекту отримали не лише певну кваліфікацію, а й стабільну роботу.

Досить активно в наданні допомоги українським ВПО працює Програма розвитку ООН (далі – ПРООН). Із травня 2016 р. за підтримки цієї міжнародної інституції в Донецькій, Дніпропетровській, Запорізькій, Київській, Луганській, Одеській, Полтавській та Харківській областях

реалізується програма з надання бізнес-грантів для переселенців, фінансована урядами Великої Британії, Польщі та Чехії. На особливу увагу заслуговує поширення цієї тенденції на місцевому рівні. Так, у м. Слов'янськ упродовж кількох років за підтримки МОМ громадська спілка «Донбас» надає активну допомогу переселенцям у розвитку малого бізнесу, що передбачає проведення тренінгів зі складання бізнес-планів, їх подальше впровадження в інфраструктуру населених пунктів, де мешкають ВПО.

Успішний досвід взаємодії вітчизняних громадянських організацій із міжнародними інституціями та неурядовими організаціями демонструє «прифронтова» Луганська область. Так, у межах ПРООН в області триває реалізація проекту «Швидке реагування на соціальні та економічні проблеми внутрішньо переміщених осіб в Україні», завдяки чому реалізовано 63 бізнес-ідеї із 346-ти конкурсних. Співпраця з міжнародною благодійною організацією “Mercy Corps” дала змогу профінансувати за програмою малих грантів 800 заявок бенефіціарів із 2 200. «Датська рада у справах біженців» забезпечила фінансування майже 1 000 бізнес-планів із 1 500 розглянутих, Всеукраїнське об'єднання «Українські рубезі» за підтримки МОМ – понад 100 підприємницьких проектів [4, с. 8]. У 2018 р. Норвезька рада у справах біженців спільно з Міністерством закордонних справ Норвегії (із залученням громадського сектора) розпочала програму підтримки малого бізнесу та самозайнятості в Луганській та Донецькій областях через надання грошових грантів ВПО, діючим підприємцям (зокрема, ВПО), які постійно проживають у цих областях, іншим соціально незахищеним групам населення [7]. На стимулювання діючого малого і середнього бізнесу, який має потенціал до розширення та створення нових робочих місць для громадян України, що мають статус ВПО та постійно проживають на території Донецької області, спрямований проект, який реалізується за участі громадської організації «Людина в біді».

Важливо зазначити, що за підтримки закордонних донорів, передусім ПРООН, USAID Україна, ЄС, Міжнародного фонду «Відродження», громадські об'єднання України активно надають вимушеним переселенцям консультаційні послуги соціального, правового і психологічного характеру. Мережами з надання ВПО безоплатної правової допомоги опікуються БФ «Право на захист», ГО «Правозахисна Група «СІЧ»» (входить до складу Правозахисної асоціації

Української Гельсінської спілки з прав людини), БФ «Горіння», ГО «Агенція демократичного розвитку Донбасу», БФ “Caritas Ukraine” та інші.

Не менш гострою для ВПО, разом із працевлаштуванням та пошуком засобів існування, є проблема забезпечення житлом. На думку українського урядовця Г. Туки, «понад 90% проблем [ВПО] мають фінансово-економічне забарвлення. Якщо ж точніше, то це житлова і працевлаштування» [5, с. 3]. Окрім того, чинним українським законодавством ВПО не визначено як пріоритетну категорію одержувачів житла. Висока вартість житла та непрозорість житлової політики в Україні значно обмежують можливості недержавного сприяння в цій сфері. Тому нині тут за сприяння закордонних донорів реалізуються лише окремі, «точкові» проекти.

Серед важливих для вирішення проблем ВПО проектів, що реалізуються в Україні недержавними організаціями за фінансової підтримки іноземних донорів, також варто зазначити «Ініціативу активних громадян в підтримку ВПО та учасників АТО – осіб з інвалідністю в Донбасі», що реалізується ГО «Суспільна служба правової допомоги», проведення нею дослідження «Правові та соціальні проблеми ВПО та ветеранів АТО з інвалідністю в Луганській та Рівненській областях», організація роботи правозахисної школи для ВПО та ветеранів АТО з інвалідністю. І такий перелік успішних практик у наданні громадським сектором допомоги ВПО можна було б доповнити ще багатьма іншими прикладами соціально значущої діяльності громадських об'єднань ВПО із зони АТО (ООС) і Криму, що перебувають в Україні, їх взаємодії: (1) з іншими недержавними та ініціативними групами, які допомагають постраждалому населенню, а також з небайдужими до проблем ВПО недержавними організаціями, які працюють в інших сферах; (2) міжнародними організаціями; (3) центральними та місцевими органами влади України. Проте, як свідчать результати соціологічних досліджень, спостерігається зниження інтенсивності взаємодії громадських організацій, які допомагають постраждалому населенню, ВПО зокрема, з місцевими та центральними органами державної влади [12]. До того ж представники громадського сектора України, які опікуються правами ВПО, скептично ставляться до перспектив вирішення найближчим часом найгостріших проблем переселенців, пояснюючи свої песимістичні міркування затягуванням панівним класом процесу розгляду в парламенті понад десятка законопроектів, ухвалення і виконання яких може

поліпшити життя ВПО і громадян України, які лишилися на непідконтрольній Україні території Донбасу [19, с. 11].

Висновки. В умовах анексії Криму та тимчасової окупації частини районів Донецької та Луганської областей відбувається часткове переобрання громадськими об'єднаннями частини функцій держави у вирішенні проблем біженців і ВПО, постраждалих унаслідок зазначених обставин, що засвідчують успішні практики допомоги громадського сектора в їх працевлаштуванні, інтеграції в місцеві громади, наданні правової та соціально-психологічної підтримки, консультаційних та інших соціальних послуг.

На тлі поширення в Україні мережі громадських організацій та ініціативних груп, орієнтованих на вирішення проблем ВПО, загалом їхня діяльність зі сприяння адаптації й інтеграції вимушених переселенців не може охопити весь соціальний масив ВПО через низку причин, що перешкоджають їхній діяльності, а головне – через невисоку фінансову спроможність громадського сектора. Фактично, результативні практики громадської самоорганізації наявні лише серед фінансованих із закордонних джерел. Водночас співпраця із закордонними донорами не завжди дає очікувані позитивні результати. Це можна вважати наслідком почасти далеких від української дійсності пріоритетів іноземних донорів – коли, наприклад, у програми допомоги ВПО включаються такі чутливі для деяких суспільств, але контрверсійні у вітчизняному контексті питання, як надання допомоги ВІЛ-інфікованим та хворим на СНІД. Проте реалізацію вітчизняними громадськими об'єднаннями відповідного спрямування грантових проектів і програм варто вважати одним із найважливіших напрямів гарантування національної, передусім соціальної, безпеки України. Маємо також констатувати непоодинокі факти неефективного та нецільового «освоєння» міжнародної фінансової допомоги, її використання на проведення формальних комунікаційних заходів (семінари, тренінги) та інформаційних кампаній, побудову малозатребуваних інфраструктурних об'єктів тощо.

Змушені покинути місця постійного проживання й облаштуватися в інших регіонах України, вимушені переселенці стикаються із численними проблемами, вирішення яких належить до виключної компетенції органів влади. Інертність органів влади, адміністративні та регуляторні перешкоди, відсутність узгодженості дій між ними у вирішенні проблем ВПО створюють

передумови для політизації цього питання, породжують іміджеві ризики для України. У цьому контексті варто зробити акцент на законодавчій неврегульованості політичних прав ВПО як численної групи українського суспільства, яка має великий електоральний потенціал. Законодавча неврегульованість надання виборчих прав ВПО, відсутність належного забезпечення базових потреб ВПО на рівні державних стандартів і державних соціальних гарантій нерідко стають предметом політичної боротьби та спекуляцій, що спричиняє затягування процесу ухвалення українськими парламентарями проектів законів України № 6692 «Про внесення змін до деяких законів України щодо права на отримання пенсій окремим категоріям громадян» та № 6240 «Про внесення змін до деяких законів України (щодо виборчих прав внутрішньо переміщених осіб та інших мобільних всередині країни громадян», інших законодавчих актів.

«Відсутність державної волі для вирішення питання щодо захисту свого населення», на чому наголошують у своїх публікаціях, публічних виступах громадські організації, що об'єднують ВПО, а також громадські організації й ініціативні групи, які надають допомогу населенню (зокрема, ВПО), постраждалому від збройного конфлікту на сході України, роблять інтеграцію ВПО в місцевих громадах значною мірою справою самих переселенців і небайдужої до їхніх проблем громадськості. Дедалі більше переселенців намагаються вирішувати свої проблеми самотужки, не покладаючись ані на державу, ані на організації громадянського суспільства, розраховують лише на власні сили та колективну самоорганізацію. У підсумку, частина ВПО, не зумівши отримати стабільний заробіток, гідні умови життя на контрольованій території України, не знаходять кращого рішення, ніж повернутися до місць попереднього проживання на території проведення ООС та на непідконтрольну Україні частину території Донбасу.

Вельми актуальним напрямом діяльності громадянських об'єднань у наданні допомоги ВПО, їхній адаптації й інтеграції в місцевих громадах варто вважати не лише привернення уваги впливових міждержавних інституцій та міжнародних неурядових організацій до проблем і надання допомоги ВПО та населенню, що мешкає на окупованій території Донбасу та в зоні проведення ООС, але, що важливо, – активну позицію громадського сектора України щодо артикуляції інтересів вимушених переселенців, задоволення

цих інтересів шляхом цілеспрямованого впливу на державні органи та їх посадових осіб. Цьому мають послугувати залучення громадських організацій та ініціативних громадян до розроблення державної політики у сфері захисту вищезазначених груп населення, зокрема законопроектів, інших юридичних документів, що регулюють їхні права та спрямованні на надання їм необхідної

допомоги; реалізація ними спільно з органами місцевого самоврядування (далі – ОМС) територіальних громад програм спільних дій громадськості й ОМС щодо соціального захисту, адаптації та працевлаштування, перекваліфікації та сприяння самозайнятості, вирішення інших життєво важливих проблем постраждалих від збройного конфлікту громадян України.

Список літератури:

1. Алімова І. Практика зарубіжних країн у сфері соціального захисту внутрішньо переміщених осіб: досвід для України. *Ефективність державного управління* : збірник наукових праць. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2017. Вип. 3 (52). Ч. 1. С. 54–63.
2. Балусьва О., Аракелова І. Дискримінація внутрішньо переміщених осіб в Україні: архетипна природа. *Public management. Публічне урядування* : збірник. Київ : ДП «Видавничий дім «Персонал»», 2016. № 2. С. 48–58.
3. Вершиніна В.: кількість переселенців в Україні зменшується. URL: <https://uain.press/articles/comments/valeriya-vershynina-kilkist-pereselentsiv-v-ukrayini-zmenschuyetsya-787687>.
4. Воронцов П. Міжнародні організації підтримують підприємців. *Голос України*. 2017. № 128. С. 8.
5. Тука Г. Найболючіші проблеми переселенців – відсутність житла і роботи. *Демократична Україна*. 2019. № № 1–2. С. 3.
6. Гончарова Є. Обмежені голоси. *Тиждень-ua*. 24 лютого 2018. URL: <https://tyzhden.ua/Society/209831>.
7. Гранти для підтримки мікропідприємництва та самозайнятості (Луганська та Донецька області) / Ресурсний центр ГУРТ «Інформуємо громадянське суспільство України». URL: <https://gurt.org.ua/news/grants/45991/>.
8. Громадянське суспільство в Україні: виклики і завдання / Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва; 1 серпня 2108 р. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadyanske-suspilstvo-v-ukraini-vikliki-i-zavdannya>.
9. Дем'яненко М. Внутрішньо переміщені особи України: актуальні проблеми та шляхи їх розв'язання. URL: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=3330:problemi-integratsiji-vpo-ukrajini&catid=8&Itemid=350.
10. Дорофєєва В. Роль громадських організацій у захисті конституційних прав внутрішньо переміщених осіб. *Здійснення та захист прав внутрішньо переміщених осіб* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 20 квітня 2017 р., м. Ужгород. Ужгород : ТОВ «ПІК-У», 2017. С. 132–137.
11. Дяченко А. Нормативно-правові засади державної політики реінтеграції внутрішньо переміщених осіб в Україні. *Публічне адміністрування*. 2016. Вип. 2 (16). URL: [http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2016-02\(16\)/12.pdf](http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2016-02(16)/12.pdf).
12. Звіт про оцінку рівня організаційного розвитку громадських організацій та ініціатив, які надають підтримку населенню, постраждалому внаслідок конфлікту на сході України. Київ, 2018 / «Громадський холдинг «Група впливу». URL: https://www.vplyv.org.ua/wp-content/uploads/2018/08/Zvit_otsinka_rivnya_organizatsiy_ta_initsiativ_2018.pdf
13. Індекс інтеграції внутрішньо переміщених осіб / Аналітичний центр CEDOS. URL: <https://cedos.org.ua/uk/vpo-integration-index>.
14. Каплан Ю. Особливості адаптації та інтеграції внутрішньо переміщених осіб у нових територіальних громадах: питання реалізації політичних прав і свобод. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/2842/>.
15. Каплан Ю. Ключові засади державної політики у сфері забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/2375/>.
16. Карпова І., Эвдокименко Р. Проблеми внутрішньо переміщених осіб в Україні як об'єкт соціальної політики держави та громадянського суспільства. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/11608/1/Karпова.pdf>.
17. Малиновська О. Міграційна політика: глобальний контекст та українські реалії : монографія. Київ : НІСД, 2018. 472 с.
18. Малиновська О. Внутрішня міграція та тимчасові переміщення в Україні в умовах політичних та соціально-економічних криз. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1888/>
19. Мирний М. Як Краматорськ приймає переселенців / Центр інформації про права людини. *Дзеркало тижня*. 2019. № 1. С. 11.

20. Непомнящий О. Теоретичні підходи до створення комплексної моделі надання допомоги внутрішньо переміщеним особам в Україні. *Теорія та практика державного управління*. Харків : Магістр, 2016. Вип. 1. С. 34–39.
21. Обліковано 1 364 611 переселенців / Міністерство соціальної політики України. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/16745.html>.
22. Пасова А. Из паспортом громадянина, але з обмеженням права голосу. *Голос України*. 2019. № 42. С. 1, 4.
23. Посідаємо четверте місце у світі за кількістю внутрішньо переміщених осіб. *Голос України*. 2017. № 59. С. 2.
24. Семигіна Т., Гусак Н., Трухан С. Соціальна підтримка внутрішньо переміщених осіб. *Український соціум*. 2015. № 2. С. 65–72.
25. Солодько А., Доронюк Т. Вироблення політики щодо внутрішньо переміщених осіб в Україні. Київ : CEDOS, 2015. 16 с. URL: <http://www.irf.ua/content/files/dp-2015-7.pdf>.
26. Солодько А. Внутрішньо переміщені особи: інтегрувати не можна покинути. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2018/11/3/7197069/>.
27. Трапезнікова Д. Повернути собі голос. *День*. № № 228–229. 14–15 грудня. С. 2.
28. Чим живуть українські НДО: організаційні проблеми та можливості розвитку. Звіт за результатами комплексного дослідження. Київ, 2018. URL: <https://www.slideshare.net/dymil/2018-92308400>.
29. Чим живуть українські НДО: організаційні проблеми та можливості розвитку / ERA – Європейська дослідницька організація. URL: <http://era.org.ua/?p=861>.
30. Грицаєнко Ю.: «Не існує поділу на своїх і чужих – ми всі громадяни однієї країни». URL: <https://gurt.org.ua/interviews/37273/>.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОБЪЕДИНЕНИЙ УКРАИНЫ ПО РЕШЕНИЮ ПРОБЛЕМ ВНУТРЕННЕ ПЕРЕМЕЩЕННЫХ ЛИЦ

Общественные объединения в данной статье рассматриваются в качестве субъектов защиты прав и решения жизненно важных проблем одной из многочисленных социальных групп в Украине – внутренне перемещенных лиц, пострадавших от вооруженного конфликта на востоке Украины. Акцентируется внимание на том, что на взятие на себя общественным сектором Украины части функций государства в решении проблем этой социальной группы существенное влияние оказывает финансовая поддержка иностранных доноров. Особый акцент сделан на том, что существенной преградой для интеграции переселенцев в местные общины является законодательная неурегулированность их полноценного участия в политической жизни территориальных общин.

Ключевые слова: общественные объединения, органы государственной власти Украины, внутренне перемещенные лица, права вынужденных переселенцев, иностранные доноры.

ACTIVITY OF UKRAINIAN CIVIL SOCIETY GROUPS IN SOLVING THE PROBLEMS OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS

In this article civil society groups are considered as subjects of protection of rights and solving vital problems of one of the numerous social groups in Ukraine – internally displaced persons affected by armed conflict in eastern Ukraine. The emphasis is placed on the fact that the obtaining by Ukraine's civil sector the state functions in solving the problems of this social group is strongly influenced by the financial support of foreign donors. Particular focus is placed on the fact that the legal impediment of displaced persons' full participation in the political life is a significant obstacle to their integration in local communities.

Key words: civil society groups, public authorities of Ukraine, internally displaced persons, rights of forcibly displaced persons, foreign donors.

Куриляк В.В.

Национальный университет «Острожская академия»

Орловский Р.В.

Национальный университет «Острожская академия»

ВКЛАД ДЖОНА МАК-АРТУРА В РАЗВИТИЕ СЛАВЯНСКИХ ЕВАНГЕЛЬСКИХ ЦЕРКВЕЙ

В статье рассмотрена личность известного христианского проповедника современности – Джона Мак-Артура. Проанализирована его биография, а также направления его служения в евангельских церквях на славянских землях. Сосредоточено внимание на интересе Джона Мак-Артура к кальвинизму, поскольку некоторые его аспекты он сделал частью своего учения, которое распространял в среде славянских баптистских церквей. Представлены попытки диалога между традиционной арминианской позицией и сторонниками умеренного кальвинизма в лице Алексея Коломийцева – друга и соратника Джона Мак-Артура.

Ключевые слова: Джон Мак-Артур, умеренный кальвинизм, евангельские христиане.

Постановка проблемы. Евангельскими христианами считают межденоминационное движение, возникшее в среде протестантских конфессий и получившее своё название из-за убеждений относительно буквального исполнения Евангелия (т. е. учения Иисуса Христа, изложенного в писаниях Нового Завета) [1]. Основными отличиями евангельского религиозного движения является акцент на личном духовном возрождении каждого верующего, миссионерская активность и строгая этическая позиция. Движение рассматривает спасение как свершившийся факт и считает, что оно возможно только через веру в искупительную жертву Иисуса Христа.

Проблема исследования заключается в том, что евангельское религиозное движение разделено на две части. Первая часть придерживается теологии умеренного кальвинизма. Кальвинизмом считают учение о спасении, разработанное протестантским реформатором Жаном Кальвином (1509–1564 гг.) и изложенное его последователями в пяти пунктах, а именно: полная испорченность человека; безусловное избрание ко спасению; Христос умер только за избранных; благодати невозможно воспротивиться; святые не могут отпасть от благодати [2].

Вторая группа евангельских христиан привержена традиции арминианского протестантского богословия. Арминиаństwом считают направление в протестантском богословии, утверждающее

решающую роль свободы воли в деле спасения. Название связано с именем нидерландского богослова Якоба Арминия (1560–1609 гг.), который выступил против кальвинистской идеи предопределения. Основные положения арминианского учения заключаются в следующем: человек испорчен грехом, но в состоянии ответить на Божий призыв; избрание ко спасению имеет условия; Христос умер за всех; благодати можно воспротивиться; святые могут отпасть от благодати [3].

Известным приверженцем группы евангельских христиан умеренного кальвинизма считают Джона Мак-Артура, который внес большой духовный и литературный вклад в развитие славянских евангельских церквей. Из-за постоянного противостояния между теологами умеренного кальвинизма и арминиаństwa в среде евангельских христиан актуальным считаем исследование, посвященное личности Джона Мак-Артура, его учению и религиозным убеждениям.

Сегодня подавляющее число евангельских христиан-баптистов придерживаются арминианского богословия, хотя и имеют предубеждение к самому названию. Они предпочитают называть свое учение «библейским» и в своем большинстве верят в возможность утраты спасения. Учение кальвинизма считают допустимым, относятся к нему терпимо, но не разрешают проповедовать это учение в церкви [2].

Следовательно, **целью** работы является анализ духовного и литературного вклада Джона Мак-Артура и его соратника Алексея Коломийцева в развитие славянских евангельских церквей.

Для достижения поставленной цели необходимо выполнить следующие **задачи**:

1. Кратко рассмотреть биографии Джона Мак-Артура и Алексея Коломийцева, особенности знакомства Джона Мак-Артура со славянскими евангельскими церквями.

2. Рассмотреть, в каких сферах христианского служения и вероучения книги Джона Мак-Артура оказали влияние на славянские евангельские церкви.

3. Описать проблемы в славянских евангельских церквях, возникшие вследствие пристрастия Джона Мак-Артура и Алексея Коломийцева к учению умеренного кальвинизма, и возможные пути выхода из создавшейся ситуации.

Изложение основных результатов исследования. Джон Мак-Артур хорошо известен в современном христианском мире, особенно в среде баптистских церквей. Общеизвестным своим тщательным и откровенным подходом к разъяснению Слова Божьего, он является пастором в пятом поколении. Стоит отметить, что отец его бабушки был пастором на острове Принца Эдуарда на восточном побережье Канады. А его отец, в свою очередь, был пастором в Шотландии.

Сам Джон Мак-Артур родился в 1939 г. в Лос-Анджелесе, штат Калифорния. В юношеские годы, когда он был студентом, всерьез занимался спортом, играл в американский футбол, баскетбол и бейсбол, имел большие планы на будущее. Но из-за травмы, полученной им во время автомобильной катастрофы, юноша оказался прикован к постели. Это обстоятельство побудило его задуматься о вечных ценностях. С этого времени он посвятил свою жизнь духовным вещам и вскоре пошел учиться в библейскую семинарию.

В 1969 г., в возрасте 29 лет, после окончания Телботской духовной семинарии, Джон стал пастором во внеконфессиональной церкви “Grace” («Благодать»), где служит и поныне. Под его руководством каждое воскресенье во время двух утренних богослужений заполняется зал на 3 500 мест. Джон Мак-Артур получил почетные докторские степени Телботской духовной семинарии и Высшей школы “Grace” [4].

В 1985 г. Джон Мак-Артур стал президентом колледжа “The Master’s” (бывший баптистский колледж в Лос-Анджелесе, ныне магистратура), аккредитованного четырехлетнего гуманитарного

христианского колледжа в Санта-Кларите, штат Калифорния. В 1986 г. Джон основал семинарию “The Master’s”, которая занимается подготовкой пасторов и миссионеров.

Также Джон Мак-Артур является президентом служения “Grace to You” («Благодать вам»). Основанная в 1969 г., эта некоммерческая организация производит и распространяет книги Джона, аудиоресурсы, теле- и радиопередачи. Радиопередачи транслируются на английском и испанском языках для стран Северной и Южной Америки, а также Европы. Телепрограммы еженедельно транслируются на территории Соединенных Штатов Америки (далее – США), доступны в интернете по всему миру. Более 3 000 проповедей Джона, охватывающих его почти пятидесятилетнее служение, доступны на его веб-сайте. Он написал около 400 книг и учебных пособий, среди которых серия комментариев на весь Новый Завет, а его Учебная Библия доступна на девяти языках, в том числе на русском и китайском [1; 2; 3].

С 1990 г. Джон Мак-Артур несколько раз посещал страны бывшего Советского Союза, куда его приглашали участвовать в конференциях. Многие его книги и аудиопроповеди переведены на русский язык. Он отметил, что «славянские церкви в большой степени лишены притворства и показухи, и вместе с тем они жаждут познания библейских истин. Поклонение в них отличается простотой и сосредоточенностью на евангелии. Русскоязычные церкви предстали предо мной живыми, растущими и духовно жаждущими. Он отметил: «От общения со славянскими пасторами я получил больше пользы, чем они от моих наставлений. Я глубоко уважаю Российский Союз ЕХБ и молюсь о том, чтобы его сила и влияние возрастали. Я считаю для себя честью служить руководителям и людям из этого евангельского союза» [5]. Так зародились взаимоотношения между Джоном Мак-Артуром и славянскими церквями. Следует отметить, что в Самаре был открыт филиал семинарии Мак-Артура “The Master’s”, который в течение многих лет обучал большое количество проповедников и пасторов для служения в церквях стран бывшего Советского Союза [6].

Самым известным представителем школы Джона Мак-Артура в славянском мире является Алексей Коломийцев, получивший две степени магистра богословия в семинарии “The Master’s” Джона Мак-Артура. Алексей Коломийцев родился и вырос в семье баптистского служителя в городе Шахты Ростовской области (Россия). В 13-летнем возрасте он пережил личное обращение. В свои

молодые годы он учился искусству проповеди и развивал музыкальное служение в своей церкви. Позже он выбрал путь пасторского служения в церкви. В 1991 г. был рукоположен на служение в новой церкви города Новороссийска. С 2002 г. он служит пастором церкви «Слово Благодати» (г. Бэтл Граунд, штат Вашингтон (США)). Также он является руководителем служения, которое готовит библейских работников и распространяет евангельские проповеди разными путями, особенно через интернет. Его служение оказывает влияние на евангельские славянские церкви в США, также его видеопроповеди в интернете популярны среди евангельских христиан в странах бывшего Советского Союза. Кроме двух магистерских степеней, Алексей Коломийцев также является бакалавром Юго-Восточного Библейского колледжа города Бирмингем, штат Алабама (США) [7; 8].

Относительно того, какое влияние на него оказал Джон Мак-Артур, пастор Алексей говорит: «Джон Мак-Артур действительно был одним из служителей, которые повлияли на мое развитие. Я встретился с ним во время моей учебы в Юго-Восточном Библейском колледже <...>. Встреча с Джоном Мак-Артуром открыла мне новую перспективу на две ключевые истины, роль которых чрезвычайно важна в служении Богу. Эти истины – абсолютная авторитетность и сила Писания, а также центральное место церкви в служении. Понимание этих истин и определило в огромной степени мою дальнейшую жизнь и служение. Это привело меня в “Master’s Seminary”, где я посвятил несколько лет тому, чтобы научиться серьезному исследованию текста Писания и экспозиционной проповеди» [9].

Сейчас обратим внимание, на какие аспекты учения и служения славянских церквей повлияло служение Джона Мак-Артура и его последователей. Вначале рассмотрим метод проповеди Слова Божьего, который Алексей Коломийцев назвал экспозиционной, разъяснительной проповедью. В 2001 г. издана книга Джона Мак-Артура на русском языке под названием «Возвращение к разъяснительной проповеди» [10]. Эта книга учит и побуждает церковных служителей провозглашать качественные библейские проповеди. Она рассказывает о том, как извлекать тему проповеди собственно из самого библейского отрывка, а не привносить её извне; как проповедовать Слово Божье неискаженным человеческими идеями; как воспитать в себе библейский образ мышления. Книга Джона Мак-Артура учит тому, как проповедовать Библию, а не проповедовать о Библии.

Это занятие требует многих усилий, но щедро вознаграждается.

Еще одна книга Джона Мак-Артура «Харизматики», изданная на русском языке в 1991 г., стала для многих евангельских христиан своего рода «прививкой» от стремительно развивающегося в то время харизматического движения с его сверхъестественными проявлениями. Автор утверждает, что «харизматическое движение предлагает Богу неприемлемое и искаженное поклонение» [11]. Автор показывает, что оно отвергает принцип “Sola Scriptura” («Только Писание»), так как приучает своих последователей полагаться более не на Библию, а на собственные переживания и чувства. Он рассматривает «чудеса исцеления», проявляемые сегодня в харизматическом движении, и анализирует эти явления в свете Слова Божьего. Исследует, что означает библейское понятие «крещение Духом», сравнивает его с сегодняшними проявлениями. То же самое автор делает с феноменом «дара языков», рассматривая его с библейской точки зрения. Автор исследует вопрос «Чем является этот дар: «небесным языком» или обыкновенными человеческими наречиями?». В конце своей книги он побуждает представителей харизматического движения задать себе откровенный вопрос: «главным ли для меня является Священное Писание – живое Божье Слово, или же радостные возбуждения, личные чувства и переживания?» Недопустимо пренебрегать Священным Писанием в поисках «чего-то большего». А если подобное имеет место, то в таком случае «что-то большее приведет к чему-то меньшему» [12, с. 192].

Джон Мак-Артур является сторонником креационизма и молодого возраста Земли. В своем аудиосеминаре «Эволюция или сотворение» он приводит аргументы в пользу своей позиции. Будучи богословом, а не ученым, он ссылается на компетентные источники в сферах биологии, палеонтологии и других научных областей, когда в семинаре дело касается сугубо научных вопросов. В своей книге «Битва за начало» он утверждает: «Такова суть библейского рассказа о сотворении: Бог создал всю Вселенную с ее безграничными чудесами из ничего и довел ее до предельного совершенства за шесть дней. Временные рамки сотворения в Библии не случайны и не символичны. Бог все сотворил за одну неделю, а не за шесть долгих геологических эпох» [13, с. 218]. Следовательно, эта грань служения Джона Мак-Артура помогает евангельским

христианам противостоят теории эволюции и её более изощренной версии – теистической эволюции.

Также Джон Мак-Артур выступает за защиту диспенсационализма как единственно-правильного подхода к толкованию Библии. Диспенсационализм – это фундаментально правильная система понимания Божьего замысла для всей истории человечества. Ее главный элемент состоит в признании того, что Божий замысел для Израиля не заменен и не поглощен в Его программе для Церкви. Израиль и Церковь – это отдельные организмы, и Бог восстановит Израиль как государство под земным правлением Иисуса как Мессии» [14, с. 22]. Учение, которого придерживается Джон, укрепило евангельских христиан стран бывшего Советского Союза в этом подходе к толкованию Священного Писания. Но Джон Мак-Артур предостерегает от крайностей диспенсационализма, когда некоторые проводят разграничение между такими взаимодополняющими понятиями, как: «спасение» и «ученичество», «Церковь» и «Царствие», «проповедь Христа» и «слово апостолов», «вера» и «покаяние», «век закона» и «время благодати», «Евангелие Царства» и «Евангелие благодати Божьей» [14, с. 23, 97].

Но особенно большое и неоднозначное влияние на славянские церкви оказала приверженность Джона Мак-Артура к умеренному кальвинизму, а именно к учению о предопределении и невозможности отпадения верующих от спасения. Джон Мак-Артур утверждает: «Я уверен в Библейской истине, что спасение дается навеки. Современные христиане называют это учением о вечном спасении <...>, те, чья вера истинна, никогда полностью не отойдут от Христа. Они устоят в благодати до конца. Даже если они и впадут в тяжелый грех или какое-то время будут в грехе, они никогда полностью не оставят веры» [14, с. 106–107]. «Поэтому спасение не может исчезнуть между оправданием и прославлением. Следовательно, не существует оправдания без прославления <...>. Оправдание – это начало спасения, а прославление – его завершение. Раз начав его, Бог не будет его останавливать, и никакая сила во вселенной не способна сделать это»; «я глубоко убежден, что, несмотря на противоречивые заявления многих нынешних христиан, Св. Писание ясно учит, что каждый, кто действительно спасен, спасен навсегда. Мы никогда не подвергнемся опасности потерять духовную жизнь, данную нам Богом через Иисуса Христа»; «Верующие были предопределены, как был предопределен Христос. Это означает не про-

стое предузнанные, но предопределенное решение Бога <...>. Бог обладает предопределенной Божественной любовью к тем, кого Он замыслил спасти» [15].

В Украине бывший глава Всеукраинского союза объединений евангельских христиан-баптистов (далее – ЕХБ), а ныне президент Украинского Библейского Общества, Григорий Комендант, неоднократно присутствовавший на конференциях, проводимых Джоном Мак-Артуром, является примером увлечения умеренным кальвинизмом в высшем руководстве ЕХБ. При его содействии в данное время несколько украинских богословских учреждений ЕХБ «оказались под сильным влиянием умеренного кальвинизма Джона Мак-Артура» [16].

Строит подчеркнуть, что в 2013 г. в городе Ровно открыта Школа Библейской Проповеди, являющаяся филиалом Библейского Института «Слово благодати», функционирующего на базе церкви «Слово благодати», где пастором является Алексей Коломийцев [17]. В анкете абитуриента есть вопрос: «Согласны ли Вы с «Исповеданием веры христиан баптистов» под редакцией Н. Одинцова от 1928 г.?» [18]. «Исповедание <...>» Н. Одинцова – это переработанная версия Гамбургского вероисповедания, созданного немецкими баптистами в 1837 г. [19]. Также необходимо отметить, что исследователи истории церкви ЕХБ утверждают, что в среде славянских баптистов XIX – начала XX в. преобладала точка зрения на спасение, близкая к арминианству, благодаря влиянию православно-молоканской среды, которая признавала значимость воли человека в плане спасения [20].

В «Исповедании <...>» Н. Одинцова говорится: «Мы веруем, что <...> те лица из погибшего рода человеческого, которым в течение времени действительно должно быть усвоено искупление, избраны также Отцом <...>. Этим лицам дарована жизнь вечная во Христе Иисусе <...>. Такое определение Божие неизменно и утверждено на веки, так что те, которых оно касается, избранные, не могут быть похищены из рук Христовых, но силою Божией соблюдаются в вере и любви ко Христу, пока не сделаются сонаследниками Его славы» [21]. Мы видим, что в этом «Исповедании <...>» есть элементы кальвинизма о неизменном Божьем определении ко спасению для избранных и невозможности их отпадения. В Украине возник ряд баптистских церквей, склоняющихся к кальвинистскому взгляду на спасение.

В России служение выпускников самарского филиала семинарии “The Master’s” чаще было примером споров и разобщенности, чем созидания, особенно из-за популяризации кальвинизма [6]. Кальвинистическое учение Джона Мак-Артура даже становилось причиной раскола церквей. В России это разделение было характерно для церквей ЕХБ в Сибири и Зауралье, Кубани и Поволжье [22, с. 62].

Из-за начавшегося противостояния, которое временами носило ожесточенный характер, была предпринята попытка успокоить всех путем компромисса: «правы и те, и другие». Но такой подход не мог бы решить суть проблемы. Подавляющее число евангельских христиан-баптистов продолжает придерживаться арминианского богословия, хотя и имеют предубеждение к самому названию. Они предпочитают называть свое учение «библейским», в большинстве верят в возможность утраты спасения. Учение кальвинизма считают допустимым, относятся к нему терпимо, но не разрешают проповедовать это учение в церкви [22, с. 63].

Алексей Коломийцев предпринимал попытки диалога со служителями Северо-Западного объединения США ЕХБ. Их встреча состоялась 29 мая 2010 г. Главным вопросом было отношение А. Коломийцева к учению Жана Кальвина. Пастор Алексей и другие служители церкви «Слово благодати» признали, что согласны с кальвинизмом по крайней мере в трех его пунктах: полная испорченность человека, безусловное избрание и невозможность потери спасения.

Служители Северо-Западного объединения США ЕХБ считают, что публикациями, проповедями и конференциями, организуемыми в церкви Алексея Коломийцева, он своим кальвинистским учением сеет раздор в евангельском братстве. Новообразованные группы постепенно выделяются из поместных церквей и образуют собственные общины. Поэтому принято следующее решение: «Церквям объединения не рекомендуется участвовать в мероприятиях, проводимых церковью «Слово благодати», а также приглашать служителей данной церкви для участия в мероприятиях, проводимых в церквях объединения» [23].

Отмети еще одно событие: 11 августа 2013 г. в Калифорнии проходил форум «Позиция» по вопросу предопределения и свободной воли. Модератором форума был пастор церкви «Дом Хлеба» Александр Шевченко, а одним из участников – Алексей Коломийцев. Алексей основа-

тельно, в доступной форме представил свою позицию. Прямая трансляция этого форума была доступна в интернете как для церквей бывшего Советского Союза, так и для славянских церквей США. Судя по комментариям, оставленным под видео, многим понравились тактичность и достойное поведение Алексея Коломийцева, его глубокое знание Слова Божьего [24].

В заключение нашего исследования приведем слова председателя Северо-Западного объединения США ЕХБ Юрия Сипко об отношении славянских евангельских церквей к служению Джона Мак-Артура и Алексея Коломийцева. Они говорят следующее: «Церкви, где пасторами трудятся Алексей Коломийцев и Джон Мак-Артур, имеют кальвинистское направление, следовательно, мы не разделяем их взглядов, и понятий <...>, но в то же время в них и их служении есть много полезного» [23].

Выводы и перспективы дальнейших исследований. В результате исследования биографии Джона Мак-Артура установлено, что он является человеком, посвятившим жизнь исследованию Библии и работе своей миссии, готовым расширять горизонты своего служения. Его привязанность к славянским евангельским церквям обусловлена их искренностью и духовной жаждой, которые редко встречаются в англоязычных евангельских церквях. Биография Алексея Коломийцева свидетельствует о его посвященности и общности взглядов с Джоном Мак-Артуром относительно приверженности Писанию, а также о служении церкви и миру.

Книги Джона Мак-Артура, переведенные на русский язык, стали хорошим подспорьем для славянских евангельских церквей, помогли сохранить им твердый евангельский фундаментализм, не уклоняясь в харизматию и либеральное христианство.

Пристрастие данных служителей к умеренному кальвинизму вызвало конфликт в евангельских общинах, часто приводящий их к разделению. Попытки примирить враждующие стороны не имеют большого успеха, а прямой диалог служителей славянских евангельских церквей с Алексеем Коломийцевым по вопросу кальвинизма не стал продуктивным.

Дальнейшие исследования вклада Джона Мак-Артура в развитие славянских церквей позволят глубже изучить не только теологический вклад в становление созданных им церквей и семинарий, но и их общественное влияние за пределами церковных учреждений.

Список литературы:

1. John MacArthur's Life Testimony URL: <https://www.gty.org/library/sermons-library/80-33/John-MacArthurs-Life-Testimony> (дата обращения: 09.03.2019).
2. Джон Мак-Артур. Биография. URL: <https://tpor.ru/avtory/dzhon-makartur> (дата обращения: 05.03.2019).
3. John MacArthur. URL: <https://www.gty.org/about/john> (дата обращения: 03.03.2019).
4. List of Books by John F. MacArthur. URL: <http://www.paperbackswap.com/John-F-MacArthur/author/> (дата обращения: 01.03.2019).
5. Рягузов В. Джон Макартур: «Русскоязычные церкви предстали предо мной живыми, растущими и духовно жаждущими». URL: <http://www.gazetaprotestant.ru/2009/11/dzhon-makartur-russkojazychnye-cerkvi-predstali-predo-mnoy-zhivymi-rastuschimi-i-duhovno-zhazhduschimi/> (дата обращения: 01.03.2019).
6. Кравцев А. Христиане и «неспасенные»: два взгляда на людей из церкви. URL: <https://baptist.org.ru/read/article/1382403> (дата обращения: 02.03.2019).
7. Алексей Коломийцев Биография. URL: <http://encyclopedia.christian.by/propovedniki/20-aleksej-kolomijcev-biografiya.html> (дата обращения: 27.02.2019).
8. Гололоб Г. Кальвинистко-арминианское противостояние продолжается. URL: <http://www.rusbaptist.stunda.org/dop/kolomijcev.htm> (дата обращения: 25.02.2019).
9. Чуждый огонь в служении Джона Мак-Артура. URL: <https://baptistrevive.livejournal.com/13707.html> (дата обращения: 25.02.2019).
10. Мак-Артур Д. Возвращение к разъяснительной проповеди. Санкт-Петербург : Христианское общество «Библия для всех», 2001. 364 с.
11. Пастор из США назвал харизматическое движение разрушительным. URL: <http://www.invictory.com/news/story-45772.html> (дата обращения: 02.03.2019).
12. Мак-Артур Д. Харизматики. Москва : Компас, 1991. 199 с.
13. Мак-Артур Д. Битва за начало. Санкт-Петербург : Христианское общество «Библия для всех», 2004. 272 с.
14. Мак-Артур Д. Благовествование Христова. Киев : Международная миссия "Send International", 1996. 313 с.
15. Мак-Артур Д. Толкование Послания к Римлянам. URL: <http://www.church.kiev.ua/Librery/htm/interpretation/00207.htm> (дата обращения: 03.03.2019).
16. Гололоб Г. История отечественного арминианства. URL: <https://arminiantheology.wordpress.com/2010/08/26/іоа/> (дата обращения: 01.03.2019).
17. Школа Библейской Проповеди (г. Ровно, Украина). URL: <https://www.slovo.org/ru/sluzheniya/-g-rovno-ukraina> (дата обращения: 04.03.2019).
18. Новый набор в ШБП. URL: <https://www.slovo.org/ru/sluzheniya/bibleyskiy-institut> (дата обращения: 04.03.2019).
19. Гололоб Г. История отечественного арминианства. URL: <https://arminiantheology.wordpress.com/2010/08/26/іоа/> (дата обращения: 05.03.2019).
20. Прохоров К. Почему отечественные баптисты – не арминиане и не кальвинисты. URL: <http://pastoronline.org.ua/index.php?option=com> (дата обращения: 05.03.2019).
21. Вероисповедание Одинцова. URL: <https://slavicbaptists.com/2012/02/10/verouchenie1928/> (дата обращения: 06.03.2019).
22. Санников С. (председатель), Романюк И., Гололоб Г. Пути славянского богословия арминианской традиции. *Материалы конференции*. Львов, 2009. 204 с.
23. Анализ встречи с советом церкви «Слово благодати». URL: <http://www.christianmegapolis.com>.
24. Алексей Коломийцев о прошедшем форуме «Позиция» по вопросу предопределения. URL: <http://www.christianmegapolis.com>.

ВНЕСОК ДЖОНА МАК-АРТУРА В РОЗВИТОК СЛОВ'ЯНСЬКИХ ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ЦЕРКОВ

У статті розглянуто особистість відомого християнського проповідника сучасності – Джона Мак-Артура. Проаналізовано його біографію, а також напрями його служіння в євангельських церквах на слов'янських землях. Зосереджено увагу на цікавості Джона Мак-Артура до кальвінізму, оскільки деякі його аспекти він зробив частиною свого вчення, яке поширював у середовищі слов'янських баптистських церков. Представлені спроби діалогу між традиційною армініанською позицією і прихильниками помірною кальвінізму в особистості Олексія Коломійцева – товариша і соратника Джона Мак-Артура.

Ключові слова: Джон Мак-Артур, помірний кальвінізм, євангельські християни.

THE CONTRIBUTION OF JOHN MAC-ARTHUR TO THE DEVELOPMENT OF SLAVIC EVANGELICAL CHURCHES

The article considers the personality of the famous Christian preacher of our time – John MacArthur. Analyzed his biography, as well as the direction of his ministry in gospel churches in the Slavic lands. The focus is on John MacArthur's interest in Calvinism, since he made some of his aspects a part of his teaching, which he distributed among Slavic Baptist churches. Presents attempts to dialogue between the traditional Arminian position and supporters of moderate Calvinism in the personality of Alexei Kolomyitseva – a friend and ally of John MacArthur.

Key words: John McArthur, moderate Calvinism, evangelical Christians.

УДК 352.07(477.7) «17/19»

Михайленко Г.М.

Херсонський державний університет

Черемісін О.В.

Херсонський державний аграрний університет

ДІЯЛЬНІСТЬ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В РОЗВИТКУ ОСВІТИ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТ.

Стаття присвячена аналізу діяльності органів міського самоврядування Таврійської губернії в розвитку освіти кінця XVIII – початку XX ст. Розглядаються проблеми становлення освітньої мережі в містах Таврійської губернії згідно з адміністративно-територіальним устроєм досліджуваного періоду. Головна увага звернена на фінансову підтримку навчальних закладів, які входили до відомства громадських установ. Водночас акцентується на тому, що за весь досліджуваний період часу міська влада не прийняла жодного рішення, пов'язаного з участю батьків в організації освітнього процесу. Зроблені висновки про те, що діяльність міського самоврядування Таврійської губернії в розвитку освіти була достатньо активною.

Ключові слова: Південь України, Таврійська губернія, міське самоврядування, заклади освіти, муніципалітет.

Постановка проблеми. На сучасному етапі українського державотворення відбувається реформування системи державного управління на принципах децентралізації, що потребує проведення широких реформ. Основною метою цих реформ є перетворення вже наявної адміністративної та самоврядної системи на ефективний чинник прискорення соціально-економічного розвитку регіонів. Вивчення історичного досвіду децентралізованої системи управління кінця XVIII – початку XX ст. дасть змогу дослідити переваги і недоліки в діяльності органів місцевого самоврядування. Саме цим і зумовлюється актуальність обраної теми дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення складних проблем у діяльності міського самоврядування в галузі освіти було розпочато ще в XIX ст. Так, у роботі Ф. Андрієвського [1] детально описувалася ситуація зі станом освіти на Півдні України. Д. Горловський [2] у своєму дослідженні розглянув фінансові витрати на навчальні заклади. Д. Яворницький [7] звертав увагу на те, що наприкінці XVIII ст. Південь України планувався як зразковий в освітньому плані регіон імперії. О. Новікова захистила дисертацію з проблем народної освіти Російської імперії в Криму з кінця XVIII до початку XX ст. У її роботі акцентується увага на тому, що російський уряд активно про-

водив політику русифікації серед кримськотатарського та іноземного населення шляхом різних заохочувальних заходів, використовуючи міське самоврядування. Становище народної освіти порівнюється зі становищем на материковій частині Таврійської губернії і робиться висновок про те, що освітній рівень Кримського півострова та матеріальний рівень вчителів значно перевищував аналогі у материковій частині, а муніципалітети півострівної частини більшу частку кошторисів використовували на розвиток освіти, на відміну від територій материкової частини Таврійської губернії [11].

Постановка завдання. Серед невирішених раніше проблем можна відзначити недостатнє приділення уваги освітньому напрямку діяльності органів міського самоврядування досліджуваного періоду.

Тому у нашому дослідженні йтиметься про механізм дії інституту муніципальної влади в межах Таврійської губернії кінця XVIII – початку XX ст. у галузі діяльності самоврядування щодо розвитку освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Протягом досліджуваного періоду міські думи Таврійської губернії приділяли велику увагу питанням, пов'язаним із покращенням стану освіти. Добробут міст залежав від підготовки

кваліфікованих кадрів, але, за статистичними даними, лише третина міських жителів на момент Міської реформи 1870 р. вважалася освіченою. Тому міськими думами з ентузіазмом приймалися рішення про відкриття нових навчальних закладів. Міська влада надавала матеріальну підтримку найбільш бідним студентам вищих навчальних закладів. Прагнення муніципалітетів відстояти авторитетність громадських установ відобразилося у приверненні широкої уваги громадськості до проблем у навчальних закладах, у створенні власних друкованих видань.

Ще наприкінці XVIII ст. циркулювала ідея російського уряду показати Південь України як позитивний, зразковий приклад для імперії у плані нових можливостей в освіті [7, арк. 4–5].

У кожному місті відкривалися різні навчальні заклади, народні школи, ліцеї, церковно-приходські, морехідні, аграрні та інші навчальні заклади. Міське самоврядування особливого відношення до їх організації й управління не мали. Більше прав на освіту мали галузеві міністерські відомства, місцеві адміністрації та накази громадського нагляду. Муніципалітети лише мали можливість проводити необов'язкові виплати на користь навчальних закладів із власного кошторису. Кожне місто індивідуально підходило до виконання освітньо-культурної програми.

Загальні дані про витрати міст Південної України на потреби народної освіти свідчать, що до 1870 р. муніципалітетами виділялися щороку кошти у такому розмірі: у Маріуполі – 286 руб. [3, с. 1–7] (2,3% від загального міського прибутку), у Херсоні – 6 000 руб. (12,8%) [10, с. 26–80], Бобринці – 400 руб. (7%), Єлисаветграді – 4 000 руб. (11,4%) [4, арк. 24–74], Овідіополі – 466 руб. (10,8%), Очакові – 584 руб. (11,1%), Миколаєві – 1 715 руб. (4%) [5, арк. 1–3], Бердянську – 3 215 руб. (7,3%), Євпаторії – 340 руб. (4%), Мелітополі – 285 руб. (9,5%), Бахчисарай – 980 руб. (10,3%), Балаклаві – 291 руб. (5,2%), Севастополі – 679 руб. (3%), Керчі – 4 471 руб. (7,2%) [8, с. 3–44; 9, с. 12–36].

Особливість освітньої діяльності установ міського управління Таврійської губернії полягала в тісному взаємозв'язку з державними установами, які були більш самостійними у своїй діяльності. Тривалий час більшість витрат робила саме держава: оплачувала працю вчителів шкіл, гімназій, прогімназій, а місто винаймало помешкання, забезпечувало опалення, освітлення та інші поточні витрати. Лише на початку 1870-х рр. міське самоврядування повністю взяло на себе

розв'язання питань народної освіти. У зв'язку з тим, що Миколаїв і Севастополь мали статус міст-портів військового призначення, на їх території діяли суднобудівні верфі, тут функціонували спеціфічні професійні навчальні заклади. Передусім це мореплавні класи, портова реміснична школа, які теоретично та практично готували майстрів для адміралтейства з усіх спеціальностей для портових робіт.

Центральним урядом Російської імперії перед інститутами самоврядування Таврійської губернії були поставлені такі освітні завдання: розширення мережі освітніх закладів, відкриття професійних навчальних установ, які б забезпечували країну необхідною кількістю кваліфікованих кадрів, залучення до навчального процесу всіх верств населення. Як показала практика, повністю подолати принцип становості у сфері освіти до кінця XIX ст. так і не вдалося, хоча певні зрушення в цьому напрямі відбулися.

Загалом чоловіча освіта була представлена краще, ніж жіноча. Найбільша частка освіченого населення припадала на жителів міст. Ступінь розвиненості освіти прямо пропорційно залежав від економічного стану родини. Тенденція виражалася в тому, що чим заможнішою була родина, тим кращу освіту здобували діти.

На думку автора, причину такого стану розвитку освіти можна побачити у відстороненості міських громад від діяльності закладів освіти. У жодному статуті або нормативному документі досліджуваного періоду ніколи не зазначалося про участь громадськості у діяльності навчальних закладів, а тому це призвело до абсолютної залежності останніх від галузевих міністерств та адміністрації і небажання витратити значні кошти на те, що від громадськості не залежало, тим більше, що витрати на освітньо-культурний напрям для самоврядування був не обов'язковим видом витрат.

Під час Кримської війни 1853–1856 рр. навчання в усіх освітніх закладах губернії було призупинене. Значна кількість була переведена в інші міста (Олешки, Маріуполь, Орехів та ін.) та продовжила свою діяльність. У залишених приміщеннях навчальних закладів Криму були розміщені поранені під час воєнних дій. Протягом 1855–1856 рр. навчання в освітніх закладах Таврійської губернії повернулося в довоєнний ритм [13, с. 48–56].

Внаслідок реформ середини XIX ст. держава пішла на структурні зміни в галузі фінансування освітніх закладів і ставлення міських громад до

їх діяльності. Так, були прийняті постанови про фінансування навчальних закладів із боку муніципалітетів настільки, наскільки це вважатиметься за потрібне. Міське самоврядування отримало право відкривати або закривати певні навчальні заклади на власний розсуд, визначати внутрішній порядок навчальних закладів, призначати або звільняти директорів або вчителів. Вплив Міністерства народної освіти визначався лише загальним наглядом за навчальними закладами. Дійсно, муніципалітети протягом другої половини XIX – початку XX ст. збільшували фінансування на освіту, але залежали від загального прибутку міського кошторису й обов'язкових правил щодо витрачання коштів на адміністративні неприбуткові заходи.

Тому, хоч витрати на освіту збільшувалися щороку і відкривалися нові навчальні заклади, а вчителі отримували постійні заохочувальні нагороди, цих коштів не вистачало на ремонти, закупівлю навчальних обладнань, посібників, опалення й інших заходи. Відношення міських громад до діяльності навчальних закладів було переорієнтовано зі структури міністерства народної освіти до структури міського самоврядування та його спеціалізованих комітетів і все одно не могло суттєво вплинути на освітній процес і його фінансування. Тому через апатичне ставлення міських громад до освітніх проблем нічого не змінилось. Муніципалітети діяли на власний розсуд, не завжди прислухаючись до думок городян.

За типологією міські навчальні заклади, що підпорядковувалися міському самоврядуванню, були поділені на: гімназії (чоловічі та жіночі), прогімназії (чоловічі та жіночі), реальні училища, вчительські школи, духовні навчальні заклади, церковно-приходські школи, міські училища за реформою 1872 р., повітові училища, початкові школи міністерства народної освіти, однокласні, недільні школи, єврейські училища, ремісничі школи, музичні, морехідні класи. Всі зазначені навчальні заклади мали певну специфіку узгодженості з органами міського самоврядування в тому чи іншому варіанті [14, с. 25–176].

За статистичними даними, у Таврійській губернії кількість витрачених на освіту коштів із міських бюджетів нараховувалася приблизно в сумі 542 700 руб. Найбільше на освіту витрачав муніципалітет Сімферополя, а найменше – у Балаклаві (0,8%) та Перекопі (0,2%). У середньому всі міста витрачали близько 10–15% від загального міського прибутку. Від земських органів самоврядування міські школи також отримували фінансове

забезпечення. Так, наприклад, у 1886 р. земство Таврійської губернії нарахувало допомогу міським школам у сумі 14 400 руб. За рішенням від 1887 р. ця стаття видатку була виключена з кошторису земства за рішенням губернських земських зборів [12, с. 197–234].

Загальна тенденція протягом другої половини XIX – початку XX ст. у політиці міського самоврядування щодо розвитку освіти зберігалася у таких кроках: поширенні та збільшенні мережі навчальних закладів і пропорційному збільшенні кількості учнів, що зумовило зростання відсотка освіченого населення; постійному збільшенні фінансування з міських бюджетів на мережу навчальних закладів. Різниця між чоловіками та жінками в освіті традиційно до початку XX ст. була однаковою, причому жінок у навчальних закладах було вдвічі менше, ніж чоловіків. Лише на початку XX ст. кількість жінок в освіті почала поступово збільшуватися.

В освітньому плані за багатьма показниками Таврійська губернія випереджала інші за кількістю навчальних закладів, в т. ч. і спеціалізованих національних. Міста губернії могли пишатися більшою кількістю грамотних мешканців, тут навчався найбільший відсоток дівчат. Ситуація різнилася у внутрішньому становищі навчальних закладів. Так, заробітна плата вчителів була вищою на території півострівної частини губернії, муніципалітети витрачали трохи більше коштів у Криму і відсоток освіченості (серед тих, хто отримав документи про закінчення навчальних закладів) був вищим у містах Таврійської губернії. Так, наприклад, відсоток освіченості в Ялті складав 31%, Сімферополі – 37%, Євпаторії та Перекопі – 35–39%, Феодосії – 35%, Мелітополі – 35%, Бердянську – 39%. І це з урахуванням того, що в містах кількість росіян переважала в материковій частині губернії, і вважалося, що в Криму ситуація з освітою краща. У принципі, це лише за рахунок включення до переліку повітів сільської місцевості. У містах материкової і півострівної частин губернії кількість освічених майже однакова. У дисертаційному дослідженні О. Новікова [11, с. 180–182] дійшла висновку, що муніципальна освіта була кращою в кримських містах, оскільки вони більш серйозно до цього ставилися. Автор із цим твердженням не погоджується і вважає, що це було пов'язано з політикою русифікації неросійського населення Криму. З цією метою були призначені значні фінансові винагороди за вивчення російської мови та встановлено правило, що для продовження освіти на більш високому рівні необхідно закінчити російськомовні навчальні

заклади. Але політика русифікації зазнала краху. Так, за підрахунками Ф. Андрієвського, найменше володіли російською мовою саме українці. Та, як виявилось, грамотність російськомовного населення не була високою. Серед знавців російської мови російськомовне населення регіону не посідало 1 місце, а найвищий показник (51%) знання російської мови був за єврейським населенням [1, с. 39–45].

Висновки. Отже, можна зробити висновки, що для міського самоврядування Таврійської губернії одним із пріоритетних напрямів діяльності була організація освіти. Виділяли з міських кошторисів від 10 до 20% прибутків, але цих грошей ледве вистачало на утримання невеликого штату викладачів та інших співробітників. Освітня діяльність міського самоврядування Таврійської губернії перебувала на достатньо високому рівні. На освітні заклади витрачалися великі кошти, але вони не відповідали всім нагальним потребам навчальних закладів.

Загалом у цій галузі міського господарства муніципалітети почувалися цілком самостійно, оскільки самі вирішували долю бюджетних коштів, які виділялися на поширення освіти. Індивідуально вирішували проблеми управління освітніми закладами, навіть заробітна плата вчителів у кожному місті різнилася. У регіонально-індивідуальному порядку громадські інститути влади вирішували проблеми створення необхідних галузевих комісій для контролю над освітніми закладами й визначали, якими індивідуальними правилами вони будуть керуватися у своїй діяльності.

Ступінь модернізації освітньої галузі в містах Таврійської губернії була кращою, ніж в інших регіонах. Водночас коштів постійно не вистачало, тому багато навчальних закладів роками існували без капітального ремонту. Робилися навіть спроби збільшити зарплатню викладачам, відкривалися нові школи, будувалася і модернізувалася інженерно-технічна інфраструктура, було зроблено багато інших корисних нововведень. Однак більшість міського населення не задовольняли ціни на освітні послуги, а тому ними просто не користувалися, хоча депутати муніципалітетів займалися благодійністю і відкривали навчальні заклади за власні кошти.

Специфіка міст Таврійської губернії у порівняльному відношенні полягала у вищих бюджетних витратах на освітню галузь. Хоча у відсотковому відношенні особливої різниці не було – 15–20% у містах всіх губерній Російської імперії, – кількість коштів у всіх була різна. Так, якщо для Таврійської губернії 20% – це 100 тис. руб., то для Правобережжя – 2–4 тис. руб., а для багатьох російських міст – 200–500 руб.

Зауважимо, що біло різне співвідношення учнів за гендерною ознакою. В українських губерніях розрив між чоловіками та жінками в отриманні освіти був значно меншим, ніж у російських губерніях. Там дівчат навчалось мало, порівняно з чоловіками. Різнилися губернії за соціальною ознакою серед учнів. В українських губерніях був значно вищим відсоток населення з освітою, ніж у російських, а Таврійська губернія за рівнем освіченості (наявністю свідоцтва про закінчення навчального закладу) була лідером серед південноукраїнських губерній і Донської області.

Список літератури:

1. Андриевский Ф. Статистическое описание Таврической губернии / Статистический справочник Российской империи. Симферополь : Тип. Таврического губернского земства, 1915. Ч. 1. С. 39–45.
2. Горловский Д.Н. Итоги 25-летия городского самоуправления Херсона. Херсон : Типография О.Д. Ходушиной, 1897. С. 26–80.
3. Державний архів Донецької області. Ф. 113. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 1-7.
4. Державний архів Кіровоградської області. Ф. 78. Оп. 4. Спр. 1. Арк. 24–74.
5. Протоколы и журналы заседаний думы за 1912 год. Державний архів Миколаївської області. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 1773. Арк. 1-3.
6. Приходо-расходная книга думы за 1872 год. Державний архів Миколаївської області. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 1404. Арк. 23-64.
7. Яворницкий Д.И. История города Екатеринослава / Институт рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського. Ф. 1. Спр. 22021. Арк. 4-5.
8. Материалы для составления предположений об улучшении общественного управления в городах. Санкт-Петербург : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1863. Т. 2. 680 с.
9. Отчет Севастопольской городской управы о движении городских и других сумм за 1876–1877 гг. Севастополь: Типография городского управления, 1878. С. 12–36.
10. Горловский Д.Н. Отчет Херсонской городской управы за 1893–1896 гг. Херсон : Типография О.Д. Ходушиной, 1897. С. 26–80.

11. Новікова О.В. Державна система народної освіти Російської імперії в Криму (кінець XVIII – початок XX ст.) : дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01. Дніпропетровськ, 2009. С. 180–182.
12. Памятная книжка Таврической губернии на 1889 г. Симферополь : Тип. «Крым», 1888. С. 197–234.
13. Шпигель Ф. Учебные заведения Таврической губернии во времена Крымской войны. *Известия Таврической ученой архивной комиссии*. 1904. № 36. С. 48–56.
14. Южная Россия. Путеводитель по городам. Николаев : Русская типо-литография, 1896. С. 25–176.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГОРОДСКОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ ТАВРИЧЕСКОЙ ГУБЕРНИИ В РАЗВИТИИ ОБРАЗОВАНИЯ КОНЦА XVIII – НАЧАЛА XX ВВ.

Статья посвящена анализу деятельности органов городского самоуправления Таврической губернии в развитии образования конца XVIII – начала XX вв. Рассматриваются проблемы становления образовательной структуры в городах Таврической губернии согласно административно-территориальному устройству исследуемого периода. Главное внимание сосредоточено на финансовой поддержке учебных заведений, которые входили в ведомство гражданских учреждений. Делается акцент на том, что за весь исследуемый период времени городская власть не приняла ни одного решения, связанного с участием родителей в организации учебного процесса. Сделаны выводы о том, что деятельность городского самоуправления Таврической губернии в развитии образования была достаточно активной.

Ключевые слова: Юг Украины, Таврическая губерния, городское самоуправление, учебные учреждения, муниципалитет.

THE ACTIVITY OF THE MUNICIPAL SELF-GOVERNMENT OF TAVRIISKA PROVINCE IN THE DEVELOPMENT OF EDUCATION IN THE LATE 18TH – EARLY 20TH CENTURIES

The paper presents the analysis of the activity of the municipal self-government bodies of Tavriiska province in the development of education in the late 18th – early 20th centuries. It looks at the problems of the formation of an educational network in the towns of Tavriiska province considering the administrative-territorial structure of the period under study. It pays much attention to the financial support of the educational institutions which were a part of the administrations of public institutions. Additionally, the study focuses on the fact that the local authorities did not make any decisions related to the participation of parents in organizing the educational process throughout the entire period under study. The conclusions are drawn that the activity of the municipal self-government of Tavriiska province in the development of education was dynamic enough.

Key words: South of Ukraine, Tavriiska province, municipal self-government, educational institutions, municipality.

Орхова С.Є.

Маріупольський державний університет

ПОШТОВІ МАРКИ ЗАКАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ. ЯК СИМВОЛ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Статтю присвячено ювілеям поштових марок Закарпатської України. Розвідку здійснено на підставі зображальних джерел – поштових марок Карпатської України (15 березня 1939 р.) та Народної Ради Закарпатської України (1944–1945 рр.), які є історичними політико-економічними документами та символом прояву державної ідентифікації. Поштові марки як елемент державності Закарпатської України першої половини ХХ ст. є носіями історичної інформації, що своєрідним чином зафіксували соціально-економічне життя та процес національно-визвольного руху того часу. Зображальний аспект поштових марок відображає інформацію, яка відіграє важливу роль у процесі науково-пізнавальної, державотворчої діяльності. Історико-діахронний метод аналізу дає змогу скласти періодизацію філателістичної історії Закарпатської України.

Ключові слова: державність, надруки, національно-визвольний рух, поштова марка, філателія.

Постановка проблеми. У 2019 р. відзначається річниця історичної події, котра випала на долю Закарпаття і всієї України, – 80-річчя від створення Карпатської України та проголошення її державної незалежності. На жаль, державне утворення проіснувало недовго і було скасоване внаслідок окупації сусідньою Угорщиною, але є важливим етапом розбудови української державності.

Незважаючи на короткий час (із жовтня 1938 р. до другої половини березня 1939 р. як автономна республіка у складі Чехословаччини), відбувався такий бурхливий розвиток політичних подій, що до Карпатської України була прикута увага всієї світової громадськості. Цей факт дав можливість говорити про державотворче призначення українців Закарпаття у березні 1939 р.

Серед головних символів держави (мови, прапора, герба, гімну) є такий, без якого існування будь-якої держави неможливе – це власний державний знак поштової оплати, поштова марка. Невелика за формою, але значна за змістом поштова марка сприяє поширенню інформації про свою державу у світовому культурно-інформаційному просторі. Карпатська поштова марка символом держави стала на підставі прийнятих 15 березня 1939 р. Конституційних актів незалежної Карпатської України та вдруге у 1944 р. Можливість введення поштових марок можна зрозуміти, розглядаючи їх як визначений історичний фактор, що виник у конкретних умовах.

В історичній науці поштові марки досліджуються як джерело вивчення пам'яток матеріальної культури, історії державної символіки, емблематики, суспільно-ідеологічних поглядів. Як історичне зображальне джерело, поштові марки володіють складним і багатоаспектним зображальним та інформаційним потенціалом, тому що на них зображені обов'язкові елементи: герб, орнамент (та / або портрети), а також написи, дати, цифри номіналу (грошовий еквівалент).

Аналіз останніх досліджень і публікацій показав, що дослідження науковцями історії національно-визвольного руху Карпатської України в науковому просторі набули актуальності в умовах сучасних процесів розбудови держави. Вивченню питань національно-визвольного руху присвятили свої праці: М. Вегеш [4–6], В. Лемак [11], П. Мірчук [12], В. Филонович [16], О. Пагіря [13] та М. Токара [15], котрі обґрунтовують події Карпатської України як процес українського державотворення. Проблемам територіального, національного, етнополітичного та геополітичного конфлікту присвячена наукова робота В. Гирі [8], державно-політичне, культурно-освітнє, соціально-економічне життя західних українців і політичної еліти досліджено В. Петрецьким [14] і колективом науковців ДВНЗ «Ужгородський національний університет» [17].

Постановка завдання. Метою роботи є дослідження державотворчого процесу Закарпаття

кризь призму інформаційного потенціалу поштових марок Карпатської України та Народної Ради Закарпатської України як історичного зображального джерела. До наукового обігу вводяться нові політико-економічні документи, якими є поштові марки.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Перші поштові марки України, як один із атрибутів державності, були введені до поштового обігу за часи УНР і ЗУНР та виконували комунікативні функції. За короткий час свого існування (1917–1920 рр.) вони завоювали прихильність серед європейських колекціонерів, стали об'єктом вивчення та каталогізації. Інші випробування випали на долю поштової емісії Карпатської України 1939 р. По-перше, надзвичайно короткий термін існування у поштовому обігу – з 15 по 17 березня 1939 р. По-друге, несправедливе забуття у філателістичному дискурсі: у світовому поштові випуски перехідних урядів здебільш не каталогізуються (ні Michel, ні Zumsterin не включили цей випуск, тоді як Scott додав їх до списку як Чехословаччину за № 1)¹, тому не всі дослідники-колекціонери вважають його українським; у радянський період марки підлягали конфіскаванню та знищувалися, більш того, фігурували як доказ для ув'язнення за агітацію націоналістичних переконань і пропаганду діяльності незалежної «Карпато-України» (термін засудження за зберігання цієї марки – від 10 років суворих таборів) [3]; сучасні українські філателісти та дослідники серйозно змогли залучитися до цієї проблематики після здобуття Україною незалежності, але ж головні проблеми – відсутність оригіналів марок у колекціях, розпорошеність матеріалів (публікацій, спогадів, тощо) української діаспори по світу (автори І. Булат, П. Байлен [1; 2], Д. Каріген [9]), наявність значної кількості спекулятивних випусків і підробок. У 2004 р. І. Гонцарюк і Д. Рипела уклали каталог українських поштових марок України (1918–2003 рр.), до якого вперше долучили цей випуск [7], а дослідник М. Крамаренко розкриває цю марку вже як випуск, присвячений відкриттю Союма Закарпатської України [10]. Тому цілком вмотивовано можна стверджувати, що впродовж сімдесяти років випуск марок

Карпатської України 1939 р. не досліджувався, процес вивчення на стадії систематизації, опису та класифікації тільки набирає обертів.

Передумови поштової емісії Карпатської України. Утворення незалежної держави стало наслідком декількох надзвичайно суттєвих факторів – внутрішньополітичних і зовнішніх. Завдяки активній діяльності українських політичних партій, товариств, окремих громадсько-культурних діячів поступово зростали національна свідомість, самоусвідомлення своєї політичної єдності з усім українським народом.

Карпатська Україна (до 30 грудня 1938 р. – Підкарпатська Русь) як автономна територіальна адміністративна одиниця входила до складу федеративної Чехословаччини. Згідно з рішенням Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. від Підкарпатської Русі на користь Угорщини відійшло близько ста населених пунктів, зокрема міста Ужгород, Мукачеве, Берегове. 22 листопада 1938 р. чехословацький парламент змінив Конституцію Чехословаччини від 29 лютого 1920 р., доповнивши її постановами про федеративний устрій, а 30 грудня 1938 р. була запроваджена нова назва краю «Карпатська Україна». Обов'язки прем'єр-міністра від 26 жовтня 1938 р. виконував Августин Волошин. Уряд перемістився з м. Ужгород до м. Хуст, складався з чотирьох міністерств. Міністерство комунікації очолював Ю. Ревай, до відома якого входило вісім відділів [5–6]. Ефективну діяльність засобів зв'язку – пошти, телефону і телеграфу – забезпечували відповідні відділи, а відділ пошти забезпечив випуск марок.

15 березня 1939 р. на сесії Союму було проголошено незалежність Карпатської України та прийнято ряд державотворчих актів [17, с. 78]. Наступного дня була представлена офіційна поштова марка незалежної держави [7, с. 122; 10, с. 137]. Однак на самій марці надруковано «Cesko-Slovensko / Карпатська Україна / 1 Сойм 2.III.1939» і, за матеріалами колективної монографії «Хроніка Закарпаття: 1867–2010», зазначено дату випуску поштової марки – 2 березня [17, с. 77]. Такий розбіг дат пояснюється декількома причинами, по-перше, скликання Першого Союму передбачалося провести 2 березня, і тираж (900 тис. прим. надруковано у Празі, з них 300 тис. од. надіслано до Хуста) був надрукований до цієї дати, але засідання було відкладене через незвичайну тогочасну політичну ситуацію; по-друге, президент А. Волошин 15 березня підписав декрет щодо введення до поштового обігу на території держави (місце продажу – головний

¹ Michel – найбільший і найвідоміший каталог поштових марок у німецькомовному світі і Європі. Вперше виданий 1910 р., він став важливим довідником із філателії. Zumsterin – каталог поштових марок Європи, що видається щорічно з 1909 р. німецькою та французькою мовами. Scott – каталог поштових марок світу, видається англійською мовою видавництвом англ. Scott Publishing Company, дочірньою компанією видавництва Amos Press, з 1868 р., оновлюється щорічно й описує всі поштові марки всього світу.

відділок поштової адміністрації – поштамт м. Хуст) [1, с. 191]. Отже, документ, підписаний представником влади, дав марці поштове життя та легітимність. Щодо сюжету, то на комеморативній марці зображено дерев'яну церкву Вознесіння в Ясіні (Струківська церква 1824 р., один із найвідоміших храмів України, з 2013 р. включена до списку світової спадщини ЮНЕСКО). Використано сюжет гравюри чехословацької марки (видана у 1928 р.), але з такими змінами: а) колір (синій замість червоного); б) номінал 3 крони замість 60 гелерів; в) два типи плат, тобто офіційно існують два різновиди, друк марок аркушами по 100 од. на аркуші, перфорація лінійна, розмір зубців – 12½; г) декоративні елементи та написи: дата та назва держави (рис. 1). Щодо використання марки в поштовій справі й у філателістичній спадщині: а) залишок надрукованого тиражу (600 тис. од.) надійшов до реалізації для філателістів у Празі; б) у Хусті поштова адміністрація прийняла від відправників рекомендовану поштову кореспонденцію (приблизно 1 800 листів), яка була оплачена трикровою маркою; в) після окупації угорськими військами м. Хуст залишки запасу марок було знищено [1, с. 191]. Отже, можна припустити, що саме празька частка тиражу мала можливість потрапити до приватних колекцій, але попереду була Друга світова війна.

У період 1939–1944 рр. на території Закарпатської України у поштовому обігу використовувалися угорські поштові марки. Однак цей період за межами нашої розвідки. У грудні 1944 р. за постановою уряду Чехословаччини, що мала резиденцію в м. Хуст, на марках Угорщини були зроблені надруки ручним штемпелем чорною фарбою абрєвіатури «CSP/1944» («Чехословацька пошта») [10, с. 136–137]. Марки цього випуску були у поштовому обігу протягом декількох місяців, на території всієї Закарпатської України на схід від м. Севлюш. Передруку підлягали наявні поштові марки Угорщини 1941–1944 рр. випуску (серії: «Полководці та храми», «Св. Маргарита», «Пам'яті Лайоша Кошута», «Жінки Угорщини», «Регент королівства Міколаш Хорті», «Пам'яті Іштвана Сечені»; загальна кількість різновидів локальних випусків міст Хуста та Мукачеве – 84; тиражі невідомі; гроша одиниця – угорські філер і пенге).

У жовтні 1944 р. після визволення Закарпатського краю було обрано вищий орган державної влади – Народну Раду Закарпатської України (НРЗУ) із місцем перебування у м. Ужгород. Під протегуванням НРЗУ були зроблені два випуски

надруків і три випуски стандартних марок, які отримали назву ужгородських. Отже, можемо говорити про ювілей – 75 років – видання марок Закарпатської України, що продовжують систематизований добір філателістичної історії Закарпаття.

Усі надруки мали текст «Пошта Закарпатської України» та номінали: 1,40; 30; 40; 60; 2,00 – без позначення найменування валюти, тому що в обігу були угорські, чеські та радянські грошові знаки як рівноправні. *Надруки* здійснювалися друкарським способом на марках Угорщини 1941–1944 рр. випуску (серії: «Полководці і храми», «Пам'яті Іштвана Сечені», «Різдво», «Жінки Угорщини», «Доплатні марки», «На користь інвалідів»; загальна кількість різновидів коливається від 105 до 500 (за різними каталогами), це потребує звернення уваги на вірогідність); тиражі різні (від 100 до 1 000 од., тобто використовувалися залишки) (рис. 2). Каталогізовано два випуски від 10 лютого та 20 березня 1945 р.

Комеморативні та стандартні випуски поштових марок. 1 травня 1945 р. поштова адміністрація НРЗУ випустила власні комеморативні (художні) поштові марки: 1) «Радянський солдат-визволитель»; 2) «Розірвані ланцюги»; 3) «Свобода». Сюжетна лінія – визволення народу Закарпаття від окупації. Усі марки надруковані офсетною літографією в Ужгороді; мали перфорацію (трапляються неперфоровані, є різновиди); номінали: 60; 100; 200 (без назви грошового знака); загальний тираж – 176,6 тис. прим. [10, с. 133]. У червні та серпні 1945 р. вийшли дві стандартні серії марок із зображенням п'ятикутної зірки з серпом і молотом. Перший (6 номіналів) і другий (2 номінали) випуски відрізнялися ще і кольором; є особливості та типографські помилки. Поряд із цим є прогресивні зміни у марковиданні, а саме на останньому випуску були вказані цифри «19» і «45» обабіч номіналу, що означає рік випуску. Ця інформація для легітимної поштової марки є обов'язковим елементом, як номінал і назва держави емітента. Не можна без уваги залишити інформацію про загальний тираж – 1 318,8 тис. прим., такий неймовірно величезний тираж перевищував усі можливі річні обсяги поштової кореспонденції, але цей факт не стільки свідчить про дотримання технологічних поштових вимог, скільки підкреслює інформаційно-пропагандистський чинник. Важливим елементом достовірності типографського друку є текст «ЛИТО ЛАМ УЖГОРОД» (на правих фрагментах маркованого аркуша в правому нижньому кутку). На всіх цих поштових

марках номінали вказані без назви валюти. Після ратифікації радянсько-чехословацького договору 1945 р. про «возз'єднання Закарпатської України з радянською Україною в складі СРСР» і створення 22 січня 1946 р. Закарпатської області НРЗУ перестала існувати [17, с. 135]. Марки Закарпаття були вилучені, а до поштового обігу ввели поштові марки СРСР.

Отже, складним, тернистим шляхом пройшла поштова марка Закарпаття. Вона набувала різних форм і підпорядковувалася політичним уподобанням різних урядів, виконуючи менш за все технологічний і економічний функціонал. Ця розвідка дає відповідь лише на деякі питання: впровадження в поштовий обіг марок невисокої якості (за способом друку, малюнком, грошовим виміром, кольором, перфорацією тощо), тимчасовість (майже рік), велетенський тираж (понад 2 млн од. без урахування передруків на марках Угорщини). За короткий період свого існування марки залишили безмежне поле пошуку.

Висновки. Історія пошти та поштових марок Закарпатської України простежується з середини XIX ст. і включає період недовгої незалежності в середині XX ст., після якого пошта Закарпатської області стала частиною поштової системи СРСР, а з 1991 р. – сучасної України.

За допомогою методу історико-діахронного аналізу філателістична історія Закарпаття може розглядатися за такими періодами:

- австрійські випуски (1850–1971 рр.);
- угорські випуски (1871–1918 рр.);
- чехословацькі випуски (1918–1939 рр.);
- випуск незалежної Карпатської України (1939 р.);
- чехословацькі місцеві випуски (1944 р.) – локальні випуски міст Хуст, Мукачеве;
- випуски НРЗУ (1945 р.);
- радянські випуски (1945–1991 рр.);
- сучасні українські випуски (з 1992 р. дотепер).

Особливої уваги та подальшого дослідження потребують такі періоди: домарковий період (до 1850 р.) і 1939–1944 рр., які вирізняються особливими філателістичними об'єктами. Ця тема очікує своїх дослідників як серед істориків, так і серед колекціонерів.

Випуск власних марок Закарпатською Україною мав насамперед політичні передумови, оскільки виражав, поряд з іншими чинниками, прагнення народу до створення власної держави.

Поштова марка як продукт певної історичної епохи, певного суспільного устрою віддзеркалює характерні риси свого часу. Вивчення історії поштової марки Закарпатської України розкриває можливість визначення глибини питань і нових історичних досліджень у сфері соціально-економічної, політичної історії, краєзнавства, історико-культурного спадку України.

Рис. 1. Поштова марка Незалежної Карпатської України (1939)

Рис. 2. Надруки на поштових марках Закарпатської України (1945)

Рис. 3. Поштові марки Закарпатської України (1945)

Список літератури:

1. Bulat J. Comprehensive Catalogue of Ukrainian Philately. USA, 2003. 301 p.
2. Bylen P. Carpatho-Ukraine. A Catalog-Cheklist. USA, 1995. 26 p.
3. Василевський П. За українську марку – на десять років за колючі драти таборів. *Філателія України*. 2004. Вип. 6 (50). С. 12–13.
4. Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна. Хуст : ЗУКЦ, 2004. 414 с.
5. Вегеш М.М. Карпатська Україна: Документи і факти. Ужгород : Карпати, 2004. 432 с.
6. Вегеш М. Карпатська Україна на шляху державотворення / за ред. М.М. Вегеш. Ужгород : Карпати, 2009. 446 с.
7. Гонцарюк І.В., Рипела Д.В. Каталог поштових марок України (1918–2003). Чернівці : Місто, 2004. 152 с.
8. Гиря В. Угорська іредента в міжвоєнному Закарпатті («угорський фактор у суспільно-політичному житті»). Ужгород : Карпати, 2012. 200 с.
9. Каріген Д. Про випуски народної Ради Закарпатської України в 1945 р. / переклад А. Бранделіса статті «An Introduction to Carpatho-Ukraine's 1945 People's Council Issues»). *Філателія України*. Вип. 6 (50). С. 15–16.
10. Крамаренко М.А. Украина. Каталог почтовых марок 1866–2010. Донецк : Новый мир, 2011. 336 с.
11. Лемак В. Карпатська Україна 1938–1939 років: державно-правовий аспект. Ужгород, 1993. 73 с.
12. Мірчук П. Карпатська Україна (витяг з «Нарису історії ОУН 1920–1939 роки»). Київ : УВС, 2009. 86 с.
13. Пагіря О. Карпатська Січ. Військове формування Карпатської України. Київ : Темпора, 2010. 152 с.
14. Петрецький В. Еволюція української політичної еліти Закарпаття першої половини ХХ століття : автореф. дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01 ; ДВНЗ Ужгородський національний університет. Ужгород, 2011. 16 с.
15. Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919–1939). Наш рідний край, 2006. 379 с.
16. Филонович В. Березневі дні Карпатської України : документально-наукове видання / Сумський державний університет. Суми, 2009. 99 с.
17. Хроніка Закарпаття: 1867–2010 / Ужгородський національний університет. Ужгород, 2011. 310 с.

ПОЧТОВЫЕ МАРКИ ЗАКАРПАТСКОЙ УКРАИНЫ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ ХХ СТ. КАК СИМВОЛ УКРАИНСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

Статья посвящена юбилеям почтовых марок Закарпатской Украины. Исследование осуществлено на основании изобразительных источников – почтовых марок Карпатской Украины (15 марта 1939 г.) и Народного Совета Закарпатской Украины (1944–1945 гг.), которые являются историческими политико-экономическими документами и символом проявления государственной идентификации. Почтовые марки как элемент государственности Закарпатской Украины первой половины ХХ в. выступают носителями исторической информации, которые зафиксировали социально-экономическую жизнь и процесс национально-освободительного движения того времени. Изобразительный аспект почтовых марок отображает информацию, которая играет важную роль в процессе научно-познавательной, государственной деятельности. Историко-диахронный метод анализа позволяет составить периодизацию филателистической истории Закарпатской Украины.

Ключевые слова: государственность, надпечатки, национально-освободительное движение, почтовая марка, филателия.

STAMPS OF ZAKARPATTIA OF THE FIRST HALF OF THE XX CENTURIES AS A SYMBOL OF UKRAINIAN STATE

The article is devoted to anniversaries of stamps of the Zakarpattia. The study is carried out on the basis of graphic sources – postage stamps of the Carpathian Ukraine (March 15, 1939) and the People's Council of Zakarpattia (1944–1945), which are historical political and economic documents and a symbol of manifestation of state identification. Postage stamps, as an element of the statehood of the Zakarpattia in the first half of the twentieth century, are the vector of historical information, which recorded the socio-economic life and the process of the national liberation movement of the time. The pictorial aspect of postage stamps provided an opportunity for the perception of information, which plays an important role in the process of scientific and educational, government activities. The historical-diachronic method of analysis allows to make up the periodization of the philatelic history of Zakarpattia.

Key words: statehood, overprints, national liberation movement, postage stamp, philately.

Понов В.Ж.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ЗНИЖЕННЯ СПОЖИВЧИХ СТАНДАРТІВ У СФЕРІ ХАРЧУВАННЯ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В 1917–1920 РР.

Основна мета статті полягає у вивченні проблем, із якими зіткнулися в період революції та громадянської війни 1917–1920 рр. пересічні мешканці українських міст під час реалізації потреби у щоденному харчуванні. На основі спогадів сучасників подій, газетних публікацій та архівних документів простежуються зміни в структурі та якості харчування міських жителів. Визначено характер повсякденної поведінки у ставленні до їжі та питва, який полягав у стрімкому спрощенні, огрубінні споживчих смаків. Представники всіх категорій міського населення перейняли спосіб життя та зразки поведінки соціальних низів. Різке скорочення матеріальних очікувань різних соціальних груп, їх спрямованість виключно на фізичне виживання, на пасивне пристосування до життєвих умов, що змінювалися, призвело до втрати соціальної ідентичності та деформації колишньої суспільної структури.

Ключові слова: революція 1917 р., історія повсякденності, базові потреби, культура споживання, якість харчування, структура харчування, нормоване споживання.

Постановка проблеми. Серед первинних людських потреб на першому місці знаходиться угадування голоду. Можливість задоволення цієї біологічної потреби, будучи актуальною в будь-яку епоху, неминуче стає складнішою в період соціальної кризи. Міські обивателі у цей час перебувають у практично повній залежності від підприємницьких здібностей виробників харчових продуктів і спроможності місцевих та центральних властей налагодити постачання продовольства.

Багатий фактичний матеріал, що стосується подій 1917–1920 рр. у промислово розвинутих українських містах, наочно демонструє обмежені можливості міського соціуму із самостійного забезпечення продуктами для задоволення найважливішої базової потреби людей.

Становище із харчуванням в індустріальних районах було особливо напруженим, по-перше, тому що важка праця промислових робітників потребувала більш калорійного харчування, а по-друге, самостійне забезпечення в умовах урбанізованого регіону було надзвичайно ускладненим. Науковий інтерес становить вивчення меж виживання окремих груп міського населення, за якими починаються процеси соціальної деградації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методологічну основу досліджень із подібної тематики запропонував багато років тому соціолог П.А. Сорокін: «Репресований травний інстинкт чинить тиск на ті гальма, які утримують людину

від злодійства, брехні, поїдання забороненої їжі тощо. І той, хто ніколи не крав, стає злодієм і бандитом; той, хто соромився простягнути руку, стає жебраком; віруючий припиняє поститися; той, хто завжди дотримувався закону, пориває з ним; аристократ, поборовши в собі почуття сорому, вирушає на ринок, щоб продати пару штанів; той, хто соромився їсти на вулиці, тепер робить це запросто; той, хто раніше зневажав людей, тепер просто лестить їм, аби отримати шматок хліба» [1, с. 274].

Стан суспільства в умовах соціальних катаклізмів; явища, які в такому суспільстві відбуваються; пошук окремими індивідами нестандартних шляхів задоволення особистих потреб були предметом вивчення багатьох вітчизняних і зарубіжних істориків. Так, у монографії М.В. Борисенка [2] значну увагу приділено організації побуту міських обивателів у період революції та громадянської війни, хоча основна частина дослідження присвячена більш пізньому періоду. Класична праця Ш. Фіцпатрік [3] також неодноразово відсилає читачів до років громадянської війни, порівнюючи повсякденність цього періоду з 30-ми рр. XX ст. Не втратили актуальності твори О.А. Ільохова [4] та І.В. Нарського [5], в яких на основі багатого фактичного матеріалу аналізуються способи реалізації основних життєвих потреб населенням індустріальних регіонів.

Загалом обстановка, яка склалася в повсякденному житті населення українських міст у

1917–1920 рр., потребує подальшого вивчення, що стосується також проблеми задоволення різнорівневих потреб.

Постановка завдання. Метою статті є вивчення змін, які відбувалися протягом 1917–1920 рр. у структурі та характері харчування населення міст України. Для її реалізації передбачається реалізація таких завдань, як визначення ступеня зниження якості продуктів харчування, доступних міським споживачам; розгляд прикладів спрощення споживчих смаків і поширення продуктових сурогатів; характеристика впливу повсякденних практик на політичні та соціальні процеси.

Виклад основного матеріалу дослідження. Практично єдиним еталоном достатнього для виживання мінімуму продуктів дуже швидко став хліб. Цей стратегічний продукт із початком революційних потрясінь втратив колишню якість. Вже у вересні 1917 р. в Києві «хліб відпускався сирим і з запахом цвілі» [6].

У травні 1918 р. продовольче питання в Одесі вирішувалося «порівняно з іншими містами» благополучно, хліба було достатньо, городяни не знали ніяких карток і довгих «хвостів», але хліб вже був «не дуже високої якості» [7]. Проте цінність навіть такого хліба багаторазово зросла. Колишній радянський службовець В. Кравченко згадував пізніше, що взимку 1918–1919 рр. городяни «дорожили кожною скоринкою хліба» [8, с. 9].

«Небувалих розмірів» досяг у цей же час голод в Одесі. Сотні тисяч родин мріяли про «сухий шматок хліба, який став недосяжним навіть для середніх класів» [9, с. 38]. Журналістка Н. Теффі у своїх записках згадувала про «темних типів» із Молдаванки, котрі «важкими голодними очима» довго дивилися услід «банкірам і цукрозаводчикам», що виходили з нічних клубів. Самі ж «типи» підбирали біля під'їздів огризки та недоїдки, рилися у горіховій шкаралупі та ковбасних шкурках [10, с. 331]. Навесні 1919 р. пайковий хліб для одеситів випікався з горохової муки [11, арк. 25]. І.А. Бунін згадував, що тоді пайок люди одержували «жахливим» гороховим хлібом, «від якого всі наші сусіди кричали від болю у шлунку» [12, с. 98].

1920 рік не приніс суттєвих поліпшень у якості продуктів, причому не тільки в великих містах. Київська студентка, занесена війною в невелике повітове містечко, записала у своєму щоденнику 13 лютого 1920 р.: «Білого хліба майже немає. Житній часто буває з піском і соломою» [13, с. 241].

У серпні 1920 р. в Харкові дружина відповідального працівника З. Сосновська, звернувшись до радянських органів по фінансову допомогу для придбання хліба, отримала таку відповідь: «А ви не купуйте хліба, при гуртожитку дається хліб», хоча, за її словами, «при обіді дається шматочок хліба менше 1/8 фунта». Крім того, Сосновська просила обід для дитини, «так як пшоно варене, яке дається кожен раз на обід у 2-му будинку Рад, шлунок дитини не переварює» [14, арк. 41 зв.].

Навіть у відносно мирному жовтні 1920 р. в Донецькому басейні хліб надовго зникав. Хоча шахти і продовжували працювати, «але робочі справді голодували, перебуваючи без хліба шість днів» [15, арк. 52].

Катастрофічний характер набуло забезпечення населення м'ясними продуктами. Серйозне скорочення вживання м'яса відбулося вже в кінці 1917 р., причому йшлося про м'ясо набагато гіршої, ніж раніше, якості. «Київська думка» у вересні 1917 р. відзначала, що «м'ясо за твердими цінами (85 копійок за фунт) отримують мало хто з тих, що стоять у черзі, і це м'ясо складається з кісток, плівки і жиру». Втім, у газеті ще згадувалося «хороше м'ясо», яке можна було купити в півтора рази дорожче [6].

Взимку 1917–1918 рр. практично всі м'ясні продукти, які реалізовувалися на залізничних станціях, були сумнівного походження. У різних «пиріжках із м'ясом», ковбасах та інших м'ясних продуктах використовувалося м'ясо собак, кішок, падалі, різних птахів і взагалі кого завгодно. На кременчуцькому базарі взимку 1918–1919 рр. юнкер Є. Яконовський зустрів «гарячі пиріжки з невідомою начинкою» [16].

У жовтні 1920 р. офіційна білогвардійська газета «Військовий голос» надрукувала велику статтю про кримський базар, де покупець отримував «жили, кістки і доважки, що складаються з кісток голови, легеневих шматків або шматків великих кров'яних жил» [17, арк. 68 зв.]. Київська студентка відзначала, що «м'яса у вільному продажу немає» [13, с. 241].

Після відходу білих із Криму місцеві базари спорожніли остаточно. Тут «продавалися тільки оселедці, очевидно розграбовані в складі, та солонина хамса» [18, арк. 16]. Полковник армії Врангеля, котрий залишився в Криму, вважав, що «оселедець – все ж краще, ніж нічого», і передбачав, що настане час, «коли і оселедець буде здаватися ласощами» [18, арк. 17].

Навесні 1919 р. в Одесі пайок для співробітників колегії при «Агітпросвіті» складався з «хліба

з цвіллю, тухлих оселедців, гнилої картоплі» [12, с. 146]. У Донецькому басейні гірничозаводський продовольчий комітет, що існував на кошти підприємств, не діяв у повному розумінні цього слова, видаючи робітникам мінімум неякісних продуктів. На одному з рудників комітет за декілька місяців один-єдиний раз видав «по жменьці муки, кукурудзи та гнилої картоплі» [19, арк. 12].

Протягом усього періоду громадянської війни городяни відчували величезний дефіцит не тільки м'яса, але й всіляких жирів. Це поняття тоді включало масло вершкове, олію, в т. ч. соняшникову, лляну та конопляну, а також сало. Сало ніколи не видавалося за картками, купити його (або обміняти) можна було тільки на ринку. З новим приходом червоних у 1920 р. ціни підскочили, а почуття голоду збільшилося. Із записів у щоденнику київської студентки дізнаємося, що «не можна це назвати безумовно голодом, тому що багато хто ще має достатньо їжі, але відчувається брак жирів» [13, с. 238]. В.Г. Короленко у червні 1920 р. у Полтаві зустрів людину, яка вже шостий день не бачила хліба, абияк перебиваючись картоплею та овочами [20, с. 431].

Коли торгівля була повністю заборонена, засобом існування всього міського населення були оголошені пайки. До них формально входили хліб, м'ясо, овочі, жири, цукор, молоко, дітям до семи років – фрукти та ласощі. «Насправді ж видавали тільки поганой якості чорний хліб, через відсутність у влади всього іншого. Як рідкісні ласощі, видавалися рази два на місяць два-три іржаві оселедці, і ще рідше – невелика кількість цукру» [18, арк. 32].

Якість інших продуктів також не відповідала дореволюційним вимогам, погіршуючись кожного дня. «З яєць, куплених у міських і кооперативних крамницях, доводиться мало не половину знищувати, та й друга половина відрізняється не більшою свіжістю». Коров'яче масло «нечасто буває доброякісним, незважаючи на високу ціну» [6]. Земський службовець В. Оболенський згадував, що в 1920 р. «цукру і масла ми не споживали зовсім, м'яса їли не більше одного разу на тиждень» [21, с. 63].

Людям доводилося часто задовольнятися такими джерелами мізерних калорій, які в мирний час неможливо було навіть уявити. Академік В.І. Вернадський, котрий перебував у Криму, записав у щоденнику в листопаді 1920 р., що солдати місцевого гарнізону майже повністю з'їли померлого на вулиці коня, перш ніж його прибрали комунальні служби [22, с. 111].

Сусідка ділилася з білогвардійським офіцером В.В. Корсаком спогадами про 1919 рік: «Що ми їли, згадати гидко. Картопляне лушпиння, овес, воблу, суп з оселедцевих голів – чорний, схожий на помію, часто з трісками від стовбурів задерев'янілої кропиви. А після вобли воду відрами пили» [23, с. 148]. У 1919 р. «провінційний інтелігент» М. Плешко «харчувався борошном, що залишилося в запасі, розведеним у воді» [24, с. 219].

Висока ціна на хліб або повна його відсутність на ринку змушували багатьох городян випікати хліб удома. Але набагато частіше його не можна було випекти самостійно через відсутність дров. Крім того, проблема полягала в тому, що на ринку спостерігався дефіцит дріжджів, а ціна на їх залишки «підскочила до небувалих розцінок – 28 карбованців за фунт!» [25].

Для полковника армії Врангеля «справжній голод почався тоді, коли під великою липою, що росла біля мого будинку в одному з садів Криму, була зібрана остання жменя впалого з неї насіння» [18, арк. 69]. Він у своїх спогадах описував продовольче становище кримських обивателів із великою художньою силою і знаходив для банальних господарських справ безліч образних висловлювань. Багато примітивних страв готувалися просто з борошна. Іншим необхідним інгредієнтом для приготування їжі була вода, «іноді з сіллю, а частіше без солі, яка стала ще більшими ласощами, ніж борошно».

Третьою умовою успішного готування була наявність грубки-буржуйки, тому що дефіцит дров змушував обходитися «невеликою кількістю трісок». Полковник докладно виклав пристрій цього рятівного домашнього агрегату. «Це маленька бляшана пічка, що має вигляд подовженого ящика, з отвором для вкладання трісок, який прикривається дверцятами, круглого отвору нагорі для кастрюльки і труби для диму, що виходить в справжню піч або в кватирку вікна. Досить невеликої кількості трісок, щоб ця буржуйка почала весело тріщати, розжарюватися червоним і поширювати навколо себе приємну теплоту, яка сягала 50–60 градусів. Кастрюля починає швидко кипіти, обід вариться хвилин 5–10, після чого топка припиняється, і температура швидко падає до своєї нормальної, тобто тієї, яка на дворі, плюс 1–2 градуси, залежно від того, наскільки ви зуміли її нагріти власним диханням і теплом» [18, арк. 27].

Деякі кулінарні вказівки швидко засвоювалися в транспорті і в товкучці черг, на базарі і

під час поїздок по продукти, з бесід із бувалими людьми і газетних статей. Простонародна рецептура входила у кожну сім'ю. Так, головна страва за рецептом полковника готувалася так: «Береться 1–0,5 склянки борошна, все одно якого: пшеничного, житнього, ячмінного, кукурудзяного або суміш всіх їх разом. Цю муку ви висипаєте на тарілку, додаєте в неї потроху води з сіллю і весь час помішуєте, поки не вийде густе тісто. Розплаюєте буржуйку, ставите на неї каструлю з водою, і коли вода закипить, берете ложку, опускаєте її в склянку з холодною водою, щоб тісто до неї не приставало, берете на ложку шматок тіста й опускаєте її в окріп, де тісто відстає від ложки і відразу тоне. Потім знову ложку в холодну воду, в тісто і в окріп, і так далі, поки всі тісто не витрачено. Потім ви спостерігаєте, коли ці шматки тіста починають підніматися з донця на поверхню окропу, і коли останній шматок спливає – страва готова і її можна подавати. Їдять її з глибоких тарілок ложкою, оскільки воно у вас відразу хліб, суп і друга страва. Хліб – це тісто, суп – це вода, а друга страва – це тільки враження м'якої жорсткості від пережовування, що дає ілюзію м'яса-філе. Ця страва називається галушки, слово українське».

Наявність у господаря цибулі або часнику допомагала «подвоїти насолоду» від їжі. Накришивши, їх додавали до страви. Під час поглинання приготованої страви полковник радив закрити очі, уявляючи, що «у вас на обід малоросійська ковбаса, оселедець із цибулею, шпигований баранячий окіст та інше, все залежно від вашого смаку і бажання» [18, арк. 28].

Але і це ще не все. Якщо городянин міг собі дозволити триразове харчування, вранці і ввечері до чаю можна було пекти коржі. «Тісто для них робиться більш крутим, ніж на галушки, з нього ви розкочуєте тонкі млинці і печете їх зверху на буржуйці, спостерігаючи при цьому, щоб вона не надто весело горіла, а то млинці легко звертаються в вугілля ззовні і з сирим тістом всередині. Спечені правильно, вони вражають смачні» [18, арк. 29].

Борошно також змішували з кавовою гущею або товченим картопляним лушпинням. Цю суміш додавали в рідкий суп з оселедця. У будь-якому разі борошняний бульйон становив основу більшості перших страв.

Ще одним шансом на порятунок від голодної смерті було громадське харчування, хоча люди сімейні намагалися годуватися вдома, що було значно дешевше. Ідальнями користувалися переважно одинаки. Причому єдиним по-справжньому цінним продуктом, отриманим у ідальнях, був

хліб. Суп із мерзлої картоплі, звичайно, без м'яса, особливої цінності не становив.

У липні 1919 р. санітарна комісія оглянула їдальню нікопольського відділу соціального забезпечення. Були знайдені такі продукти, як м'ясо, хліб, яйця, капуста, сир. Але зберігалися ці продукти погано, в антисанітарних умовах, внаслідок чого багато з них було зіпсовано. Запаси м'ясних продуктів були представлені двома яловичими головами, декількома ногами того ж походження і практично повністю обскубані ребрами. У їдальні не було столів, лавок і ручийників для відвідувачів. Комісія запропонувала посилити нагляд за якістю та кількістю продуктів під час приготування їжі [26, арк. 62, 62 зв.].

У київських їдальнях асортимент і якість їжі мало відрізнялися від провінційних закладів. В.В. Корсак відвідав залізничну їдальню за декілька годин до приходу до Києва добровольців. У місті вже було чути артилерійську канонаду, проте перед їдальнею стояв довгий хвіст. Корсак «з нальоту захопив місце». Працівниця їдальні, яку автор без додаткових пояснень назвав «поганою бабою», поставила перед ним миску якогось «брандахлисту» (перен. – юшка, рідкий суп) і тарілочку з картоплею. Хліб у меню того дня не передбачався [23, с. 184].

В.І. Вернадський теж віддав належне радянським їдальням цього періоду. У більшості з них відвідувачам пропонувалися «огидно приготований суп» і винятково «шрапнель» – «каша з крупної перлової крупи» [22, с. 120]. У громадській їдальні Феодосії восени 1920 р. колишній кухар кращого феодосійського ресторану, «порядна людина та хороший кулінар», примудрявся готувати обід «на 200–300 чоловік із води, 2–3 цибулин, 5–10 фунтів крупи й одного оселедця» [18, арк. 52].

Огидним було харчування поранених у госпіталі: «Каші мало і без масла, жирів ми зовсім не бачили. Все капуста та капуста. Чай холодний, та й холодного не дають вволю» [27, арк. 11]. Більше того, дефіцитом був звичайний столовий посуд. На 44 хворих було всього 20 чайних кухлів. Через відсутність тарілок борщ їли також із кухлів [27, арк. 12, 13]. Після того, як у госпіталі приготували вечерю з «бульйону, який залишився від обіду, з добавкою крупи і води, шість хворих на дизентерію померли» [27, арк. 15].

Навіть близькість моря не дозволяла отримувати достатній обсяг харчування. Кримський журналіст обурювався в 1920 р.: «Море – величезний резервуар, величезне джерело харчування, чого тільки в ньому немає: риби всіх сортів, молюски

та інше. Тільки простягни руку – і будеш ситий. І що ж – риба від 1,5 до 3 тис. крб за фунт!» [17, арк. 68 зв.].

К.Г. Паустовський тепло згадував чорноморську рибку «фірінку» – маленьку, але завжди свіжу, бо її їла «вся Одеса». Втім, іноді місту не вистачало і «фірінки». «Їли її або сиру, трохи присолену, або дрібно рубали і смажили з неї котлети». Харчувалися сам письменник і його приятель тільки «фірінкою» та «мокрим кукурудзяним хлібом», який був схожим «на зернистий кекс, за смаком – на анісові краплі». Зрідка купувалися смажені каштани, які в момент приготування «тріщали, лопалися і поширювали запах трохи пригорілої кори, але з запашиним і солодким присмаком» [28].

Не кращим було становище з напоями. Восени 1917 р. кияни зіткнулися з неякісним молоком, яке було схоже на молоко тільки за виглядом, а на смак це була «справжня вода з неприємним присмаком» [6]. А ось розрахунки кримського журналіста: «Ціна на молоко дійшла до 2 500 крб за три склянки. Сіно коштує 7 тис. крб пуд, висівки – 12 тис. Корові потрібно дати півпуда сіна і 10 фунтів висівки – на 7 500 корму. Корова в середньому дає в день 10 кварт молока. Молочниця отримує 25 тис. крб в день, витративши 7 500 руб, і на інші витрати – 1 500. Чистий прибуток – 16 000. Чи не забагато це?» [17, арк. 68 зв.].

Колишній полковник, як людина освічена, був призначений завідувачем молочного господарства Феодосії. Були узяті на облік всі корови, їх власники були зобов'язані щодня здавати молоко. «Але що це було за молоко! Декілька пляшок було хороших, решта знятого і наполовину розбавленого водою. Траплялася й просто вода, злегка підфарбована молоком, напівпрозора. Таке доводилося повертати назад» [18, арк. 63].

Чай у громадських їдальнях був найчастіше без цукру, зрідка з патокою або сахарином, іноді сурогатний. Серед сурогатів широко поширеним був т. зв. «морквяний» чай. Нарізану довгими часточками моркву сушили на залізних листах у печі, а потім злегка підсмажували. Те, що виходило в результаті, заварювали як звичайний чай. Для заміни цукру використовували карамельні цукерки, мед або родзинки. Після того, як зникли і ці продукти, була винайдена «солодка суміш», зазвичай для її виготовлення використовували житню сухарну крихту з додаванням невеликої кількості цукру і ванілі.

К.Г. Паустовський, згадуючи про своє перебування в Києві в 1918 р., назвав кухню серед

найбільш безпечних місць під час обстрілів, де проходили «мізерні чаювання і нескінченні розмови». На кухні зберігався запах колишньої їжі, іноді «навіть капала з крана вода». Мешканці «за якусь годину» набирали повний чайник і заварювали «міцний чай із сушеного листа брусниці». Цей чай, на думку письменника, був тоді «єдиною підтримкою, еліксиром життя і панацеєю від бід і скорботи» [28].

В. Оболенський із сім'єю, перебуваючи влітку 1920 р. в Криму, замість чаю пив «настій із зібраних у горах трав» [21, с. 76]. Полковник армії Врангеля розповідав, що чай «готується з перепаленої яблучної шкірки, моркви, брусничного листа, перепаленого цукру, але п'ється завжди без цукру», при цьому він доволі смачний [18, арк. 29].

В умовах загальної катастрофи відбувалися абсолютно неймовірні епізоди. За спогадами тих, хто евакуювався з Одеси у 1920 р., у них не виявилось прісної води. «У якийсь бочці знайшовся прісний лід, який розтопили, і цю буру рідину давали пити дітям і слабким жінкам, яких загалом було осіб 25» [29, арк. 11].

Особливе ставлення у сучасників склалося до алкоголю. Алкоголь видавався способом отримання додаткових калорій, угамування спраги в умовах недовіри до якості питної води, основним антисептиком і ліками. Тут також, як і в продовольстві, дедалі більше місця займали сурогати – денатурат, політура і самогон.

Гетьман П.П. Скоропадський згадував, як восени 1917 р. почалися грабежі винокурних заводів. «Коли спирт випускався, все одно куди, чи в річку, чи в купу гною, все місцеве населення збиралося з відрами і примудрялося діставати спирт, але в якому вигляді! Втім, для них це було байдуже» [30, с. 85]. У 1918 р. автор квітневого фейлетону в харківській газеті «Відродження», серед інших тем, звернувся до алкогольних напоїв, точніше, до їх низької якості: «Хіба який-небудь німець міг би пити таке погане пійло, яке українці називають «пиво»? І трохи нижче: «Я тішив себе надією спробувати смак горілки, але був дуже розчарований: у Харкові п'ють просто денатурат» [31].

Висновки. Таким чином, повсякденне життя населення міст України в період національно-демократичної революції та громадянської війни 1917–1921 рр. зазнало значних трансформацій. Найбільш істотний вплив на реалізацію звичайних потреб городян зробила побутова розруха. Населення вимушено скоротило свої матеріальні запити до мінімуму, намагаючись пристосуватися до нових, несприятливих для життя умов. Стрімка

відмова від колишніх споживчих звичок свідчила про прийняття всіма групами міського населення зразків поведінки соціальних низів. Одним із яскравих проявів різкого зниження споживчих стандартів були зміни в характері харчування.

Забезпечення населення продовольством у період соціальної кризи, викликані революцією та громадянською війною, було пов'язане з безліччю об'єктивних і суб'єктивних труднощів. До них слід віднести обстановку хаосу й анархії громадянської війни, загальний занепад виробництва, часту зміну влади, реквізиції та конфіскації.

Харчування, особливо на завершальному етапі революції, вже не відповідало потребам

людей, і результатом були виснаження, хвороби, психічні розлади. Запас міцності, накопичений у міському середовищі за мирні попередні часи, був достатньо високим. Але за три роки війни стан великих міст наблизився до катастрофи, можливості для виживання городян практично вичерпалися. Прагнення більшовиків забезпечити хоча б мінімальний рівень харчування пересічного населення було однією з причин їх остаточної перемоги. З іншого боку, нові правителі відчували наближення гуманітарної катастрофи і були змушені ухвалити рішення про перехід до нової економічної політики, у т. ч. і з цієї причини.

Список літератури:

1. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество. Москва, 1992. 393 с.
2. Борисенко М.В. Житло та побут міського населення України у 20–30-х рр. ХХ століття : монографія. Київ : ВД «Стилос», 2013. 270 с.
3. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. 336 с.
4. Ильяхов А.А. Жизнь в эпоху перемен: Материальное положение городских жителей в годы революции и гражданской войны (1917–1921 гг.). Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007. 264 с.
5. Нарский И.В. Жизнь в катастрофе: Будни населения Урала в 1917–1922 гг. Москва : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. 632 с.
6. К тифозной эпидемии и о мерах борьбы с ней. *Киевская мысль*. 26 сентября 1917 г. № 104.
7. Письма из Одессы. *Южная зоря (Екатеринослав)*. 10 мая 1918 г. № 2.
8. Кравченко В. Я вибрав волю. Особисте й політичне життя советського урядовця / пер. з англ. М. Гетьман. Торонто – Канада : Друкарня «Українського робітника», 1948. 493 с.
9. Якушкин Е. Французская интервенция на Юге. 1918–1919. Москва – Ленинград : Государственное издательство, 1929. 80 с.
10. Тэффи Н.А. Житье-бытье: Рассказы. Воспоминания. Москва : Политиздат, 1991. 445 с.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО), ф. 1, оп. 20, спр. 114. 15 квітня – 21 червня 1919 р. 222 арк.
12. Бунин И.А. Окаянные дни. Москва : Политиздат, 1990. 284 с.
13. Дневник и воспоминания киевской студентки (1919–1920 гг.). *Архив русской революции*. Берлин : Изд-во «Слово», 1924. Т. 15. 345 с.
14. ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 181. 1 серпня – 27 грудня 1920 г. 149 арк.
15. ЦДАГО, ф. 57, оп. 2, спр. 444. 15 березня – 10 грудня 1920 р. 79 арк.
16. Яконовский Е. Фарфоровая кокарда. URL: http://www.dk1868.ru/history/FARF_KOK.htm.
17. ЦДАГО, ф. 5, оп. 1, спр. 323. 1920 р. 253 арк.
18. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ), ф. 5881, оп. 1, спр. 158. 175 арк.
19. Російський державний архів соціально-політичної історії, ф. 71, оп. 35, спр. 207. 23 арк.
20. Короленко В.Г. Рассказы и повести. Воспоминания. Критические статьи. Публицистика. Москва : «Издательство «Олимп», 2001. 624 с.
21. Оболенский В. Крым при Врангеле. Мемуары белогвардейца. Москва – Ленинград : Гос. изд-во, 1927. 86 с.
22. Вибрані наукові праці академіка В.І. Вернадського. Т. 9. Щоденники (1917–1921). Київ : НАНУ, 2011. 326 с.
23. Корсак В.В. (Завадский). У красных. У белых. Великий исход. *Красная смута* : сборник исторических литературных произведений. Москва : Содружество «Посев», 2011. 624 с.
24. Плешко Н. Из прошлого провинциального интеллигента. *Архив русской революции*. Москва : Terra-Политиздат, 1991. Т. 9. 304 с.
25. Южный край (Харьков). 1 мая 1918 г. № 17.
26. Державний архів Дніпропетровської області, ф. Р-4367, оп. 1, спр. 27. 1919 р. 86 арк.

27. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. Р-342, оп. 1, спр. 39. 3–20 лютого 1920 р. 39 арк.
28. Паустовский К.Г. Начало неведомого века. URL: <https://lib.misto.kiev.ua/PROZA/PAUSTOWSKIJ/lifebook3.dhtml#12>.
29. ДАРФ, ф. 5881, оп. 1, спр. 262. 1920 р. 14 арк.
30. Скоропадський П.П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 рр. / гол. ред. Я. Пеленський. Київ – Філадельфія, 1995. 494 с.
31. На летучие темы (из дневника коммивояжера). *Возрождение* (Харьков). 24 апреля 1918 г. № 32.

СНИЖЕНИЕ ПОТРЕБИТЕЛЬСКИХ СТАНДАРТОВ В СФЕРЕ ПИТАНИЯ ГОРОДСКОГО НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ В 1917–1920 ГГ.

Основная цель статьи заключается в изучении проблем, с которыми столкнулись в период революции и гражданской войны 1917–1920 гг. рядовые обыватели украинских городов при реализации потребности в ежедневном питании. На основе воспоминаний современников событий, газетных публикаций и архивных документов прослеживаются изменения в структуре и качестве питания городских жителей. Определен характер повседневного поведения в отношении к еде и питью, который заключался в стремительном упрощении, огрублении потребительских вкусов. Представители всех категорий городского населения переняли образ жизни и образцы поведения социальных низов. Резкое сокращение материальных запросов различных социальных групп, их направленность исключительно на физическое выживание, на пассивное приспособление к изменявшимся жизненным условиям привело к утрате социальной идентичности и деформации прежней общественной структуры.

Ключевые слова: революция 1917 г., история повседневности, базовые потребности, культура потребления, качество питания, структура питания, нормированное потребление.

REDUCTION OF CONSUMER STANDARDS IN SPHERE OF NUTRITION OF URBAN POPULATION OF UKRAINE IN 1917–1920

The main goal of the article is to study the problems that ordinary citizens of Ukrainian cities faced while fulfilling the need for daily food during the Revolution and Civil War of 1917–1920. Changes in the structure and quality of food of urban residents can be traced based on the memories of contemporaries of events, newspaper publications and archival documents. The changed nature of everyday behavior in relation to food and drink was the rapid simplification, roughening of consumer tastes. Representatives of all categories of the urban population have adopted the lifestyle and behavioral patterns of the lower classes. The sharp reduction in material demands of various social groups, their focus solely on physical survival and on passive adaptation to changing life conditions led to the loss of their social identity and deformation of the previous social structure.

Key words: revolution of 1917, history of everyday life, basic needs, culture of consumption, quality of food, nutrition structure, normalized consumption.

Скус О.В.

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

РЕАБІЛІТОВАНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ УМАНЩИНИ: МІФІЧНА «ВІЙСЬКОВА ПОВСТАНСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ»

На основі застосування історико-наукового аналізу та персоніфікованого підходу висвітлено результати дослідження злочинних фальсифікацій подій на Уманщині у 1937–1938 рр. Політичні репресії тоталітарний режим спрямовував проти інтелігенції різних професійних груп, здебільшого на основі соціального походження. У березні-квітні 1938 р. співробітниками Уманського РВ НКВС сфабриковано слідчу справу т. зв. «військової повстанської організації», за якою обвинувачено та розстріляно дев'ять безвинних людей, представників розумової праці. Характерною особливістю цієї справи є відсутність доказів злочину та розлогі безпідставні звинувачення.

Ключові слова: інтелігенція, архівно-слідча справа, фальсифікації, репресії, Умань.

Постановка проблеми. У сучасних умовах побудови незалежної української державності, як і у всі часи, важливі генеруючі функції виконує інтелігенція. Покликана продукувати пріоритетні ідеї, цілі або форми духовного й соціокультурного розвитку суспільства, інтелігенція зазнає політичного впливу як найактивніший суб'єкт суспільних перетворень. Її потужне значення у національному громадському процесі важко переоцінити. За допомогою політичного терору в Україні 30-х рр. ХХ ст. тоталітарний режим зруйнував інтелектуальну і соціальну основи нації. У цьому зв'язку найбільш логічним або переконливим стає дослідження й висвітлення масового терору через персоналії, зокрема й у регіональному контексті.

Аналіз останніх публікацій і досліджень. Проблема репресій тоталітарного режиму проти української інтелігенції відображена у змістовних працях, кількість яких дозволяє стверджувати про сформований певний пласт напрацювань істориків із цього питання. Серед інших вирізняються наукові доробки Ю. Шаповала [17], В. Пристайко [18], Г. Касьянова [4], В. Марочко і Г. Хілліга [5], М. Шитюка [19]. Вказані автори та низка інших дослідників (В. Даниленко, С. Кульчицький, В. Нікольський, О. Рубльов, В. Ченцов та ін.) на архівно-документальній основі досліджують соціальні аспекти масового терору, показові процеси над українською інтелігенцією, її взаємовідносини з владою, а також сутність сталінізму, що призвела до знищення інтелігенції. Науковці ввели до наукового обігу численні раніше неві-

домі документи і надалі продовжують вивчати передумови, механізми формування та руйнівні наслідки політичних репресій для українського суспільства. Проте, з огляду на масштабність репресій, проблема залишається малодослідженою, особливо в регіональному аспекті.

Постановка завдання. Метою пропонованої статті є розкриття злочинних фальшувань НКВС проти інтелігенції Уманщини в 1937–1938 рр., а саме сфабрикованої карної справи і знищення дев'яти безвинних людських життів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним із прикладів тотальних репресій проти інтелігентського прошарку суспільства та міфологізації подій на Уманщині є архівно-слідча справа Т.С. Бачинського, В.Ф. Чалого, П.С. Логвінова та ін. [1] Це сфальсифіковані обвинувачення проти 9 осіб, що були арештовані у березні-квітні 1938 р. оперативно-слідчою групою Уманського РВ НКВС і розстріляні 28 травня 1938 р. за рішенням трійки УНКВС по Київській обл. 4 травня 1938 р. Постанову про початок слідства від 12 березня 1938 р. за підписом уповноваженого відділу УДБ Уманського районного відділу НКВС Левіна прийнято на основі розгляду «матеріалів злочинної діяльності» Т.С. Бачинського, В.Ф. Чалого, П.С. Логвінова та ін., яка полягала у тому, що «вони являлись учасниками контрреволюційної організації і по завданні якої здійснювали контрреволюційну діяльність» [8]. Жодних доказів злочинів представлено не було і не зазначалося, на основі саме яких фактів відкрито справу.

Бачинський Тимофій Семенович народився у 1892 р. в м. Умані, поляк, безпартійний, із вищою освітою. Походив із сім'ї службовця – його батько, Бачинський Семен Антонович, служив садівником у «Софіївці» при Департаменті землеробства. До арешту Т.С. Бачинський працював в Уманському учительському інституті (нині – Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини) на посаді декана природничого факультету, викладав ботаніку. Мешкав із дружиною за адресою вул. Мала Фонтанівська, буд. № 3.

У протоколі допиту Т.С. Бачинського міститься інформація про те, що до 1914 р. він проживав у м. Кам'янець-Подільському і працював інструктором із питань садівництва. Очевидно, саме там він і здобув сільськогосподарську освіту. Упродовж 1914–1918 рр. служив у царській армії, навчався у школі прапорщиків. Отримав офіцерський чин підпоручика, будучи на посаді командира роти. Як свідчив арештований, «в кінці 1918 р. і до кінцевого розгрому контрреволюційних фронтів червоними я служив у петлорівських військах на посаді діловода судово-каральних органів, не займав командно-стройової посади у зв'язку з тим, що на початку 1918 р. отримав поранення» [11]. Також допитуваний зазначав про його двотижневий арешт колишнім ОДПУ м. Умані у 1931 р. та висунуті звинувачення у контрреволюційній діяльності. Надалі свідчення зводилися до детального опису «повстанської організації» й участі його самого у її роботі: «Знаходячись у колі своїх однодумців, на початку 1930 р. мені стало відомо, що на території Уманщини створено підпільну повстанську організацію, керівним ядром якої є особи, які працюють в системі Уманського кооперативного Союзу. Це мені стало відомо зі слів одного з членів Правління цього Союзу – Таранюка Степана Потаповича, який і залучив мене до повстанського підпілля. Знаючи, що я безробітний, він запропонував мені посаду завідувача технічною переробкою плодоовочів. Працюючи в кооперативному Союзі, я отримав інформацію, що контрреволюційне підпілля створене іноземною розвідкою, зокрема Польщею <...> До керівного ядра підпілля входили наступні особи: Г.Ф. Приходченко, С.Ф. Ткаченко, Г.Т. Костишин, С.П. Таранюк, Ф.М. Устименко, В.Ф. Чалий, В.Е. Шкаріатовський, М.А. Дудник, Я.В. Жмур, Й.Т. Яцун, Хохол і Макаренко» [8, арк. 62]. Далі протокол допиту вражає педантичністю, С.Т. Бачинський надає детальні свідчення (вік, соціальне походження, професія, посада, адреса) щодо 13 осіб, які разом із ним нібито

здійснювали керівництво підпіллям упродовж 18 років! Про абсурдність звинувачення також свідчить зізнання допитуваного у тому, що «у різний період часу мною завербовані наступні особи: В.Є. Верников, Н.І. Чигиринцев, Л.М. Кравченко, О.Г. Герасименко, М. І. Хамардюк, К.В. Романюк, М.Є. Парфинова, К.В. Дятлов, М.А. Олійник, Т.А. Судак, П.М. Гжиновський» [8, арк. 70–72]. І також із зазначенням детальної інформації особового характеру. Це ж саме стосується й наступного списку з 65 осіб, які були відомі С.Т. Бачинському як «члени організації»: Балабан, Рендо, Ю.Ю. Крамаренко, І.А. Жмур, Семиз, М.О. Дудник, М.І. Брояновський, М.Р. Мостовий, Прохоренко, П.Д. Полуменко, А.О. Долошко, Целіковський, О.П. Костенко, В.Т. Гаврилів, В.В. Долвір, Діхтяр, Бажан Галина (мати поета Миколи Бажана), Ловецька Євгенія, Струтинська Олександра, брати Й.Г. і Г.Г. Матковські, брати Замаховські, О.К. Філіповський, С.П. Жулінський, А. Дібров, В.П. Календо, К.М. Пірожков, Барвінський, Сурмін, Я.Ф. Приходченко, Кочетков, В. Булавський, Ф.Ф. Хохол, Молчанський, І.П. Січкач, Сас, Зінченко, Ткаліч, М.Ф. Давіцов, Дибан, брати Тарацати, Петришин, Шумило, О.Р. Вржесневський, О.В. Маєвський, Похалович, брати П.Г. і І.Г. Дехтяреви, І.І. Чаленко, В. Мельничук, брати М.І. та У.І. Бондаренки, Кульбицький, М.М. Гронер, М.І. Гурін, М.Ф. Любочка, П.І. Боряковський, І.С. Безикович, Г.Г. Куценко, Г.А. Кравченко, В.Г. Затовський, М.А. Рихліцький, С.К. Дрозденко, П.Ф. Соболь, А.І. Парфілів, П.Ф. Падалка (зять І.І. Огієнка) [8, арк. 73–85]. Серед названих чимала кількість осіб вже були арештовані НКВС, деякі розстріляні. Інші вже не проживали в місті, а дехто виїхав за кордон. Це були люди різноманітних професій: лікарі, вчителі, викладачі вишів, юристи, рахівники...

Крім того, у протоколі допиту Т.С. Бачинського знаходимо відомості про його репресованих родичів, які наприкінці 1937 – на початку 1938 рр. були заарештовані органами НКВС як офіцери-білогвардійці. Брати дружини – підполковник Вржесневський Петро Рафаїлович [7] і прапорщик, військовий прокурор Вржесневський Олександр Рафаїлович, а також їхній швагер – Устименко Феодосій Мартинович. Загалом, саме викладення протоколу допиту дивує впорядкованістю й деталізацією відповідей допитуваного, що свідчить про відому «фахову майстерність» працівників НКВС. Звинувачений у причетності до контрреволюційної організації визнав свою вину: «Я, Бачинський, визнаю себе винним у тому,

що був активним учасником контрреволюційної організації, яка намагалася шляхом систематичного підриву економічної, політичної і оборонної могутності СРСР повалити існуючу радянську дійсність і встановити на Україні владу капіталізму» [8, арк. 61].

Архівно-слідча справа № 4052 містить схожі протоколи допитів і визнання вини наступних вісьмох обвинувачених.

Чалий Володимир Федорович народився в 1878 р. у м. Волчанськ Харківської обл., українець, безпартійний, вища освіта. Походив із сім'ї міських торговців худобою. Після закінчення у 1901 р. Київського військового училища служив у 121 пішому полку Харківського гарнізону. Навчався в інтендантській військовій академії (1902–1905), в запас вийшов у чині капітана (1911). У період Першої світової війни служив у чині підполковника на посаді начальника обозних майстерень Південно-західного фронту (1914–1918). До арешту працював викладачем в Уманському сільськогосподарському інституті (нині – Уманський національний університет садівництва). На допиті В.Ф. Чалий визнав себе винним «у тому, що з 1927 р. входив до складу керівництва повстанського підпілля, що діяло на території Уманського району», «здійснював розвідувальну роботу шляхом збору секретних відомостей економічного, політичного і оборонного значення та направляв через відповідних осіб в розвідувальні органи іноземної держави... Німеччини» [16]. Серед керівників назвав лише С.П. Таранюка, Т.С. Бачинського, А.І. Школьника та К.С. Пароша, також Чалий свідчив про вербовку ним трьох осіб. Ще один протокол допиту В.Ф. Чалого містить ширший опис «шпигунської діяльності», перелік членів т. зв. повстанської організації (В.І. Петраш, Д.І. Шклярський, П.М. Андронов, С.П. Таранюк, К.С. Парош, В.Ф. Школьник, Курінний, Т.С. Бачинський, Редницький, Шкршевицький, Г.Ф. Приходченко, В.С. Шкорлотовський, М.О. Дудник, К.В. Дятлов) і завербованих (О.П. Крушевський, Ю. Руденко) [9].

Логвінов Петро Степанович народився в 1878 р. у м. Бобров Воронежської обл., мешканець м. Умань, росіянин, безпартійний. До арешту працював ветеринарним санітаром на станції Умань. Як свідчить протокол допиту, П.С. Логвінов визнав себе винним: «являвся учасником повстанської організації, яка на випадок інтервенції мала надати допомогу капіталістичним державам скинути Радянську владу в Україні. Члени організації в мирний час повинні були проводити контрреволюційну пропаганду серед місцевого населення і

при виявленні осіб, озлоблених проти Радвлади, залучати таких до складу повстанського підпілля. Крім цього, також ставилось завдання в мирний час підривати економічну міць народного господарства. Повстання планувалось здійснити на території Уманського району <...> У 1936 р. до організації мене залучив Коваленко Федір Олексійович, який працював ветеринарним фельдшером на птахокомбінаті і в подальшому за його завданням я проводив контрреволюційну роботу» [14]. Свідчить про членство в організації Лещенка, Дудника та вербовку Сидоренка.

Дятлов Костянтин Олексійович народився у 1891 р. в Умані, українець. Після закінчення навчання в школі прапорщиків (1914) служив у царській армії, потрапивши в полон, перебував у таборах Австрії. У 1918 р. повернувся до Умані. Працював учителем середньої школи у с. Івангород Христинівського р-ну Черкаської обл. Під час допиту визнав себе винним у причетності до організації, завданням якої було «на випадок інтервенції здійснити озброєне повстання на Уманщині проти червоних» [13]. Надав свідчення про те, що до організації притягнув його сусід – Т.С. Бачинський, серед відомих членів назвав 11 осіб (Чайковський, Ф.М. Устименко, Беньковський, С. Дубицький, О.Р. Вржесневський, Д. Рябушенко, В.Ф. Чалий, М.А. Крижанівський, Мельник, О. Загроцький, Петришин), а також завербованих (Тарнавський, А. Нижник).

Дудник Микола Олексійович, 1898 р. н., уродженець м. Печанівка Вінницької обл., українець, безпартійний. Проживав у м. Умань, працював головним бухгалтером Уманського птахокомбінату. Протокол допиту містить таке: «Я, Дудник, являвся учасником повстанської організації, яка існувала на території Уманського і навколишніх районів впродовж 18 років. Наша організація ставила перед собою завдання надати допомогу капіталістичним державам повалити Радвладу на Україні. У мирній ситуації особи, що входили до керівного ядра організації, повинні були вести підготовчу роботу з тим, щоб притягти на свою сторону озлоблений елемент проти Радвлади і на випадок інтервенції направити таких на озброєну боротьбу в тилу проти червоних. Повстанська організація ставила перед собою завдання здійснити повстання в момент війни на території Уманського і навколишніх районів» [12]. Серед членів організації вказано такі прізвища: О.К. Філіппович, Г.Ф. Приподченко, М.Т. Хохол, В.Е. Шкарлатовський, Я.В. Жмур, С.П. Таранюк, С.Ф. Ткаченко, П.С. Жулинський, Т.С. Бачинський, В.Ф. Чалий,

Ю.Н. Дембовський, Антюх, Затовський), завербовані – А.І. Лещенко, О.В. Нужний. На питання стосовно наявності зброї всі допитувані відповідали майже однаково, зокрема у протоколі Дудника відповідь така: «У мене зброї немає, а також не знаю хто з учасників організації має таку <...> на випадок інтервенції зброєю мало забезпечити керівництво з Києва» [12, арк. 232].

Риженко Петро Арсенович народився у 1894 р. в м. Умань, українець. Після призову до царської армії (1915) закінчив Київську школу прапорщиків (1916). У 1918 р. повернувся до Умані, згодом працевлаштувався як ваговик-бухгалтер на млині у с. Ропотуха Ладиженського району. У 1922 р. арештовувався органами ЧК як колишній офіцер, у 1929 р. – за антирадянську агітацію і засуджений за ст 54-10 УК УСРР на три роки заслання в м. Архангельск. До арешту працював старшим бухгалтером Уманської будівельної контори [15]. У протоколі допиту знаходимо відомості про визнання своєї вини: «Моя практична контрреволюційна робота полягала у проведенні агітаційних розмов з особами, які за своїм соціалістичним могли бути легко залучені до організації, <...> але основним моїм завданням було взяти участь у збройному повстанні проти Радвлади», вербовку (М.Л. Хуторянський) і відомих членів організації (Камінський, Матковський, Пахалович, Козак, Бачинський, А.Е. Вржесневський, Антюх).

Брати *Олексієнко Сава Вакулович* (1892) та *Іван Вакулович* (1907) народилися в сім'ї заможних селян у с. Городецькому Уманського р-ну Черкаської обл., проживали в м. Умань та Уманському районі. У протоколі допиту молодшого брата знаходимо відомості про ще трьох їхніх братів: Аврама як учасника СВУ у 1930 р. розстріляно, а Леонтія та Якова заарештовано НКВС у 1938 р. [10] Зауважимо, що у цих протоколах відсутні відомості про т. зв. вербовку нових членів або їх певну наявну кількість.

Шкарлатовський Віталій Ернестович народився у 1894 р. у с. Бухни Погребищенського р-ну Вінницької обл., українець, безпартійний. До арешту працював старшим інспектором держбанку і проживав у м. Умань.

Обвинувальний висновок за карною справою № 16028 за звинуваченням Т.С. Бачинського і ще 8 осіб за ст. 54-4 і 54-7 УК УСРР підписано 28 квітня 1938 р. начальником Уманського РВ НКВС, сержантом держбезпеки Чумаком і затверджено начальником міжрайоперслідгрупи КОУ НКВС, молодшим лейтенантом держбезпеки

Томіним [6]. Наведемо окремі фрагменти цього документа: «Управлінням державної безпеки розкрито і ліквідовано низку шпигунських, диверсійних і повстанських організацій на території Уманського, Букського та ін. районів Київської обл. Така організації розкриті і ліквідовується на території Уманського району в м. Умань. Ця військово-офіцерська повстанська організація ставила своєю метою повалення Радвлади шляхом надання допомоги іноземним державам, диверсійними актами і повстаннями в тилу Червоної армії, до початку війни проти СРСР і розвідувально-шкідницької діяльності в період мирного будівництва. Учасники розкритої організації до останнього часу активно проводили контрреволюційну роботу у відповідності з завданнями, що стояли перед нею. Військово-офіцерську повстанську організацію на Уманщині створили після розгрому білої армії в 1920 р. колишні офіцери царської і білої армії (Сичкар, Олексієнко, Таранюк та ін.), які прибули з-за кордону з спеціальними завданнями в 1922–1924 рр. Організація проводила велику розвідувальну роботу через своїх учасників, а також здійснювала вербовку для комплектування повстанських кадрів» [6, арк. 308]. Далі зазначаються розлогі відомості про антирадянську діяльність усіх 9 осіб.

Справу передали на розгляд трійки Управління НКВС по Київській області. Виписки з актів щодо смертних вироків трійки від 4 травня 1938 р. за підписом начальника тюрми УДБ НКВС УСРР, лейтенанта держбезпеки Нагорного свідчать про їх виконання 28 травня о 24 годині.

Архівно-слідчу справу Т.С. Бачинського, В.Ф. Чалого, П.С. Логвінова та ін. № 4052 у 1956 р. вивчав співробітник Управління КДБ Черкаської обл. старший лейтенант Фіщук. Висновок погоджено начальником слідчого відділу Управління КДБ при РМ УСРР по Черкаській області підполковником Устименком та затверджено в.о. начальника Управління КДБ при РМ УСРР по Черкаській обл. майором Кусковим [3]. Архівно-слідчу справу № 4052 направили військовому прокурору Київського військового округу для опротестування постанови трійки УНКВС Київської обл. від 4 травня 1938 р. на предмет припинення справи за відсутністю складу злочину. У протесті т.в.о. військового прокурора Київського військового округу, полковника юстиції М. Савенка до військового трибуналу КВО, крім висновків щодо неспроможності звинувачення засуджених, відміну постанови трійки і припинення справи, зазначалося також: «У процесі слідства встановлено, що Уманська

оперативно-слідча група під керівництвом Борисова-Лендермана і Томіна допускала масові арешти невинних радянських громадян і недозволені методи слідства, що межували зі знущаннями над арештованими» [2]. Військовий трибунал КВО у складі головуючого – полковника юстиції Коломійцева, членів підполковників юстиції Плюща і Пташевського протест військового прокурора задовольнив 6 серпня 1957 р. Бачинського Тимофія Семеновича, Чалого Володимира Федоровича, Логвінова Петра Степановича, Дятлова Костянтина Олексійовича, Дудника Миколу Олексійовича, Риженка Петра Арсеновича, Олексієнка Саву Вакуловича, Олексієнка Івана Вакуловича, Шкарлатовського Віталія Ернестовича реабілітовано.

Висновки. Аналіз архівно-слідчої справи Т.С. Бачинського, В.Ф. Чалого, П.С. Логвінова та ін. засвідчує масштабний процес фальсифікацій обвинувачень проти інтелігенції Уманщини

в добу «великого терору» без жодних доказів або ознак злочинів. Залучення під час слідства співробітниками НКВС великої кількості людей до справи дозволяло їм звітувати про розкриття й ліквідацію т. зв. військового повстанського підпілля, яке «діяло» в Уманському районі впродовж 18 років. Характерними рисами сфальшованих карних справ були деталізація свідчень особового характеру, однотипність і розмитість у формулюваннях звинувачень, визнання обвинуваченими своєї вини, різноманітність професійних груп представників інтелігенції, а також незалежність від місцезнаходження. Встановлення історичної правди, розкриття репресованих імен і створення мартирологу невинно убієнних уманчан потребує подальших досліджень архівних матеріалів та інших свідчень злочинної карально-репресивної політики радянського режиму.

Список літератури:

1. Державний архів Черкаської області (ДАЧО). Ф. Р. 5625. Оп. 1. Спр. 526 [Дело № 4052 По обвинению Бачинского Т., Чалого В., Логвинова П. и др. по ст. ст. 54–4, 54–7 и 54–11 УК УССР. 19 марта 1938 г. – 23 ноября 1957 г.]. 526 арк.
2. До військового трибуналу КВО. Протест (27 черв. 1957 р.). ДАЧО. Ф. Р. 5625. Оп. 1. Спр. 526. Арк. 463–467.
3. Заключення по архівно-слідчій справі (15 листоп. 1956 р.). ДАЧО. Ф. Р. 5625. Оп. 1. Спр. 526. Арк. 428–433.
4. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920–30-х років: соціальний портрет та історична доля. Київ : «Глобус», «Вік»; Едмонтон : Канадський ін-т укр. студій Альбертського ун-ту, 1992. 176 с.
5. Марочко В., Хіліг Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941). Київ : Наук. світ, 2003. 302 с.
6. Обвинувальний висновок у слідчій справі № 16028 від 28 квітня 1938 р. ДАЧО. Ф. Р. 5625. Оп. 1. Спр. 526. Арк. 307–314.
7. Общий список офицерским чинам русской императорской армии на 1 января 1909 г., алфавитный указатель, В. *Офицеры РИА*. URL: <http://ria1914.info/index.php?title> (дата звернення: 17.02.2019).
8. Постанова про початок слідства від 12 березня 1938 р. ДАЧО. Ф. Р. 5625. Оп. 1. Спр. 526. Арк. 1.
9. Протокол допиту (додаткові показання) звинуваченого Чалого Володимира Федоровича від 20 квітня 1938 р. ДАЧО. Ф. Р. 5625. Оп. 1. Спр. 526. Арк. 183–188.
10. Протокол допиту звинуваченого Алексієнка Івана Вакуловича від 27 квітня 1938 р. ДАЧО. Ф. Р. 5625. Оп. 1. Спр. 526. Арк. 259–268.
11. Протокол допиту звинуваченого Бачинського Тимофія Семеновича від 9 квітня 1938 р. ДАЧО. Ф. Р. 5625. Оп. 1. Спр. 526. Арк. 60–86.
12. Протокол допиту звинуваченого Дудника Миколи Олексійовича від 22 квітня 1938 р. ДАЧО. Ф. Р. 5625. Оп. 1. Спр. 526. Арк. 228–232.
13. Протокол допиту звинуваченого Дятлова Костянтина Олексійовича від 25 квітня 1938 р. ДАЧО. Ф. Р. 5625. Оп. 1. Спр. 526. Арк. 215–218.
14. Протокол допиту звинуваченого Логвінова Петра Степановича від 23 квітня 1938 р. ДАЧО. Ф. Р. 5625. Оп. 1. Спр. 526. Арк. 204–206.
15. Протокол допиту звинуваченого Риженка Петра Арсеновича від 25 квітня 1938 р. ДАЧО. Ф. Р. 5625. Оп. 1. Спр. 526. Арк. 244–250.
16. Протокол допиту звинуваченого Чалого Володимира Федоровича від 15 квітня 1938 р. ДАЧО. Ф. Р. 5625. Оп. 1. Спр. 526. Арк. 167–171.
17. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. Київ : Генеза, 2001. 560 с.
18. Шаповал Ю., Пристайко В. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. Київ : Інтел, 1995. 448 с.

19. Шитюк М.М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-і роки ХХ ст. Київ : Ін-т історії України НАН України ; Миколаїв : Тетра, 2000. 550 с.

РЕАБИЛИТИРОВАННАЯ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ УМАНЩИНЫ: МИФИЧЕСКАЯ «ВОЕННАЯ ПОВСТАНЧЕСКАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ»

На основании применения историко-научного анализа и персонифицированного подхода освещены результаты исследования преступных фальсификаций событий на Уманщине в 1937–1938 гг. Политические репрессии тоталитарный режим направлял против интеллигенции различных профессиональных групп, преимущественно на основании социального происхождения. В марте-апреле 1938 г. сотрудниками Уманского РО НКВД сфабриковано следственное дело так называемой «военной повстанческой организации», по которому обвинены и расстреляны девять невинных людей, представителей умственного труда. Характерной особенностью этого дела является отсутствие доказательств преступления и пространные безосновательные обвинения.

Ключевые слова: интеллигенция, архивно-следственное дело, фальсификации, репрессии, Умань.

THE REHABILITATED INTELLECTUALS OF UMANSCHYNA: THE MYTHICAL “MILITARY INSURGENT ORGANIZATION”

This publication represents the results of a large-scale event fabrication in Uman region at the period of 1937–1938 study. The results of the study were highlighted on the basis of the application of a historical and scientific analysis and a personalized approach. In March-April 1938, the employees of the Umansky NKVD Regional Directorate fabricated the investigation file of the so-called “military insurgent organization”, according to which nine innocent people, representatives of mental labor, were charged and shot. A characteristic feature of this case is the lack of evidence of a crime and extensive groundless accusations.

Key words: intellectuals, archival and investigative work, falsifications, repression, Uman.

Суздаль М.М.

Криворізький державний педагогічний університет

МИКОЛА ЦЕРТЕЛЄВ В УКРАЇНСЬКОМУ КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ

Стаття присвячена реконструкції мережі українських духовно-інтелектуальних зв'язків культурно-громадського діяча Миколи Цертелєва. На основі архівних документів, «его дже-рел» і поезії діяча здійснено спробу відтворити атмосферу духовно-культурного мікрокосму інтелектуала XIX ст. Показано механізми взаємодії та моделі його поведінки залежно від ситуації та обставин.

Ключові слова: М. Цертелєв, інтелектуал, мережа українських зв'язків, творчо-інтелектуальна комунікація.

Постановка завдання. Микола Цертелєв (1790–1869 рр.) відомий як український і російський фольклорист, мовознавець, критик, літератор, громадський діяч. Саме завдяки його збірці українських дум «Опыт собрания старинных малороссийских песен» (1819 р.) було розпочато історію наукових публікацій українського народного епосу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Нині доробок М. Цертелєва, як і раніше, залишається здебільшого предметом вивчення фольклористики та літературознавства (В. Горленко, С. Мишанич, М. Дмитренко, С. Грица, В.П. Коротя-Ковальська) [2; 17; 9; 4; 15]. Історики (Я. Грицак, І. Колесник, В. Сарбей, М. Попович, Н. Яковенко) [5; 14; 25; 23; 29] розглядають його постать у контексті однієї з важливих проблем вітчизняної історіографії – «українського XIX століття».

Виклад основного матеріалу дослідження. Життя і творча діяльність М. Цертелєва є яскравим прикладом перебування людини в хронотопі «перехідної епохи» з усіма її особливостями та суперечностями. Метою статті є дослідження взаємодії інтелектуала із соціумом, відтворення мапи духовно-інтелектуальних зв'язків М. Цертелєва; завдання полягає в тому, щоб серед багатого світу інтелектуалів визначити тих, хто був найближчим до М. Цертелєва, а також з'ясувати, хто в переважній більшості залишався в мережах князя, а хто «відсіювався» і з яких причин. Безумовно, Микола Андрійович хотів бути ближчим до «великих» світу цього. Чи потрапляв він до таких мікросвітів і яку роль у них відігравав?

Загалом у формуванні української мапи інтелектуальних зв'язків яскраво проявилися два

основоположні періоди: *полтавський і харківський*, у яких діяч постав у суттєво відмінних образах. Полтавський період припав на юнацькі й молоді роки князя, коли відбувався процес його соціалізації та робилися перші спроби інкорпорації до інтелектуальних мереж. М. Цертелєв постав як молода, упевнена в собі, певною мірою мрійлива людина з амбітними планами на майбутнє.

У харківський період формування зв'язків М. Цертелєва набуло зовсім іншого забарвлення – уже дорослий чоловік, голова великої родини, чиновник із певним статусом і повагою в суспільстві міг спілкуватися на рівних із дуже великою кількістю можновладців. Тепер уже в нього шукали протекції та просили допомоги. У Харкові діяла й творила досвідчена та впевнена в собі людина, дещо розчарована і надломлена життєвими перипетіями.

У полтавський період на формування особистості М. Цертелєва найбільший вплив мав кибинецький осередок. Тут М. Цертелєв знайшов собі друзів на все життя. Особливо зблизився юнак із родиною Капністів. *Василь Капніст* став для нього справжнім учителем у царині літературознавства – вони не тільки обговорювали твори, але й разом займалися розробкою теоретичних питань, що надовго визначило інтереси молодого князя. Микола Андрійович не раз згадував Капністів у своїй творчості. Саме в Обухівці, у маєтку В. Капніста, формувалися літературно-естетичні смаки майбутнього діяча. Порівняно з Кибиносцями тут було менше «великосвітського блиску», однак більше тепла, родинно-духовної обстановки, що й приваблювало М. Цертелєва. Саме в Обухівці він познайомився із Г.Р. Державіним. Останній

був приємно вражений увагою молодого князя [6, с. 952].

Після смерті В. Капніста М. Цертелєв продовжив дружити з його сином, *Семеном Капністом*. Упродовж життя їхні шляхи часто перетиналися, й вони весь час допомагали один одному. У хвилини радості чи душевного спокою М. Цертелєв звертався до друга, йому присвячена одна з його поезій [24, арк. 54]. У свою чергу, Семен Васильович увів М. Цертелєва до державинського оточення, адже відомо, що С. Капніст був особливо близьким до Г. Державіна в останні роки життя поета (1813–1816 рр.).

Окрім Обухівки, М. Цертелєв був частим гостем у Турбайцях, маєтку *Петра Васильовича Капніста*, брата В.В. Капніста. І тут Микола Андрійович знайшов собі близького друга на все життя – ним став Ілля Петрович Капніст. Чим були Турбайці, у яку атмосферу потрапляли їх відвідувачі? Господар маєтку багато читав Вольтера і Руссо, «життя його протікало в самоті, присвяченій тільки благу сім'ї та ближніх. Управляючи спільним маєтком, він тільки й думав про те, як покращити і полегшити долю селян <...>, зробив їх усіх оброчними, не терплячи ніколи панщинної роботи. Удовольняючись малим, він жив дуже скромно, незважаючи на те, що мав на свою частину до тисячі душ» [26, с. 299–300].

Також «часто бував М. Цертелєв і в Хомутці, в гостинному домі письменника і дипломата *І.М. Муравйова-Апостола*, працював у його багатій бібліотеці, познайомився з майстерністю прекрасної капели музикантів і, головне, зустрічався з синами Івана Матвійовича – майбутніми декабристами Сергієм, Матвієм та Іполитом. Та й сусідні Лубни на початку XIX ст., як зазначає у своєму щоденнику А.П. Керн, «були повні чудових людей, навіть за освітою не надто запізнелих» [12].

Відвідував М. Цертелєв і хутір Парк Трудолюб (Миргородський повіт), власником якого був *В.Я. Ломиковський* – нащадок козацько-старшинського роду, агроном, етнограф, громадський діяч першої половини XIX ст. [3]. В. Ломиковський, як і М. Цертелєв, приятелював із Д. Трощинським і В. Капністом [11, с. 117]. Прикметно, що багато дослідників ведуть суперечку з приводу того, кого вважати основоположником в історії збирання українських дум. Так, К. Грушевська початкову дату в історії дум повела не від М. Цертелєва, а саме від В. Ломиковського, який 1805 р. склав збірку українських дум (однак надрукована вона не була) [7, с. XIX].

Близьким другом упродовж усього життя для М. Цертелєва був *Павло Іванович Гаєвський* (1797–1875 рр.), уродженець Полтавщини. Їхня дружба варта взагалі окремого сюжету, її можна розглядати як елемент культури XIX ст., який проливає світло на особливість формування дружньо-особистого простору, його особливості та зміст. Дружба М. Цертелєва й П. Гаєвського – це комунікація, у якій гармонійно сплелися родинні, особисті, творчо-інтелектуальні, службові, ідеологічні складники. Двоє вихідців із Полтавщини велінням долі опинилися у різних кутках Російської імперії, однак змогли не втратити духовну близькість, розуміння один одного. Найяскравіше це проявилось у листуванні П. Цертелєва із В.П. Гаєвським, що за своїм змістом нагадувало спілкування родичів: вони обговорювали питання членів родини, відпочинку, побуту, здоров'я і т. ін.

Серед записів у літературному альбомі Миколи Андрійовича не можна оминати рядків *Д. Велланського* – яскравого представника, подвижника на ниві вітчизняної натурфілософії ідеалістично-діалектичної традиції початку XIX ст. Як зазначає О. Стеблина, Д. Велланський «відіграв вирішальне значення для поширення романтичних ідей у культурному житті України першої половини XIX ст., особливо в період формування української інтелігенції» [27, с. 227].

У близькому оточенні М. Цертелєва серед місцевих дворян не можна не згадати *Дмитра Федоровича Кодинця*, поміщика Хорольського повіту, вихованця Харківського університету, генерального консула в Таврізі [22, с. 189]; *Михайла Андрійовича Белуху-Кохановського*, дійсного статського радника, суспільного діяча, випускника Царськосільського ліцею 1826 р. [22, с. 140–141]; *Петра Максимовича Сахно-Устимовича*, поміщика Хорольського повіту, котрий до історії літератури увійшов як кореспондент О.С. Грибоєдова. Відомі чотири листи письменника до П. Сахно-Устимовича, зокрема в листі від 30 жовтня 1828 р. О. Грибоєдов назвав українського поміщика в числі людей, яких він «щиро любить і поважає». Окрім того, П. Сахно-Устимович залишив спогади про Чеченський похід 1826 р., у яких розказав і про арешт О. Грибоєдова.

Дружньо-інтимні стосунки склалися у М. Цертелєва з представниками відомого козацько-старшинського роду *Скаржинських* [10]. М. Цертелєв згадував с. Чевельча, де він відвідував М.І. Скаржинського [24, арк. 53–53 зв.].

Новий період у формуванні мережі українських зв'язків М. Цертелєва пов'язаний із його

переїздом до Полтави (1828 р.), а потім до Харкова (1837 р.). На формування мапи зв'язків вплинули як особливості службової діяльності, так і творчо-інтелектуальні запити самого М. Цертелєва. У цей час він підтримував взаємини з І. *Котляревським*, Л. *Боровиковським*, Г. *Квіткою-Оснoв'яненком*, П. *Гулаком-Артемoвським*, М. *Костомарoвим*, А. *Метлинським*, Т. *Шевченком* та ін.

Для нас важливо прояснити, як зустріли та сприйняли М. Цертелєва українці та як він проявив себе в середовищі творчої еліти.

У своїх розмовах студенти Харківського університету часто згадували М. Цертелєва. Так, Ф. Неслуховський, називаючи Харків центром «розумового руху південноросійської народності» [21, с. 231], серед причин цього явища називав такі: «Студенти були переважно уродженці Малоросії; на кафедрах нерідко лунали слова з явним малоросійським акцентом; усюди навколо – малоросійський говір. У Харкові жив у той час Цертелєв – він дав перший поштовх до збирання південноросійських народних пісень» [21, с. 232] (курсив наш – М. С.).

М. Де-Пуле у своїх спогадах писав: «На літературне спрямування тодішніх харківських студентів, якщо вже на ньому наполягати, мали деякий вплив літературні вечори в домі помічника попечителя, князя Цертелєва (Микол[и] Андрійов[ича]), які були відкриті в 1843 і 1844 рр. <...> Князь Цертелєв зараховував себе та ще більше зараховувався тодішніми нашими університетськими словесниками до розряду літераторів!.. Він таки й був ним, але з популярністю вже зів'ялою, яка належала до [18]20-х років; міцного з його праць залишилися народні пісні, яких він уважається першим збирачем і видавцем. Любов свою до літератури кн[язь] Цертелєв висловлював тоді акуратним відвідуванням іспитів зі словесності, не без надії, звісно, почути й своє ім'я, та літературними вечорами. На ці останні збирались студенти перших двох курсів словесного та юридичного факультетів, за вибором професорів, і запрошувались ректор, декани та деякі професори названих факультетів. Студенти читали свої твори; після читання слідували обговорення прочитаного, необразлива критика юних авторів, загалом літературна бесіда, душею якої були проф[есори] Срезневський і Метлинський: останній щиріше й жвавіше від усіх ставився до цих вечорів, викликаючи те ж і в тодішніх студентах – своїх слухачах. Але Лунін перестав на них бувати після першого разу, коли побачив, що більшість гостей і хазяїн охочіше говорили про приготу-

вання рижиків, яких подавали до закуски, аніж про літературні труди молоді, навіть не натякаючи про необхідність для неї у створенні серйозних праць» [8, с. 305–306].

Наведена розлога цитата є цінним і єдиним джерелом, що демонструє намагання М. Цертелєва зорганізувати навколо себе творчо-інтелектуальні сили міста. Причому й сам князь відвідував вечори, які влаштовували студенти. Підтвердженням цьому є записи в альбомах студентів. Так, в альбомі студента із Ярославля Івана Добриніна є декілька віршів М. Цертелєва, а отже, перевіряючи підконтрольні Харківському навчальному округу освітні заклади, М. Цертелєв не тільки спілкувався з керівництвом і викладачами вишів, але й зустрічався зі студентством у «неформальній» обстановці, брав участь у їхньому дозвіллі [19, арк. 51 зв. – 52 зв.].

Не полишив Микола Андрійович і спроб нагадати про себе на сторінках періодичних видань, зокрема 1843 р. в альманасі «Молодик» було надруковано його вірш «Выздоровление моих детей». Принагідно зауважимо, що сам видавець «Молодика» І. Бецький був не дуже високої думки про творчість Миколи Андрійовича, у листі до М. Погодіна він зазначав: «Цілком поганих віршів мало. Будь ласка, не звертайте уваги при розборі на вірші, підписані К. Ц., це нашого попечителя, князя Цертелєва, і я не міг не надрукувати» [20, арк. 20].

Переїхавши до Харкова, М. Цертелєв не мав потреби у формуванні власного іміджу / репутації або, точніше сказати, він уже сприймався харків'янами (особливо молоддю) як знавець і шанувальник української культури, що автоматично робило його присутність бажаною в середовищі місцевих інтелектуалів. М. Цертелєв здійснював спроби зайняти своє місце в культурному середовищі Харкова. Утім, взаємні очікування не виправдалися: М. Цертелєв постав у новому образі чиновника освіти, що усіяко підтримував суспільно-ідеологічний курс столиці. Водночас Микола Андрійович стикнувся з новим поколінням, яке йому іноді було важко збагнути. Якись 15 років відділяли його від «зіркового» петербурзького періоду, однак це були вже зовсім нові часи в літературі (та й ідеології), зі своїми модними тенденціями й ритуалами. М. Цертелєв, котрий змолоду звик до вишуканого суспільства із явно вираженими ознаками аристократизму, естетизму, певної манірності, хотів на цих засадах згуртувати товариство навколо себе. Молодь Харкова 30–40-х рр. була більш ліберальною, демо-

кратичною. Можливо, саме через це його вечори не «прижилися» на місцевому ґрунті.

М. Цертелева й далі продовжували сприймати як шанувальника української культури, зокрема у своєму листі від 1844 р. Т. Шевченко писав: «Князю мій сіятельний! Якби Господь допоміг мені завершити те, що я розпочав, тоді склав би я руки, і – в могилу. Так ось почати – то я почав, а вже як закінчу, не знаю, тому що без людей і грошей нічого не зможу. Будьте ласкаві, допоможіть мені, у вас і сила, і слава, і ви любите ту землю, яку я тепер почав малювати» [28, с. 19–20] (курсив наш – М. С.). Останні слова Т. Шевченка, слід уважати, якнайкраще відображають М. Цертелева в рецепції сучасників середини ХІХ ст. Т. Шевченко звертався до М. Цертелева у справі сприяння передплаті «Живописной Украины», князь відгукнувся на прохання – і вже через місяць Т. Шевченко отримав замовлення від Харківського університету.

Подібної допомоги чекав від М. Цертелева і відомий український діяч О.С. Афанасьєв-Чужбинський. Він звернувся до чиновника міністерства освіти по підтримку в реалізації свого малоросійського словника. М. Цертелев обіцяв допомогти у такій важливій справі.

Яскравим прикладом інтелектуальної комунікації першої половини ХІХ ст. виступає епістолярний дискурс М. Цертелева із М. Максимовичем. Природний вигляд має факт ініціативи епістолярної комунікації з боку М. Максимовича, якого спонукала до цього підготовка збірки «Малороссийских песен», адже саме М. Цертелев виступив безпосереднім попередником М. Максимовича на цьому поприщі. 1827 р. він потребував допомоги, поради й схвалення з боку більш досвідченого М. Цертелева. Якщо дискурс М. Цертелева – це така собі презентація власних переконань, загальне тло його думок, закликів, порад, то епістолярний дискурс М. Максимовича є більш конкретним, він відповідав його нагальним творчо-інтелектуальним потребам і завданням стосовно збірки, це, так би мовити, її робоча частина.

На прикладі листування М. Цертелева і М. Максимовича можна уявити особливості інтелектуальної комунікації діячів ХІХ ст. Не знаючи один одного, перебуваючи в різних кінцях імперії, але будучи поєднані спільністю інтересів, вони шукали можливості спілкування з однодумцями, реалізуючи її саме через епістолярний дискурс.

Важливим складником творчо-інтелектуальної комунікації М. Цертелева виступає мережа

українських зв'язків у Петербурзі. Це коло доволі широке, однак найтісніше він спілкувався з О. Сомовим, М. Гнедичем, В. Каразіним, В. Туманським, В. Анастасевичем та ін. Прикметно, що всі вони входили до ВОЛРС. Життєві сценарії петербурзьких малоросів склалися по-різному: хтось робив карколомну кар'єру, досягаючи найвищих щаблів влади, дехто після розчарування столицею повертався до України, інші прославилися любовними історіями або запеклою боротьбою за романтизм (чи навпаки, класицизм), однак ніхто не залишився непоміченим у суспільно-культурному житті столиці. Як зазначала І. Колесник, «петербурзькі салони вельмож і високопосадовців українського походження в перші десятиліття ХІХ ст. були не лише осередками інтелектуального спілкування та праці, а подеколи навіть задавали певний ритм великосвітського життя» [13, с. 137].

Типовий образ «петербурзького малороса» першої чверті ХІХ ст. уособлював Аркадій Гаврилович Родзянко (1793–1846 рр.) [13, с. 167]. Він походив із козацько-старшинського роду Полтавщини, був практично сусідом М. Цертелева. Пізніше вони разом навчалися у Москві: М. Цертелев в університеті, а А. Родзянко – у Благородному пансіоні при Московському університеті. Перетнулися їхні шляхи й у Петербурзі, вони обоє були близькими до кола «михайлівців», котрі зосереджувалися навколо журналу О. Измайлова «Благонамеренный». Як і М. Цертелев, А. Родзянко в протистоянні літературних партій опинився на правому фланзі архаїстів – виступав проти романтизму [13, с. 169]. А. Родзянко відомий своїми непростими взаєминами з О. Пушкіним, зокрема симпатією до Анни Керн (Полторацької), якій поет присвятив «Я помню чудное мгновенье».

Приятельські взаємини в Петербурзі мав М. Цертелев із Орестом Михайловичем Сомовим (1793–1833 рр.), постать якого, окрім власне літературних поглядів, приваблює і з інших причин: так, його приклад можна навести як взірець взаємодії літературного й особистого життя. Йдеться про нерозділене кохання О. Сомова до Софії Пономарьової (1794–1824 рр.), хазяйки популярного в першій половині ХІХ ст. салону в Петербурзі.

Принагідно зауважимо, що салон Пономарьової можна вважати одним із центрів взаємодії інтелектуальних сил українців із російським культурним простором, адже сама хазяйка мала українське коріння; до того ж, її батько Дмитро Позняк підтримував у Петербурзі українську мережу, яка

формувалася по двох лініях – сімейній і службовій. Як зазначав В. Вацура, передісторія петербурзьких зв'язків Д. Позняка вела відлік від харківського культурного гнізда. У його оточенні – далекий родич, приятель, випускник Харківського колегіуму М. Гнедич; майбутній великий чиновник, державний секретар, член Державної ради, вихованець Харківської гімназії М. Бахтін; чиновник канцелярії комітету міністрів, випускник Харківського університету П. Татарінов. За деякими свідченнями, у 1790-ті рр. Д. Позняк був домашнім секретарем Д. Трощинського [1, с. 17–19]. Після приїзду до Петербурга Д. Позняк улаштував свого сина Івана в Царськосільський лицей, де той навчався з О. Пушкіним і його друзями. Ця характеристика мережі Д. Позняка наведена не

випадково – вона показує, що М. Цертелєв по суті в домі С. Пономарьової потрапляв у малоросійське середовище.

Висновки. Отже, культурно-інтелектуальна мапа М. Цертелєва постає перед нами як складна, аморфно-рухлива, мінлива й водночас цілісна конструкція, яка структурується багатьма маркерами і має свою історію та біографію, задані наперед героєм. Комунікаційні зв'язки Миколи Андрійовича сприяли створенню навколо нього особливої й водночас непростой, суспільно-ідеологічної та творчої атмосфери. Князь тяжів до «сильних» світу цього, намагався бути завжди у центрі. Однак справжній комфорт і затишок він знаходив серед місцевого дрібного та середньомаєткового дворянства.

Список літератури:

1. Вацура В.Э. С. Д. П. Из литературного быта пушкинской поры. Москва, 1989. 415 с.
2. Горленко В.Ф. Нариси з історії української етнографії та російсько-українських етнографічних зв'язків. Київ, 1964. 248 с.
3. Горобець В.М. Ломиковські. *Енциклопедія історії України*. Т. 6/редкол.: В.А. Смолій та ін.; НАН України, Інститут історії України. Київ, 2009. 790 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Lomykovski_rid (дата звернення 20.04.2014).
4. Грица С. Українські думи – народнопісенний епос. *Українські народні думи*. Київ, 2007. С. 9–79.
5. Грицак Я. Нариси з історії України. Формування української модерної нації. Київ, 1998. URL: <http://www.twirpx.com/file/701144/> (дата звернення 03.08.2015).
6. Грот Я.К. Жизнь Державина. Санкт-Петербург, 1880. 1043 с.
7. Грушевська К. Українські народні думи. Київ, 1927. 175 с.
8. Де-Пуле М. Харьковский университет и Д.И. Каченовский. *Харківський університет ХІХ – початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців*: у 2 т. Т. 1 / укл.: Б.П. Зайцев, В.Ю. Іващенко, В.І. Кадєєв, С.М. Куделко, Б.К. Мигаль, С.І. Посохов. Харків: Сага, 2011. С. 272–332.
9. Дмитренко М. Українські народні думи як феномен традиційної культури. URL: http://www.culturalstudies.in.ua/knigi_6_1.php (дата звернення 19.11.2017).
10. Дорошенко О.М. Рід Скаржинських в історії Південної України (середина ХVІІІ – початок ХІХ століття). Миколаїв: Видавництво Ірини Гудим, 2011. 164 с.
11. Журба О.І. Василь Якович Ломиковський: історик чи агроном? *Січеславський альманах*. Дніпропетровськ: НГУ, 2006. URL: http://www.uaterra.com.ua/developments/history/modern/jurba_lomykovsky.htm (дата звернення 5.01.2016).
12. Козюра І. Історичні постаті Посулля. Полтава: Полтавський літератор, 2001. 117 с. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/lichnosti/etnografy-folkloristy?id=3361> (дата звернення 17.10.2016).
13. Колесник І.І. Гоголь. Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій. Київ: Інститут історії України НАН, 2009. 596 с.
14. Колесник І.І. Українська історіографія (ХVІІІ – поч. ХХ ст.). Київ: Генеза, 2000. 256 с.
15. Коротя-Ковальська В.П. Українська народнопісенна творчість в українознавстві. Київ: ВД «Стилос», 2012. 319 с.
16. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: у 2 т. Т. 1. Київ: Основи; Ін-т держ. управління та місцевого самоврядування при КМУ, 1994. ХХІІІ, 554 с.
17. Мишанич С. Фольклористичні та літературознавчі праці: у 2 т. Т. 2. Донецьк: Донецький нац. ун-т, 2003. 470 с.
18. Москальов Д. В.Я. Ломиковський і «антикварний рух» в Лівобережній Україні другої половини ХVІІІ – середини ХІХ ст. *Січеславський альманах*: збірник наукових праць з історії українського козацтва. Дніпропетровськ: НГУ, 2009. Вип. 4. С. 116–122.
19. Науково-дослідницький відділ рукописів Російської державної бібліотеки (м. Москва). Ф. 138. Д. 277. Л. 51 об. 52 об.

20. Науково-дослідницький відділ рукописів Російської державної бібліотеки (м. Москва). Ф. 231. Оп. 4. Д. 46. 20 л.
21. Неслуховский Ф.К. Из моих воспоминаний. *Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців* : у 2 т. Т. 1 / укл.: Б.П. Зайцев, В.Ю. Іващенко, В.І. Кадєєв, С.М. Куделко, Б.К. Мигаль, С.І. Посохов. Харків : Сага, 2011. С. 208–241.
22. Павловский И.Ф. Полтавцы. Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители: Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в. Полтава, 1914. URL: http://histpol.pl.ua/index.php/ru/?option=com_content&view=article&id=3874 (дата звернення 05.09. 2014).
23. Попович М.В. Нарис історії культури України. Київ, 1998. 728 с.
24. Російський державний архів літератури та мистецтва (м. Москва). Ф. 2866. Оп. 2. Д. 20. 62 л.
25. Сарбей В.Г. Національне відродження України. *Україна крізь віки* : у 15 т. Т. 9. Київ : Альтернативи, 1999. 336 с.
26. Скалон С.В. Воспоминания. *Записки русских женщин XVIII – первой половины XIX века*. Москва : Современник, 1990. С. 281–388.
27. Стеблина О.М. Вплив наукової діяльності Д. Велланського на формування вітчизняного романтичного світогляду. *Гілея* : збірник наукових праць. Київ, 2009. Вип. 23. С. 224–230.
28. Шевченко Т. Повне зібрання творів. Т. 3. Листування: текст, коментарій / за заг. ред. С. Єфремова. Київ : Держ. вид-во України, 1929. 1000 с.
29. Яковенко Н. Вступ до історії. Київ : Критика, 2007. 375 с.

НИКОЛАЙ ЦЕРТЕЛЕВ В УКРАИНСКОМ КУЛЬТУРНОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Статья посвящена реконструкции сети украинских духовно-интеллектуальных связей культурно-общественного деятеля Николая Цертелева. На основе архивных документов, «его источников» и поэзии деятеля предпринята попытка воссоздать атмосферу духовно-культурного микрокосма интеллектуала XIX в. Показано механизмы взаимодействия и модели его поведения в зависимости от ситуаций и обстоятельств.

Ключевые слова: Н. Цертелев, интеллектуал, сеть украинских связей, творческо-интеллектуальная коммуникация.

MYKOLA TSERTELEV IN THE UKRAINIAN CULTURAL SPACE

This article is focused on reconstruction of spiritual and intellectual bonds of Ukrainian cultural and public figure Mykola Tsertelev. I tried to reconstruct the spiritual and cultural microenvironment of an intellectual lived in XIX century on the ground of archival records, “ego literature sources” and poetry of this figure. I demonstrated his interaction mechanisms and behavior patterns suitable for the circumstances and situation.

Key words: Mykola Tsertelev, intellectual, net of the Ukrainian bonds, creative and intellectual communication.

Тишкевич О.В.

Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв

УКРАЇНОМОВНІ ГАЗЕТИ КИЇВСЬКОГО ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті охарактеризовано україномовні газети Київського генерал-губернаторства початку ХХ ст. та визначено їх роль у тогочасному суспільно-політичному житті. Слід зазначити, що з понад 100 видань лише 9 були україномовними. Незважаючи на постійні переслідування з боку царської адміністрації, в україномовних газетах віддзеркалювалися всі сторони українського життя під владою Російської імперії. Україномовні газети стежили за розвитком суспільства, впливали на формування національної свідомості етнічних українців. У статті досліджено деякі аспекти культурного та політичного життя українців на сторінках видань «Громадська думка», «Рада», «Боротьба», «Слово», «Село», «Засів», «Маяк», «Світова Зірниця», «Згода». Зазначені газети видавалися у різний період, проте є цінним джерелом для вивчення історії України на початку ХХ ст.

Ключові слова: *україномовні газети, Київське генерал-губернаторство, «Громадська думка», «Рада», «Боротьба», «Слово», «Село», «Засів», «Маяк», «Світова Зірниця», «Згода».*

Постановка проблеми. До 1905 р. видання україномовних газет на території Київського генерал-губернаторства було неможливим. Це було зумовлено Валуєвським циркуляром від 20 липня 1863 р., який забороняв друкування українською мовою книжок і періодичних видань, а також Емським указом – розпорядженням російського імператора Олександра II від 18 (30) травня 1876 р., підписаним у Бад-Емсі, котрий фактично доповнював Валуєвський циркуляр. Царизм пильно оберігав своє монопольне право на періодичні видання, тому тривалий час у російській провінції, до якої належав і Південно-Західний край Російської імперії, поширювалися лише офіційні урядові видання та казенна відомча періодика на зразок «Киевских губернских ведомостей», «Волынских губернских ведомостей» і «Подольских губернских ведомостей».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В. Ігнатієнко у біографічному покажчику, який охоплює період із 1816 до 1916 рр., у першій частині навів список назв газет і журналів, що виходили друком українською мовою. В основу покажчика покладено етнографічно-територіальний принцип із долученням ознаки мови [5]. А. Животко здійснив дослідження розвитку періодичної преси на території Київського генерал-губернаторства, ввів до наукового обігу імена засновників і редакторів часописів, які були втрачені за радянських часів [3].

Постановка завдання. Мета статті полягає у дослідженні становлення та розвитку україномовних газет на території Київського генерал-губернаторства на початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. На початку ХХ ст. ситуація змінилася. Революція 1905–1907 рр. та запроваджений нею маніфест 17 жовтня 1905 р. значно полегшив становище преси. У жовтні-листопаді 1905 р. цензура фактично була скасована [8, с. 192]. Формально головне управління у справах друку та його органи на місцях продовжували існувати, але побоювалися втручатися у видавничі справи [8, с. 192].

Тимчасові правила на друк від 24 листопада 1905 р., хоч і обмежували свободу преси, але порівняно з дореволюційним законодавством стали значним кроком вперед на шляху демократизації суспільства. Ними було ліквідовано попередню цензуру для всіх періодичних видань, які виходили у містах, були скасовані адміністративні стягнення, міністр внутрішніх справ позбавлявся права забороняти обговорення у пресі будь-яких питань [8, с. 193]. Завдяки цим новим правилам стало можливим видання на території Київського генерал-губернаторства україномовних газет.

У зв'язку з проголошенням нових правил на друк Є. Чикаленко – відомий громадський діяч, член Української радикально-демократичної партії – подав до київського губернатора заяву про проект видання з 1 січня 1906 р. української

щоденної газети під назвою «Громадське Слово». Було оприлюднено і програму майбутньої газети. Проте дозволу Є. Чикаленко не отримав. Необхідно було отримати новий дозвіл. Тому В. Леонтович подав заяву про газету під назвою «Громадська Думка», а Б. Грінченко – на «Раду». Через два тижні В. Леонтович отримав дозвіл на видання газети. Перший номер «Громадської думки» побачив світ 31 грудня 1905 р.

«Справдилося! Давно очікуваний час настав... Уперше ми сьогодні прилюдно виступаємо з своїм словом, вперше сьогодні піднімаємо свій голос в оборону потреб і прав українського народу його рідною мовою. 250 літ мова тая бриніла потиху тільки під убогою селянською стріхою, виливаючи в живому слові усю тугу змученого серця й наболілої душі, усі муки неволі, тяжких злиднів та кривди, що зазнав народ наш під «батьківською» рукою старозаконного правительства російського. Були спроби і не раз, не два – вивести народне слово з-під тісної стріхи на широкі лани і прилюдно заговорити про права і потреби народу, розказати, як він живе і чого хоче, як бідує, побивається, але спроби такі заглушено з самого початку» [2].

Щодо програми, то вона переважно залишилася такою, як програма «Громадського слова», але цього разу її вже не опублікували. Видавцями газети були В. Леонтович і Є. Чикаленко; на редактора був запрошений Ф. Матушевський, а на секретаря – В. Козловський. До редакційної колегії увійшли: Б. Грінченко, С. Єфремов, М. Левицький, В. Дурди́ковський, М. Грінченко (М. Загірна) [3, с. 194]. До співробітництва в газеті запросили низку осіб, котрі вже відзначилися на літературній ниві. Тут були поети, письменники, науковці з різних кінців України, такі як К. Лосенев, М. Лозинський, О. Маковей, В. Доманицький, В. Самійленко, Х. Алчевська, М. Чернявський, В. Винниченко, Й. Капельгородський, М. Грушевський.

Крім щоденних вісток, дописів (К. Лосенева, М. Лозинського, О. Маковей та ін.), а також телеграм і бібліографічних заміток, «Громадська думка» містила значну кількість статей науково-популярно характеру. Серед них, насамперед, слід відзначити статті М. Грушевського і його огляд поступу української політичної і громадської думки у XIX ст. Далі низка статей Б. Грінченка на теми української історії, української території та людності, зокрема «Якої нам треба школи», що як окрема брошура пізніше набула широкої популярності. Ту ж саму проблему ним було порушено

у статті під назвою «Народні вчителі і українська школа».

Низка статей В. Доманицького – «Про землю», «Про наше господарство», «Про народну освіту», «Про освіту» та серії «Пекучі питання», «Селянська доля», «Селяни в Росії», «В Московщині» – мали історичний, громадський і літературний характер.

Зі статей історико-літературного характеру були тут такі, як замітки до нового видання Шевченкового «Кобзаря» або «Святе Письмо українською мовою» (підпис – В.), де подано історико-літературний огляд перекладів від другої половини XVII ст. Тут же статті на теми журналістські: огляд української преси в Росії або дві статті В. Доманицького про «Украинский Вестник» (Петербург).

У відділі красного письменництва друкувалися поезії В. Сивенького (В. Самійленко), Х. Алчевської, М. Черняховського та ін. Друкувалися також і прозові твори В. Винниченка, Б. Грінченка, Й. Капельгородського, Є. Чикаленка та ін.

Інформацію про початок організації газети «Громадська думка» залишив нам М. Левицький у своїх «Причинках до біографії Є. Чикаленка». Ось що він писав: «Року 1905, після тої першої революції в Росії, коли настала змога видавати українські часописи, у Є. Чикаленка раз-у-раз відбувалися наради організаційного. На одній із таких нарад комбінувалися прерізні можливості щодо тиражу і ціни газети. Ніяких певних даних для тих міркувань не було; все то бути гіпотези, у молодших – оптимістичні, у старших – песимістичні. Я більше нахилився до молодих, Є. Х. (Є. Чикаленко) – до старших. Молодші пропонували більший тираж, щоб можна було поставити ціну якомога меншу. Одні пропонували 10 000 примірників і ціну 3 копійки, були такі, що воліли б 50 000 тиражу і ціну 2 копійки. С. Єфремов з олівцем в руці обраховував усі ті можливості. Тоді Є. Х. сказав: «А обрахуйте, скільки дефіциту буде, коли друкувати одну тисячу, а ціну покласти 5 коп.». Пам'ятаю, що ця песимістична комбінація зробила прикре враження на більшість присутніх. Та невже ви думаєте, що на всю Україну не набереться більше тисячі передплатників, спитав хтось із молодших. «Думаю, що не набереться, – з гіркою усмішкою відповів Є. Х. – Гарячих патріотів і щирих українців у нас небагато, та біда в тому, що люблять вони неньку Україну до глибини серця, але не глибини кишені. Рахуйте, Сергію Олександровичу, на тисячу примірників – менше розчарування буде» [3, с. 196].

Подальше життя журналу показало, наскільки Є. Чикаленко мав рацію. Правда, на початку свого видання газета «Громадська думка» зацікавила широкі кола громадськості. У першій половині 1906 р. газета зібрала 4 093 передплатники. Але надалі з'ясувалося, що з усіх тих, на кого вона могла спертися, тобто річних передплатників, ледь набралось до 500 осіб. Решта передплачувала на місяці (у кращому разі на півроку), після чого відпадала.

Які ж були причини відпадання передплатників? З одного боку, газеті закидали, що вона із запізненням подає новини, з іншого – читач ще не звик до української газетної мови, термінології та фонетичного правопису, вимагаючи, щоб у газеті писалося так, «як у нас на селі говорять» [3, с. 196]. На початку ХХ ст. для читача, котрий звик читати українською мовою твори красного письменництва, ще дивною виглядала мова публіцистики, газетної інформації. Редакцію газети «Громадська думка» засипали листами з вимогами писати «мовою Шевченка», якої, до речі, самі автори цих листів добре не знали [3, с. 196–197]. До того ж, перехід на український фонетичний правопис викликав обурення у тих, хто звик до «ярижни» – урядового російського правопису. Оскільки «Громадська думка» на своїх сторінках піднімала болючі для того часу політичні та соціальні питання, пов'язані зі становищем української нації в Російській імперії, то це викликало настороженість у багатьох консервативних людей, котрі стояли на позиціях «единой и неделимой» Росії. Газета виступала з критикою української буржуазії, що також призвело до відходу від неї значної кількості передплатників. Це певною мірою відбилося на внутрішньому житті видання. Від газети відійшов В. Леонтович, після чого видання «Громадської думки» повністю перейшло під керування Є. Чикаленка.

Через критику російського самодержавства перший номер газети, який тільки вийшов із друку, було конфісковано, надалі на неї безперестанку сипалися конфіскаційні, грошові штрафи. 18 липня 1906 р. у редакції було проведено поліцейську ревізію, знайдено «компрометуючий» матеріал, серед якого були: відозва членів розпущеної І Державної думи, протоколи Московського з'їзду «Селянського союзу» тощо. С. Єфремова, котрий у цей час заміщав редактора Ф. Матушевського, Хостича, Квасницького, було заарештовано. Секретареві редакції В. Козловському пощастило втекти за кордон. Через антиімперську спрямованість і через знайдені в редакції «комп-

рометуючі» матеріали на вимогу царського уряду видання газети було припинено. Є. Чикаленко клопотався про дозвіл на відновлення видання, але дозволу так і не отримав.

Водночас у запасі був дозвіл на видання щоденної газети під назвою «Рада». Тому й було вирішено використати цей дозвіл. 15 вересня 1906 р. світ побачив перший номер газети «Рада». У зверненні до читача зазначалося, що «нема зараз ні однієї щоденної української газети на російській Україні, а тим часом часопису такого треба, дуже треба...» [7]. На сторінках «Ради» планувалося також обговорювати національно-культурні потреби українського народу, «конституційний лад в Росії такий, який забезпечував би в певній мірі права кожної людини і кожного народу» [7].

Газета «Рада» стала спадкоємницею «Громадської думки», фактичним редактором «Ради» став відомий український журналіст М. Павловський, а секретарем редакції – С. Петлюра, державний і політичний діяч, публіцист.

Постійними співробітниками «Ради», котрі вели постійні рубрики, були: Д. Дорошенко, М. Старицька-Черняхівська, М. Лозинський, Б. Грінченко та ін. Найтісніше був пов'язаний із газетою С. Єфремов. Як публіцист виступив тут С. Петлюра. Талановиті та цікаві огляди писав С. Черкасенко. Красним письменництвом займалися В. Винниченко, С. Васильченко, О. Олесь, М. Левицький та ін. Зазвичай, передові статті писали С. Єфремов, Ф. Матушевський, М. Грушевський, Д. Дорошенко, М. Павловський.

Із самого початку видання газету «Рада» переслідували фінансові труднощі. Коштів передплатників, які перейшли до «Ради» із «Громадської думки» (1 500 чоловік), для видання щоденної газети не вистачало, а вже наближався кінець року. Потрібно було шукати кошти. Тому Є. Чикаленко продав частину своєї землі та вніс на видання 10 000 карбованців. До того ж, на допомогу прийшли В. Симиренко та ще кілька громадян, що дало змогу продовжити видання газети в наступному 1907 р. Проте весь тягар видання взяв на себе все ж таки Є. Чикаленко. «Навколо неї скупчив він свої житлові інтереси, викладав свої кошти, щоб покрити постійні дефіцити, пересічна сума яких виносила річно до 20 000 золотих рублів» [3, с. 199]. Так, коли у 1909 р. потрібно було покрити дефіцит у 12 000 золотих карбованців, то Є. Чикаленко заклав свій дім, і видання було врятовано.

Мала газета фінансову підтримку і від інших осіб. Так, 10% річних прибутків передавав на

газету В. Смиренко. Ще газета мала матеріальну підтримку від Л. Жебуньова, «який увесь свій час і всю енергію вкладав на те, щоб поліпшити матеріальне становище газети, придбати якнайбільше передплатників» [3, с. 199].

Фінансові справи «Ради» більшою мірою все ж таки були пов'язані з кількістю передплатників. Вище зазначалося, що коштів 1 500 передплатників не вистачало, і тому редакція час від часу зверталася по допомогу до української громади для збереження видання газети.

Так, завдяки тим питанням політичного, соціально-економічного та культурного розвитку українських земель, які піднімала «Рада» на своїх сторінках, постійно зростало коло прихильників газети по всій Україні. Чим далі, тим міцніше зв'язувалася «Рада» з читачами по всіх українських землях.

Черговий раз наприкінці 1910 р. [7], опинившись у скрутному становищі через нестачу коштів на видавничу справу, видавці «Ради» звернулися з особливим закликом приєднуватися нових передплатників: «Щорічні доплати знесли нас з матеріального боку до кінця... Ми не в силах видавати газети надалі, коли наші передплатники не прийдуть на поміч», – відзначала газета і вказувала, що в іншому разі «з великим жалем на серці мусите припинити «Раду» наприкінці 1910 р.» [3, с. 203]. Але українська громадськість відгукнулася на заклик, і кількість передплатників було збільшено на кількості осіб [1]. До редакції почали надходити листи з проханням не припиняти видання газети, з обіцянками допомогти, хто чим зможе. Відгукнулися і східні українці.

Наприкінці 1912 р. видавництву газети знову довелося звернутися до читачів із закликом про матеріальну допомогу, і він не залишився без відгуку. Його результатом стало збільшення передплатників на 600 осіб.

Слід відзначити, що перед Першою світовою війною кількість передплатників «Ради» становила понад 4 000 чоловік [1], що свідчило про велику популярність видання серед української громадськості.

Поряд із «Радою» почала виходити ще одна українська газета «Боротьба». Це була політична, економічна і літературна газета, котра мала виходити двічі на тиждень. Редактором-видавцем «Боротьби» був М. Стаховський – громадсько-політичний діяч. Уже в першому номері, котрий вийшов із друку 27 травня 1906 р., піднімалися важливі питання соціального та політичного характеру: «Сьогодні минає рівно місяць з того

часу, як у Петербурзі вперше зібралися представники народу... Рівно місяць... А волі і землі все немає. Все по старому. Всі, що боролися проти гніту і неволі, що життя свого не жаліли в боротьбі за щастя та добробут знедоленого народу, ще й досі канають по тюрмах... Амністії немає і не буде від теперішнього правительства» [1], – говорилося у зверненні до читача.

Земельне питання було постійно в центрі уваги «Боротьби». Так, у черговому номері газета писала, що «частина депутатів Думи («трудова група») внесла в Думу проект, за яким вся земля, як казенна, так і поміщицька, має перейти до рук народу» [1].

Проте газеті не судилося видаватися довгий час. Так, перший номер «Боротьби», котрий вийшов 27 травня, був відразу ж конфіскований поліцією. Другий і третій номери вийшли однією газетою 3 червня, а четвертий номер – 7 червня. Після цього видання було заборонене на весь час воєнного стану через його антиімперську направленість, і більше воно ніколи не виходило.

Значним явищем у суспільно-політичному житті Київського генерал-губернаторства стала поява газети «Слово», що виходила в Києві протягом 1907–1909 рр. Це був центральний друкований орган Української партії соціал-демократів. Редактором-видавцем газети була журналістка О. Корольова. Серед постійних співробітників слід відзначити Г. Коваленка (Сьогобочного), Д. Донцова, А. Жука (Вовчанського). Серед інших виділялися І. Мазепа (псевдонім – Андрієвський), Л. Юркевич (Л. Рибалка), Д. Дорошенко, В. Чехівський, В. Степанківський (В. Коваль). З поетів і письменників: С. Черкасенко, Г. Чупринка, Дніпрова Чайка, П. Тенянка та ін. Проте основний тягар праці лежав на редакційній колегії «Слова», до якої входили С. Петлюра, М. Порш, В. Садовський і Я. Міхура. Зокрема, М. Порш писав на політичні, економічні та національні теми. С. Петлюра спинився на темах національно-культурних і літературних. Я. Міхура написав низку статей на робітничі теми; нарешті В. Садовський писав, головним чином, на теми економічного і політичного характеру.

Редакція газети «Слово» ставила перед собою завданням політичне і національне усвідомлення широкого кола читачів, вважаючи, що національна свідомість прийде разом із соціальною. Так, перший номер «Слова», що вийшов 11 травня 1907 р., у вступній статті про закон 15 квітня 1906 р., виданий у часи найбільшого піднесення селянських рухів, писав: «Для того, щоб заспокоїти дворян

та приборкати непокірних наймитів, правитель-ство незадовго перед першою Думою 15 Априля 1906 року видало суворий закон проти забастовок сільських робітників» [3, с. 202].

«Слово» розходилося у кількості приблизно 1 000 примірників. Для українського політичного партійного органу на ті часи була це кількість чимала» [11]. Але цього було недостатньо, щоб покрити всі витрати, пов'язані з виданням газети. Передплатниками спочатку були члени партійних груп. Але незабаром коло читачів розширилося завдяки безпартійним вчителям і селянству, до того ж, неабияке місце посідала і студентська молодь.

Поряд із суспільно-політичними газетами виходили і народні україномовні періодичні видання для селян і робітників: «Село», «Засів», «Маяк».

Щотижнева українська народна ілюстрована газета «Село» для селян і робітників видавалася у Києві протягом 1909–1911 рр. У зверненні до читача в першому номері, котрий вийшов із друку 3 травня 1909 р., зазначалося, що газета видається для українських селян і робітників. У ній передбачалося друкувати «відомості, новини і всяку науку в справах, потрібних нашому селянину або робітникові, і про всякі важливі справи з життя українського, російського і заграничного, цікаві для всіх, про які всякому треба знати» [3, с. 204].

Протягом 1909–1910 рр. редактором-видавцем газети була Г. Ямпільська, а в 1911 р. – І. Малич. Із щотижневиком «Село» співпрацювали О. Олень, В. Самійленко, Г. Чупринка, Я. Щоголів, В. Винниченко, А. Тесленко, С. Черкасенко. Тут також друкувалися твори і західноукраїнських письменників, таких як О. Кобилянська, В. Стефаник, Л. Мартович, Т. Бордуляк [10].

Огляди світових подій і внутрішнього життя, а також літературно-критичні замітки давав М. Шаповал, Ю. Сірий. Найбільше звертали увагу на популярні статті з життя світу, природи, з життя села та його культурно-просвітницької праці [10]. Але «Село» приділяло увагу і політичному життю Російської імперії. Так, огляди діяльності Державної думи й уряду регулярно подавав П. Смуток.

Про українське культурно-наукове та громадсько-політичне життя на західноукраїнських землях писав до «Села» М. Залізняк. На господарчі теми писали А. Терниченко, А. Гилянко, В. Королів-Старий; про громадське землеволодіння та переселення писав О. Мицюк. Зрештою, добре була поставлена хроніка. Усе це робило газету цікавим і поважним органом, і вона здобула сим-

патію серед широких кіл громадськості, зокрема серед селян.

Популярність газети серед українців «оцінила» і царська адміністрація, яка наказала владі у волостях не видавати газету передплатникам, а відсилати до канцелярії губернатора [10]. Причиною цього стало те, що газета «Село» сприяла піднесенню національної свідомості українських селян. З приводу цього М. Грушевський в останньому номері «Села» писав: «Тяжко видавати тепер справедливую часопись взагалі, а ще тяжче українську. Не знають люди, як тяжко. Нема ні одній газеті такої тісноти, як нашій. І тому припиняємо її – може на час тільки, може завсіди – як полегшає» [4].

Її наступником стала українська тижнева народна ілюстрована газета для селян і робітників «Засів», котра виходила в Києві 1911–1912 рр. Редакторами-видавцями були В. Товстоног, прозаїк і драматург, та О. Ступаненко, кооператор.

У вступній статті в першому номері газети, який вийшов друком 1 березня 1911 р., зазначалося, що газета починає виходити в тяжкі часи гонінь і переслідувань української культури. Видавці також сподівалися, що «газета «Засів» буде сіяти слово правди серед нинішньої темряви і по силі та змозі наблизатиме читача до світлого ранку...» [4]. «Живому слову надаємо велику увагу, – відзначалося нижче. – Бачимо велику потребу селянства і робітництва в газеті на рідній мові. Знаємо, що селянство, розкидане по глухих закутках, хуторах та селах, прагне до просвіти, до того, щоб поліпшити своє життя. Одним із засобів до того вважаємо правдиве освітлення того, що діється у світі дорогою друкованого слова, через газету. У своїй газеті будемо йти тісно з самим народом і даватимемо те, що потрібно для народу».

Газета «Засів» почала виходити з тієї самої редакції та з тим самим складом співробітників і фактично з тією самою програмою, що і газета «Село».

Бажаючи якнайкраще забезпечити газеті існування та поширити її, редакція вирішила провести ряд реформ, пов'язаних із підбором матеріалів та подачею їх на її сторінках. Також редакція провела серед читачів опитування-анкету, котра дала цікавий матеріал, показавши обличчя читача та його оцінку і ставлення до газети.

Опитування читачів показало, що газету «Засів» вони цінували за правдиву інформацію про становище українського народу в Російській імперії, за її народний напрям. Селяни цінували

газету за те, що вона багато матеріалів присвячувала тяжкому становищу українських селян; робітники – за те, що вона «українська, глибоко народна, обстоює рідний край убогих селян і робітників» [3, с. 207]. Опитування читачів показало і те, що «Засів» передплачувався як народний друкований орган, міцно зв'язаний із народом.

Газета проіснувала лише більше року і в 1912 р. припинила своє існування через матеріальне виснаження, постійні грошові штрафи та витрати, пов'язані з веденням газети, які не покривалися низькою передплатною ціною, а також постійні переслідування з боку царської адміністрації.

Через рік після припинення видання «Засіву» в Києві почала виходити українська щотижнева газета для селянської і робітничої інтелігенції під назвою «Маяк», перший номер якої вийшов друком 20 грудня 1912 р. «Ласковий читачу! – говорилося у вступній статті «До читачів», – нам треба утворити доброго українського часописа, присвяченого для наших потреб. Бо дуже злидні та темрява запанували в нашому рідному, занедбаному краї. Годиться нам спільними силами вишукувати, як од тих злиднів одбитися. Треба мати такого часописа, щоб був нам маяком у житті. Нехай би він освітлював, хто ми, що ми, де нам добро, а де лихо» [6]. Редактором-видавцем газети був З. Шевченко, публіцист. Склад співробітників газети «Маяк» був дещо відмінний від «Села» та «Засіву».

Газета була доволі популярною серед селян і робітників через те, що на своїх сторінках піднімала питання національно-культурного відродження України, виступала з різкою критикою ладу, поширюючи національну свідомість серед селян і робітників. Але перед Першою світовою війною, як і всю українську пресу, що виходила на території російської України, «Маяк» було забороно.

До україномовних видань Київського генерал-губернаторства початку ХХ ст. належить також щотижнева селянська газета «Світова зірниця», котра видавалася протягом 1906–1908 рр. у м. Могилів-Подільський, у 1909–1910 рр. – в

с. Паньківка Подільської губернії, а з 1911 р. – у м. Києві. Редактором-видавцем газети був польський поміщик І. Волошанівський. На сторінках газети поряд з інформаційними матеріалами про місцеве життя автори статей звертали увагу на сільське господарство та кооперацію. Висвітлювалися також і політичні події. Зокрема, «Світова Зірниця» за 6 квітня 1906 р. повідомляла про склад обраних до Державної думи депутатів внаслідок Кам'янецьких виборів [9].

У 1908 р. 9 липня редакція «Світової Зірниці» припинила її видання через брак коштів і відновила у наступному 1909 р. Розповсюджувалася газета через передплатників.

Лише одним номером 11 грудня 1914 р. вийшла газета «Згода» під редакцією А. Авраменка, котрий був публіцистом. У ній піднімалися питання національно-культурного відродження України. Друге число було набрано, але під час його верстання «Згodu» за наказом влади було забороно, як і всі українські газети на початку Першої світової війни [5, с. 208].

Висновки. Підсумовуючи роль україномовних газет Київського генерал-губернаторства на початку ХХ ст., слід зазначити, що з понад 100 видань лише 9 були україномовними. Але, незважаючи на постійні переслідування з боку царської адміністрації, в україномовних газетах віддзеркалювалися всі сторони українського життя під владою Російської імперії. Україномовні газети стежили за його розвитком, впливали на формування національної відомості етнічних українців. Здається, що жодне питання українського національного життя не уникало їх сторінок. Навіть найменший прояв культурного чи політичного життя українців під владою Російської імперії знаходив відгук на сторінках видань «Громадська думка», «Рада», «Боротьба», «Слово», «Село», «Засів», «Маяк», «Світова Зірниця», «Згода».

Хоча ці газети видавалися у різний період, вони є цінним джерелом для вивчення історії України на початку ХХ ст., свідчать про зростання національно-культурного відродження українського народу на території російської України.

Список літератури:

1. Боротьба. 1906 р. 27 травня.
2. Громадянська думка. 1905 р. 31 грудня.
3. Животко А. Історія української преси. Київ, 1999. С. 194.
4. Засів. 1911 р. 1 березня.
5. Ігнатієнко В. Бібліографія української преси 1816–1916 / Укр. наук. ін-т книгозн. Харків : Державне видавництво України. 1930. 288 с.

6. Маяк. 2012 р. 20 грудня.
7. Рада. 1906 р. 15 вересня.
8. Российское законодательство X – XX вв. : в 9 т. Т 9. Москва, 1994. 352 с.
9. Світова зірниця. 1906 р. 6 квітня.
10. Село. 1011 р. 3 березня.
11. Слово. 1907 р. 11 травня.

УКРАИНОЯЗЫЧНЫЕ ГАЗЕТЫ КИЕВСКОГО ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВА НАЧАЛА XX ВЕКА

В статье охарактеризованы украиноязычные газеты Киевского генерал-губернаторства начала XX в. и определена их роль в общественно-политической жизни того времени. Следует отметить, что из более 100 изданий только 9 были украиноязычными. Несмотря на постоянные преследования со стороны царской администрации, в украиноязычных газетах отражались все стороны украинской жизни под властью Российской империи. Украиноязычные газеты следили за развитием общества, воздействиями на формирование национального сознания этнических украинцев. В статье исследованы некоторые аспекты культурной и политической жизни Украины на страницах изданий «Громадская думка», «Рада», «Боротьба», «Слово», «Село», «Засев», «Маяк», «Світова Зірниця», «Згода». Указанные газеты издавались в разный период, однако являются ценным источником для изучения истории Украины в начале XX в.

Ключевые слова: украиноязычные газеты, Киевское генерал-губернаторство, «Громадская думка», «Рада», «Боротьба», «Слово», «Село», «Засев», «Маяк», «Світова Зірниця», «Згода».

UKRAINIAN NEWSPAPERS OF KYIV GENERAL PROVINCE OF THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

The article analyses the Ukrainian-language newspapers of the Kyiv General-Province at the beginning of the 20th century and their role in the socio-political life. We should note that there were only 9 Ukrainian newspapers among 100 newspapers of the Russian Empire. Despite the constant persecution by the official authority, the Ukrainian-language newspapers reflected all aspects of Ukrainian life. They monitored their development, influenced the formation of national information of ethnic Ukrainians. Even the smallest manifestations of the cultural or political life of Ukrainians in the Russian Empire were highlighted on the pages of the newspapers: “Hromadska Dumka”, “Rada”, “Borot’ba”, “Slowo”, “Selo”, “Zasiv”, “Mayak”, “Switova Zirnytsia”, “Zhoda”. Despite these newspapers appeared at different times, we can say that they are valuable sources to study the history of Ukraine at the beginning of the 20th century.

Key words: Ukrainian-language newspapers, Kyiv General Province, “Hromadska Dumka”, “Rada”, “Borot’ba”, “Slowo”, “Selo”, “Zasiv”, “Mayak”, “Switova Zirnytsia”, “Zhoda”.

УДК 94:355.48(477.83–21)“1648/1651”

Туреза Ю.О.

Львівський національний університет імені Івана Франка

**«ОСОБЛИВО В ТОЙ ЧАС НЕЩАСЛИВИЙ...»: МІСТО БРОДИ
В СЕРЕДИНІ XVII СТОЛІТТЯ**

У статті чи не вперше за останні 100 років читачу запропоновано повернутися до історії міста Броди у 1648–1651 рр., до періоду початку Національної революції (1648–1676). Відштовхуючись від студій початку XX ст., на основі малодослідженої джерельної бази, автор подає реконструкцію подій під Бродами того періоду, що були складовою частиною національно-визвольної боротьби, яка в різних частинах сучасної території України була сприйнята по-різному – від ентузіастичної підтримки до повного заперечення й протидії. Дослідження висвітлює не тільки військовий складник піднятої тематики (хід облоги міста, сили та склад сторін, оборонні засоби), а й соціальний (поведінка міщан у вересні 1648 р. та їхня реакція на битву під Пилявцями, стратегії виживання та збереження власності, побут в екстраординарних ситуаціях). Крім того, уточнено погляд на участь бродівчан у подіях середини XVII ст. на стороні козацьких сил. Також продемонстровано роль міста в кампаніях 1649 й 1651 рр.

Ключові слова: Броди, Національна революція (1648–1676), замок, облога, міщанство, виживання.

Постановка проблеми. Важливим фактором у процесі вивчення соціальної історії міст є ґрунтоване на достатній джерельній базі розуміння ключових подій, які мали непересічне значення в їхньому житті. Для усієї Речі Посполитої, зокрема й для Бродів, такою подією у середині XVII ст. став початок Національної революції (1648–1676). В історіографії України, а також сусідніх держав їй присвячено сотні досліджень. І, здавалось би, нічого нового з фактографічного боку тут вже не сказати. А втім, на полі локальної історії та з оперттям на «непопулярний» архівний матеріал подану вище тезу можна спростувати. Тому й зараз чергове звернення до подій середини XVII ст. актуальне як з наукового, так і з суспільно-політичного погляду, зважаючи на порівняння реакцій міщанства на військовий конфлікт в умовах сьогодення і трьохсотсїмдесятилітньої давнини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Хоч історія Бродів доволі добре представлена в кількох дослідженнях авторів сер. XIX – 1-ї пол. XX ст., однак питання, підняті в цій статті, більш-менш повно розглядав лише Іван Созанський [8, с. 62–69], дослідження якого з'явилося в 1910–1911 рр. Сьогодні, з погляду більш як столітньої віддалі, можемо сказати, що, зважаючи на неспорядкованість фонду магістрату міста, а також при-

таманні досліднику погляди, багато чого залишилося поза його увагою. Крім того, були виявлені певні огріхи щодо фактажу, тому нове дослідження історії міста 1648–1651 рр. дозволить нам сформувати повнішу картину одного з багатьох епізодів в історії Хмельниччини.

Формування цілей статті. Мета, поставлена нами в цій роботі, полягає в тому, щоб висвітлити минуле Бродів протягом 1648–1651 рр. не тільки у сфері суто військової історії, а й соціальної. Для її реалізації потрібно виконати такі завдання: дослідити поінформованість міщанства про події 1648 р., їх причетність до військових дій під Пилявцями та реакцію на них; висвітлити питання чисельності, складу, підготовленості й озброєння сил Конецьпольського й Хмельницького; проаналізувати рівень обороноздатності Бродів; продемонструвати хід облоги, участь в ній міщанства та його повсякдення в екстраординарних умовах; висвітлити поведінку бродівчан взимку-навесні 1649 р.; вивчити питання прихильності міщан до козацьких сил; показати роль міста в Зборівсько-збаражській та Берестецькій кампаніях.

Виклад основного матеріалу. Про наміри козаків йти на Броди та Львів шляхта здогадувалася вже наприкінці липня 1648 р. [2, с. 97], а про діяльність загонів повстанців був добре

поінформований бродівський підстароста, який 27 липня 1648 р. писав, що між ворогом і Бродами залишилося лише одне Дубно [2, с. 95]. Очевидно, що подібна інформація ширилася й серед міщан, адже не випадково бродівський писар зафіксував розмірковування про роль слухняності в республіці: «Багато добра діється і примножується, коли послуху дотримуються, а коли ж ні, то добра маліють і занепадають». Ба більше, на думку райців, неслухняність небезпечна, бо вона колись може призвести до занепаду в нашій республіці через різні пригоди, потреби і випадки «*czasow przytrafiającuch sie*» [18, арк. 96].

Власне, початок буремних подій осені 1648 р. для бродівчан був пов'язаний з обозом під Пилявцями. Деякі військові й шляхтичі, вирушаючи під Пиляву, заставляли та здавали «в депозит» міщанам свої цінності. Так, наприклад, вчинив учасник «корсунської експедиції» Петро Тиліцький [12, арк. 68 зв.; 18, арк. 151 зв.]. Цей факт вносить свої корективи в загальновідомий сюжет про настрої учасників битви й демонструє, що не всі представники «шляхетського табору» легковажили безпекою, якою загрожував бій із силами Богдана Хмельницького. Значно менше пересторог було в мирного населення, зокрема і в бродівчан, які особисто відвідали обоз під Пилявцями. Туди вони їхали з двох причин: комерційних (щоб придбати бидло чи збути горівку, вино [8, с. 66; 12, арк. 67; 13, арк. 27 зв.; 22, арк. 82]) та логістичних (забезпечення транспортних потреб власника міста [12, арк. 67 зв.]). А їхня дорога додому була лаконічно описана як «*w uciesse przed kozakami*» [12, арк. 70 зв.].

Втікачі, прибувши до Бродів, активізували процес, який в сучасних реаліях ми б називали «евакуацією». Перед населенням постало питання про збереження свого життя та власності. Вирішували вони його трьома шляхами.

Перший полягав у перевезенні майна до склепів бродівського замку [12, арк. 56, 64 зв.–65, 84 зв.]. Зокрема, Самуель Нейланд займався цим за тиждень «перед наїздом неприятеля коронного на місто» [18, арк. 98 зв.]. Процес проходив під контролем замкової адміністрації. Коли дружина Шакара Вартерисовича відіслала свої речі до замку, то підстароста наказав бурграбію скласти їх список [18, арк. 115 зв.]. Проте не всі хотіли перевозити своє майно до фортеці [18, арк. 98 зв.]. Наприклад, Андрій Переяславець нібито заявляв, що в його міському склепі так само безпечно, як і в замку [18, арк. 107 зв.]. Однак в окремих випадках ніхто не цікавився думкою міщан, і майно (пів

бочки меду вдови Катерини) реквізувалося без жодної компенсації [9, арк. 197].

У замку свої пожитки бродівчани зберігали в скринях, клунках [9, арк. 197; 12, арк. 64 зв.–65; 18, арк. 115 зв.], бочках [9, арк. 195]. Від рук козаків намагалися сховати практично все: готівку [9, арк. 194 зв., 197–197 зв.; 12, арк. 132–132 зв.]; документий книги [9, арк. 194 зв.]; зброю [9, арк. 195, 196–196 зв., 197 зв.]; сировину, ремісничі вироби й інструмент [9, арк. 197–197 зв.; 12, арк. 84 зв., 90 зв.–91, 132–132 зв.; 18, арк. 115 зв.]; одяг і прикраси [9, арк. 197–197 зв., 204; 12, арк. 132–132 зв.; 18, арк. 115 зв.]; речі домашнього вжитку та інтер'єру [9, арк. 197–197 зв., 204; 12, арк. 64 зв.–65, 74 зв., 18, арк. 115 зв.]; транспортні засоби [9, арк. 195, 196–196 зв.]; харчі й алкогольні напої [12, арк. 132–132 зв.; 18, арк. 107 зв., 115 зв.].

Другий шлях збереження свого життя та власності полягав у втечі до лісу та закопуванні майна. У землю (на городах) ховали як гроші [12, арк. 75; 19, арк. 5], так й інші цінності (котли з гуралень) [12, арк. 87 зв.–88]. Типологічно близьким до цього способу було замурування [19, арк. 206–206 зв.], а також переховування в лісі [12, арк. 75].

Третій шлях полягав у втечі та відсиленні майна в безпечні райони [9, арк. 204 зв.], але за такого сценарію на вози з добром чекали, властиві для подорожей у ранній Новий час, дорожні небезпеки. Зокрема, в цьому переконався Вольф Тшалалович, вози якого розбили шляхом до Любліна [18, арк. 152–152 зв.].

Певна група населення Бродів чи то через недовіру до фортечних мурів, чи під впливом панічних настроїв вирішила втікати на захід перед наступом козацьких і татарських військ. І ніхто їй за це не міг дорікнути, адже приклад подав сам власник міста коронний хорунжий Александр Конецпольський, котрий втік з-під Пилявець саме через Броди [2, с. 173]. Зі свідчень панського козака Каракічи бачимо, що і він, і його господар не були налаштовані залишатися в місті та й загалом вельми поспішали. Козак згадував: «Прудко звідси бралися до Польщі... і я поспішаючи до Польщі за його милостю від'їхав» [12, арк. 68 зв.–69]. За спогадами міщан, дідич приїхав з-під Пилявець у п'ятницю [12, арк. 68 зв.–69], а вже в суботу (26.IX) від'їхав із Бродів «і чимдуж утік» [12, арк. 67 зв., 70].

Останнє стосувалося не тільки двору магната, а й населення міста загалом. Коваль Миколай пригадував, що коли він приїхав з-під Пилявець, то люди вже втікали з міста [12, арк. 67], а Ян Стерлінг повідав: «Чимдуж виїжджали з Бродів» [18, арк. 107 зв.].

Наприклад, Криштоф Лучинський так поспішав, що відмовився вчинити рахунок із власним винником, якому, однак, наказав стерегти винницю, хоча сам у поспіху під час від'їзду загубив із воза срібний пояс [12, арк. 87 зв].

Отже, в суботу, 26 вересня, у місті, як бачимо, запанував переполох. Котляр Станіслав пригадував, що «люта тривога стала, чимдуж до замку бігли». Біг зі своєю скринькою й Станіслав, але через годину таки повернувся додому, з якого пан Пікарський виганяв «надто цікавих» жовнірів [12, арк. 64 зв.–65]. Не даремно ж Станіслав Освенцім писав, що поселення страждали не тільки від ворога, але й від свого жовніра [27, s. 366].

Незважаючи на те, що бродівський замок прихистив також жителів Лешнева та Радивилова [8, с. 68], значна частина місцевих мешканців вирішила перечекати «тривоги» в навколишніх лісах. Зокрема, у гущавині прихистку, очевидно, шукали ті, хто, не хотів розлучатися з власним стадом [8, с. 65; 12, арк. 67]. Після суботнього від'їзду Александра Конецпольського міщани почали втікати до лісу, де їм довелося «зачекати» цілий тиждень (3.X) «*nim tu do Brodow naiachali kozacy... nim nawalność kozakow z tatarami nastąpiła*» [12, арк. 67 зв., 70]. За цей час, наприклад, різник Петро різав на продаж (іншим втікачам, що переховувалися поблизу) велику рогату худобу і вівці коваля Миколая, який облаштував собі в лісі кошару, а частину м'яса вудив для власного споживання [12, арк. 67 зв.–68, 70]. На той час людей, за словами того ж таки коваля Миколая, в лісі переховувалося чимало [12, арк. 67 зв.–68].

Зважаючи на описану вище діяльність брідчан, думаємо, що козакам з татарами не важко було знайти в лісі втікачів, які перед лицем ворога змушені були покинути свої статки і рятуватися втечею [12, арк. 70, 74 зв. – 75], однак не всі втратили свою «худобу». Наприклад, Івану Литвину із сином якимось вдалося обхитрувати ворога: вони зберегли своє майно та від'їхали до Радивилова, тоді як його зять втратив усе «убозтво» й змушений був залишитися в лісі, де з «жоною» важко хворів [12, арк. 74 зв. – 75].

Точною датою появи козацько-татарського війська під Бродами ми не володіємо. Останній відомий нам запис у війтівських книгах, зроблений ще в місті, а не в замку, датований 22 вересня [9, арк. 203 зв.]. Із Пасторія дізнаємося, що козаки прийшли «невдовзі після 1 жовтня» [26, р. 163], а з наведених вище спогадів міщан бачимо, що з-під Пилявців дідич прибув до міста у п'ятницю (25.IX) й наступного дня подався на захід, а ворог

підійшов під місто через тиждень, тобто в суботу, 3 жовтня. Практично таке ж датування запропонував Валерій Шевчук у примітках до літопису Самійла Величка [5, с. 418].

Військо, яке в першу суботу жовтня з'явилося під Бродами, складалося як із козаків, так і з татар. Щодо їх кількості, то вона коливалася в межах 20 – 36 тисяч [24, s. 40; 25, s. 57–58; 26, р. 164; 27, s. 366].

Хто ж очолював ці сили? Одноставної позиції з цього питання в джерелах і літературі годі й шукати. Згідно з літописами Граб'янки й Величка місто не стояло на дорозі основного війська Хмельницького, який відіслав під Броди 2 полки [5, с. 399, 894]. Прихильний до такої версії і Грушевський, який стверджував, що дорога на Броди не залишила б гетьману часу з'явитися під Львовом 6 жовтня 1648 р. Можливо, це й так, але там само історик, хоч і з нотками сумніву, та все ж наводить свідчення бранця про кінний напад Хмельницького на чолі 6-тисячного загону на Вишнівець, що відбувся після захоплення Збаража [1, с. 81–82]. І тут варто згадати про конфесату повстанця Ониська з Войтович, який розповідав, що Хмельницький з військом прийшов під Броди саме із Вишнівця [2, с. 174]. Загалом більшість авторів схильні вважати, що козацький гетьман все ж таки побував під Бродами, визволив татарських бранців та відійшов на Львів, залишивши для облоги 2 козацькі полки [8, с. 63; 24, s. 39; 26, р. 164]. Момент єдності в різних авторів знаходимо щодо структури сил (2 полки), які облягали замок, однак про те, хто їх очолював, маємо 2 версії: Головацький або ж полковники Данило Нечай та Стемпа (Stempi). Про Головацького читаємо у козацьких літописців [5, с. 399, 894] й Самуеля Твардовського, але Кипріан Дамірський писав, що Головацького Хмельницький відправив на Комарно [24, s. 39]. Про Нечая, брацлавського полковника [6, с. 542], свідчить вже згаданий Онисько з Войтович і той самий Пасторій [2, с. 174; 26, р. 164]. Щодо полковника Стемпи, то припустимо, що йдеться про Стефана (Степку) Байбузу, наказного уманського полковника [5, с. 418; 6, с. 195]. Принаймні в 1649 р. з Нечаєм фігурує полковник Степка, а трохи пізніше самі козаками згадують про Степків полк [2, с. 228; 4, с. 239].

Козацько-повстанським силам протистояла «залога» з ≈ 430 осіб, а саме 200 піхотинців і «плюс-мінус» 200 озброєних міщан та близько трьох десятків навколишньої шляхти [25, s. 57–58; 26, р. 163]. Щодо піхоти, то на 50% вона складалася з власних сил дідича Бродів, а на 50% – із

вояків, які полковник Осінський привів через Костантинів з-під Пилявець [1, с. 82; 5, с. 418].

Оскільки Александра Конецпольського не було в замку, то його силами керували Павел Гавловський (губернатор замку) [12, арк. 58, 65; 25, с. 57–58; 26, р. 163] і бродівський підстароста Александер Гаспарський (на посаді в серпні 1647 – грудні 1648) [10, арк. 183; 18, арк. 98 зв.]. Очевидно, саме його Йоахим Пасторій подав як Casperscio (Каспжицький у Александра Чоловського) [25, с. 57–58; 26, р. 163].

Військові сили, які перебували на службі в коронного хорунжого, мали певний рівень бойового досвіду, здобутий у сутичках із татарами ще за «пана краківського» [10, арк. 149 зв.]. Крім того, міщани спільно з регулярними загонами проходили вишкіл. Так, 9 червня 1648 р. бахур міщанина Шломи Чимлевича з необережності підстрелив шерегового пахолка Януша Скідана [11, арк. 65]. Цей випадок ми могли б розцінити як черговий п'ятий конфлікт у місті, яких були десятки, якби не запис від 14 червня. Того дня двоє челядників бродівських купців скаржилися на Маєра, фактора Вольфа. З їх розповіді дізнаємося, що вони «в муштрі» (в неділю) прийшли з поля до міста з хоругвами, й Маєр, незважаючи на заборону райців, щоб у місті своєвільно не стріляти, між купою людей, які «були в сотнях», стріляв необережно біля челядника Міська, який мав на собі 8 фунтів пороху свого пана. Від стрілянини фактора згаданий порох спалахнув і пішов із димом, разом з ладівницею, у якій було повно ладунків, а крім того, бідкався челядник, його шапку «*dym prochowy z głowy zerwawszy gdziez zaniosl albo u zpalil*» [11, арк. 66].

Тож бачимо, що міщани також мали досвід поведінки зі зброєю, яка, до слова, була частиною їхнього повсякдення. Вогнепальна й холодна зброя фігурувала в кредитно-боргових справах, її передавали в спадок, інколи з умовою про не відокремлення від дому. У власності міщан перебували: мушкети (із замками), серед них і німецькі, поясне спорядження (ладівниці, порохівниці) [9, арк. 180; 10, арк. 122 зв., 132 зв., 140 зв., 180, 231 зв.; 11, арк. 57, 67 зв.], рушниця [9, арк. 200; 11, арк. 15], самопали [9, арк. 182; 11, арк. 26 зв.], карабіни [9, арк. 180], шаблі [9, арк. 180, 182, 200; 10, арк. 231 зв.; 11, арк. 15], кілофи [12, арк. 12 зв.–13].

Місто також було тим центром, де можна було купити холодну й вогнепальну зброю, амуніцію [10, арк. 149 зв.; 11, арк. 66]. Із міщанського середовища стабільними споживачами останньої

були цехи [9, арк. 193]. Торгова активність місцевого купецтва, зокрема шотландця Самуеля Нейланда, спричинилася до того, що 100 мушкетів із Бродів потрапили перед облогою Львова у власність міщанина Мельхіора Кайзера, який під час облоги міста видав 16 стволів міському уряду (на його вимогу) і ще кільканадцять роздав своїм челядникам [18, арк. 130 зв.]. Таким чином, брідчани мимоволі допомогли обороняти Львів у жовтні 1648 р.

Завдяки міським актам можемо деталізувати питання про склад оборонців замку. Командирами піхоти були капітан Бальтазар Шади, якому за службу адміністрація Конецпольських із 1645 р. заборгувала як мінімум 400 зл. [9, арк. 196 зв.], та поручник Нагпал [9, арк. 191 зв.; 12, арк. 133]. Важко сказати, чи під їхнім командуванням дійсно перебувало 100 піхотинців, але принаймні в період 1648–1651 рр. в актах фіксуємо імена п'яти шерегових десятників [9, арк. 189 зв.; 11, арк. 65; 12, арк. 133], й не виключено, що імена ще п'ятьох не потрапили на сторінки міських книг, тому цифра, яку нам наводить Пасторій, цілком вірогідна. Щодо артилерії, то замковим пушкарем був Ян Шварц [10, арк. 154 зв.; 22, арк. 57 зв.], але чи перебував він у фортеці восени 1648 р. і якою кількістю гармат завідував, достеменно сказати не можемо.

Важливим складником захисту міста були його оборонні споруди, а також замок. Про них написано немало [23], тому в представленій статті ми не будемо акцентувати на цьому особливої уваги. Глянемо лише побіжно на те, що говорять нам міські акти про оборонні споруди міста станом на 1647–1648 рр. Отже, маємо згадки про вал, за яким розташовувалися сільськогосподарські масиви міщан [10, арк. 36]. Наскільки він охоплював периметр міста, судити без спеціального дослідження цієї теми важко, але очевидно, що за відсутності оборонців, не становив особливої перешкоди для піхоти, адже Іван Нікончик навесні 1648 р., прагнучи уникнути затримки в брамі, оминув її та «через вал пішов з міста» [12, арк. 36]. Щодо міських брам, то вони були мурованими [11, арк. 8 зв.], а біля Львівської – фіксуємо башту, «між валами ґрунтом покладену» [21, арк. 23]. Маємо також кілька згадок про мур так званого «старого міста» [9, арк. 199 зв., 10, арк. 221 зв.; 11, 38 зв.]. Про нього особливо виразно на тлі інших говорить опис від 22 лютого 1647 р.: «...*na nowym miescie będące za murem zaras starego miasta podle Sęka rzeznika*» [10, арк. 109 зв.–110]. Таким чином, нам видається: якщо нове місто було захищене валом,

то старе, локоване у 1580-х рр., – муром. Проте це питання потребує детальнішого висвітлення, чого не можемо робити в рамках окресленого дослідження. Брак рішучості та сил для захисту призвів до того, що до міста козаки зайшли через відкриті брами [2, с. 174]. Акцент в обороні був поставлений на замок, який сучасники зараховували до найміцніших фортець Речі Посполитої [5, с. 251; 27, с. 366].

Детальний опис облоги твердині подає Йоахим Пасторій [26, р. 164–167]. Від нього дізнаємося про активні дії козацьких загонів, які, готуючись до штурму, спорудили дві облогові вежі та заповнили рови замку деревом з будинків міщан, але вся їхня 2-тижнева робота пішла з вогнем після вилазки піхотинців. І справді, як пригадає вірменин Іваніс Худавердович, він дав зі скрині свого співплемінника половину льону «на підпал дерева, яке козаки накидали під замком» [18, арк. 115 зв.]. Невдалі дії козаків та активність залоги вилилися у велику пожежу – фатальну для міста. Після цього були ще нічні ескалади та спроби обманути гарнізон вдаваним відступом у сторону Берестечка, але все це виявилось безрезультатним.

Присутні під час облоги в замку міщани під контролем замкової адміністрації та керівництвом міської влади брали активну участь у його обороні. Наприклад, 31 жовтня 1648 р. лавники через труднощі «ворожих гвалтів» не змогли зійти з валів, щоб заслухати заповіт [9, арк. 194 зв.]. А райця Миколай Білокаменецький пригадавав, що під час одного з наступів під замок він, як бурмистр, виганяв людей зі склепів на вал [12, арк. 135], куди звичайно не годилося виходити з голими руками, тому золотар Станіслав, щоб не напоротися на гнів пана губернатора, позичив у синів Петра Коцельського рушницю, адже сам не мав «strzelby dŹugiey» [12, арк. 58 зв.]. Ситуація із золотарем явно демонструє, що в Бродах повною мірою не було дотримано вимог королівського привілею про наявність в особи, яка бажала схватися в замку, рушниці з амуніцією та запасу харчів на 2–3 місяці [7, с. 89].

Бродівська облога тривала 8 тижнів [25, с. 57–58; 26, р. 166–167] (за свідченнями Освенціма, – 12) [27, с. 366], до яких відносять власне облогу та «пізніші приступи» [1, с. 81]. Від себе можемо лише додати, що козаки дійсно мали перебувати під містом щонайменше 8 тижнів, адже із заповіту дочки Цебловського Анни (29 листопада 1648 р.) видно, що облога ще тривала.

Протягом жовтня – листопада 1648 р. люди, які опинилися в бродівській фортеці, прожи-

вали в склепах замку під валами зазвичай поряд зі своїм майном [12, арк. 58 зв.–59, 65, 132]. Власне, брідчани були сконцентровані навколо брами замку [8, с. 68], дехто проживав у цейхаузі [12, арк. 135–136 зв.]. Частина людей зі своїми пожитками стояла безпосередньо на валах у так званих будах, які дідич, приїхавши з під Збаража у 1649 р., наказав позносити з валів [12, арк. 72, 83, 139]. Зауважимо, що цей наказ Конецпольського Іван Созанський помилково відніс до подій кінця вересня 1648 р. [8, с. 65].

У перервах між воєнними діями замчани намагалися вести звичайне життя: пильнували за своїм майном [12, арк. 139], позичали гроші, купували та продавали різні дрібниці, харчі та напої, готували їсти [12, арк. 58 зв.–59, 82, 135–136 зв.]. Щодо харчування, то можемо припустити, що, беручи до уваги різний рівень припасів кожної сім'ї, частина людей змушена була затягнути паски. Напевно, саме тому люди, які проживали в одному склепі з Іванісом Худавердовичем, дозволили йому відкрити чужу скриню, щоб пошукати «легумінів» [18, арк. 115 зв.]. Ян Нагорецький пригадавав, що, перебуваючи в замку в час «тривог», стравив горілку, 2 маці муки (\approx 123–154 кг) й 3 голови бидла [9, арк. 204 зв.].

Перебування в облозі для населення було чималим стресом, і побутові моменти слугували своєрідним психологічним розвантажувачем, проте зовсім напруження не зникало ніколи, і промовистим у цьому плані є зміст кількох заповітів, складених в замку під час облоги. Тривогу й непевність за своє життя й життя своїх рідних бачимо в заповіті Анни, яка в разі смерті родичів заповідала своє майно міським церквам [9, арк. 204]. І ця тривога була викликана не тільки можливістю насильницької смерті, а й іншою «невидимою» загрозою.

Військові дії спровокували погіршення санітарної ситуації в замку, а отже, відбувся спалах мору [8, с. 66; 24, с. 40; 26, р. 167]. У час облоги захворів швець Іван Ленік з Радивилова. Хоча за ним і доглядала його рідня (готувала їсти, поїла гарячим вином) й лежав він у теплі в цейхаузі, але через 3 тижні після оголошення заповіту перестався. Небіжчика вбрали в білу сорочку та поклали (де саме не уточнено) [12, арк. 135–136 зв.]. Крім нього, під час облоги з життям попрощалися євреї, які по собі залишили 77 книг та іншу документацію [18, арк. 100 зв.]. Нам не відомо, що робили з тілами, але з пізніших свідчень (про) гробаря Івана дізнаємося, що покійників він шукав по склепах замку і разом із помічниками вивозив тіла

на санках (зима 1648/49) [12, арк. 82, 84]. Навіть якщо померлих тримали у «дольних склепах», то це, напевно, не набагато покращувало санітарну ситуацію в замку.

Після завершення облоги або, як висловився один із міщан, коли «стихли тривоги і ворота відкрито» [12, арк. 135 зв.], люд розбрівся із замку в інші населені пункти, адже місто стояло спалене, а відбудовувати житло взимку було завданням проблематичним, та й фізичний стан бродівчан, очевидно, не дозволяв їм цього зробити. На основі актового матеріалу дозволимо собі припустити, що вихід із замку розпочався в середині грудня 1648 р. [9, арк. 204 зв.; 18, арк. 98 зв.]. Щоб пережити зиму, міщани обирали найближчі до Бродів міста й містечка: Радивилів (≈10 км на пн.-сх. від Бродів), Лешнів (≈19 км на пв.), Станіславчик (≈22 км на пн.-зх.), але швець Миколай подався до Білого Камея, до родини [12, арк. 135 зв.]. Війна розділила окремі сім'ї, подекуди – назавжди. Наприклад, жінка війта Марціна Пленардовича Анна розродилася в Станіславчику, тоді як її чоловік лежав у Радивиліві з сильною гарячкою, де й помер взимку 1648/49 [12, с. 116].

Тяжко точно сказати скільки часу бродівчани перебували в статусі «біженців». Наприклад, кушнір Дмитро Олійник після козаччини мешкав у Станіславчику 12 тижнів і за цей час встиг визволитися у місцевому цеху [16, арк. 329]. В інших актах знаходимо згадки про судові справи між бродівчанами в урядах Радивилова та Лешнева, відповідно датовані 24 квітня та 28 травня 1649 р. [12, арк. 75 зв., 77 зв.]. А найраніший запис в бродівських міських книгах після облоги був зроблений 9 липня 1649 р. [12, арк. 58]. Тому можемо припустити, що до Бродів населення почало повертатися з настанням тепла й сприятливої погоди в 1649 р.

Однак не все цивільне населення покинуло замок в грудні 1648 р. Дехто виїхав лише влітку 1649 р. [12, арк. 74].

Інша ж частина населення осіла в Станіславчику [12, арк. 75; 18, арк. 129 зв.] чи деінде [13, арк. 27 зв.].

1649 рік не приніс спокою для міста. У час так званої «козаччини під Збаражем» / «Збараської війни» [14, арк. 70; 19, арк. 185] Броди входили до території, з якої відбувалося забезпечення провіантом і фуражем козацьких і татарських сил [2, с. 343–347]. Шляхтич Криштоф Метельський згадував, що «часу минулої війни, яка була під Збаражем з козаками, татари або й козаки наскочили і були тут під містом Броди». У результаті

бродівчани втратили близько 300 коней, які тоді були на пасовиську [12, арк. 110–110 зв.]. Згодом в околицях міста проходили війська Яна-Казимира, які рухалися за маршрутом Сокаль → Щуровичі → Броди → Білий Камінь → Зборів [2, с. 343–350].

Через рік, у 1651-му, місто й замок були втягнуті в події Берестецької кампанії. Саме під Бродами польний гетьман мав концентрувати війська [3, с. 137]. Також в околицях міста 12 червня 1651 р. відбувся бій між козацькими й татарськими загонами й двома хоругвами Фірлея [3, с. 186–187; 24, с. 43]. А на самих полях під Берестечком коронна артилерія була підсилена гарматами з бродівського замку [3, с. 200; 4, с. 312; 27, с. 344, 355].

Досліджуючи історію Бродів на поч. ХХ ст., Іван Созанський підсумував, що міщани Бродів не підтримали козаків і залишилися на стороні Конецпольського. З таким висновком важко не погодитися, але варто додати, що не все було так однозначно.

По-перше, не всі жителі могли чітко і ясно пояснити, що вони робили під час «інвазії» [12, арк. 87 зв.], а міщанин Андрій Свиридович взагалі позбавив спадку свого наймолодшого сина Семена через «пакості», які той чинив в час козаччини [9, арк. 188; 12, арк. 91 зв.]. По-друге, хоча прямими й незаперечними свідченнями про участь бродівчан у повстанні ми не володіємо [8, с. 64], проте спомини про події осені 1648 року ще довго циркулювали у міщанському середовищі. У 1660-х рр. в господах за чаркою звучали різні історії про ті події. Наприклад, серед боднарів говорилося, що їхній цехмістр у час козаччини за Конюшковом, в лешнівських долинах, розбивав ляхів-християн і євреїв [15, арк. 167, 181–181 зв.]. У подібному звинувачували й Василя Ярмолика, на захист якого свідчив уродженець і «міщанин станіславовський» Іцко Абрамович. Він пригадував, що перебував при пану Подсендковському в Станіславчику, коли той займався «тими, які грабували костели й школи та чинили інші ексцеси». Тоді було взято кільканадцять осіб, але на бродівського міщанина Василя Ярмолика, тоді ще підлітка, «не знайшлося ніц, а ніц» [16, арк. 332 зв.; 20, арк. 132 зв.]. Окремих міщан навіть можна «запідозрити» в прокозацьких настроях. Наприклад, Гершуну Шмуйловичу говорили: «Нехай тільки козаки прийдуть, то ми вас самі повитинаємо». Щоправда, свідками така погроза не була підтверджена [17, арк. 391 зв.]. А Лавришова під час сварки з дружиною Василя Помагайби згадувала, що її брат «навів козаків» (згідно з іншим

Таблиця 1

НАСЕЛЕННЯ м. БРОДИ та ОКОЛИЦЬ (осінь 1648 – весна 1649)

№	Особа	Місце проживання до Х.1648	Соціальна роль / посада	Місце перебування в час облоги	Війна і здоров'я	Місяця тимчасового розселення	Дата акта	№ справи, аркуш
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	Андрійова, прачка	Броди		замок?			14.I.1650	10, 74
2	Андрійової прачки сестра, служниця Самуеля Нейланда	Броди		замок?			14.I.1650	10, 74
3	Аптекарь Томаш	Броди	опікун католицького шпиталю	замок			31.X.1648	3, 194 зв.
4	Батхалій Францішек	Броди		замок			26.X.1648	3, 194
5	Білобродко Олекса	Броди		замок			21.IV.1651	10, 140
6	Білокаменецький Миколай	Броди	райця, бурмистр	замок	хв.	Білий Камінь	29.XI.1648; 31.III.1651	3, 204; 10, 132 і 135 зв.
7	Бобовський Єжи	Броди	бурграфій замку	замок			29.XI.1648	3, 204
8	Божемський Андрій	Броди	органіст	замок			12.XI.1648	3, 197
9	Бродницький		шляхтич	МПЗ			3.VII.1649	10, 58 зв.-59
10	Вартерисовича Шакара дружина	Броди		замок			21.VII.1650	31, 115 зв.
11	Василь з дружиною	Броди	возний	замок			14.IV.1651	10, 135 і 136 зв.
12	Васильовичова Такешова	Броди		замок			21.VII.1650	31, 115 зв.
13	Висоцький		шляхтич	МПЗ			4.IX.1649	10, 64 зв.-65
14	Войцехова	Броди	котлярка	замок			10.IX.1649	10, 65
15	Гацко	Броди	швець	замок			28.XI.1648	3, 197 зв.
16	Герман	Броди	шеретовий пахолок, десятник	замок			10.VI.1648; 14.V.-5.VIII.1650	9, 65; 10, 82
17	Грицько з братом	Лешнів	шевчик	замок			12.XI.1649	10, 71 зв.-72
18	Гришко			ліс			1.X.1649	10, 67 зв.-68
19	Гавловський Павел	Броди	губернатор замку	замок			4.IX.1649	10, 65
20	Ганецький Каспер	Броди	лавник	замок			7.XI.1648; 12.XI.1648	3, 195 зв.; 3, 197
21	Гаспарський Александр	Броди	підстароста	замок			26.X.1648	3, 194;
22	о. Големовський Ян	Броди	вікарій та комендар бродівський	замок			26.X.1648; 7.XI.1648	3, 194; 3, 195 зв.
23	Думчик Ігнаг	Броди		?		Лешнів?	18.III.1650	10, 77 зв.
24	Емірович Аслан	Броди		МПЗ			28.IX.1650	10, 90 зв.-91
25	євреї			замок	☆		6.X.1649	31, 100
26	Іван	Броди	грабар	замок			5.VIII.1650	10, 84 зв.

Продовження таблиці 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
27	Іванова з чоловіком і комірницею Каською		колишня берлінська шинкарка	замок		Радивилів	28.I.1650; 21.IV.1651	10, 75 і 139-139 зв.
28	Ігнаг	Броди	сотник	?		Радивилів	21.IV.1651	10, 140
29	Каракіча	Броди	козак ділчича	втеча			4.X.1649	10, 68 зв.-69
30	Калішевич Григорій	Броди	кравець	?		Радивилів †	31.XII.1649	31, 104
31	Касперовський	Радивилів	радивилівський державця	замок			2.XI.1648	3, 195
32	Катерини матір	Броди?		замок	†		14.V.-5.VIII.1650	10, 82
33	Концепольський Александр		ділчич Бродів, хорунжий коронний	втеча			4, 6.X.1649	10, 68 зв.-69 і 70
34	Костельний Януш з дружиною Ядвігою	Броди		замок	хв., 3.		31.X.1648	3, 194 зв.
35	Коцельський Петро	Броди		втеча			16.VIII.1649	10, 60
36	Коцельського Петра сини	Броди		замок		Лешнів	3, 16.VII.1649	10, 58 зв. і 60
37	Красіцького Яна дружина Агнешка	Броди		замок			14.I.1650	10, 74
38	Кулецький Войцех	Броди	органіст	полонили			17.VI.1650	3, 193
39	Кулішка Іван	Броди		замок		Лешнів	14.V.-5.VIII.1650	56, 82
40	Ленік Іван із сусідами	Радивилів	швець	замок	хв., † ≈ 23.XI.1648		2.XI.1648; 31.III.1651	3, 195; 10, 132-132 зв.; 10, 135-135 зв.
41	Литвин Іван з сином [За] Харком	Броди		ліс	хв.	Радивилів †	21.I.1650; 30.IV.1659	10, 74 зв.-75; 32, 5
42	Литвина зять Павло з дружиною	Броди		ліс	хв.		21.I.1650	10, 74 зв.-75
43	Логі Вільгельм	Броди	кулець	втеча+МПЗ			13.V.1650	31, 107 зв.
44	Лук'янович Маргин	Броди		?		Радивилів	31.III.1651	10, 131 зв.
45	Лучинський Криштоф	Броди		втеча			17.IX.1650	10, 87 зв.
46	Марцін	Броди	капітан	замок			26.X.1648	3, 194
47	Матвій	Броди	боднар	?		Радивилів	28.I.1650	10, 75 зв.
48	Магис	Броди	помірчий	?		Радивилів † ≈ I.1649	17.XII.1649; 24.I.1650	3, 204 зв.; 31, 105 зв.
49	Миколай	Броди	коваль	ліс			1.X.1649	10, 67 зв.-68
50	Мошковича Арона	Броди		?		Лешнів?	18.III.1650	10, 77 зв.

Продовження таблиці 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
51	Мьодкович Вавжинець	Броди	райця	замок			12.XI.1648; 22.II.1651	3, 197; 10, 118 зв.
52	Нагорелький Ян	Броди		замок			17.XII.1649	3, 204 зв.
53	Нейланд Самуель	Броди		замок?			27.XII.1648	31, 98 зв.
54	Носанович Шмойло	Лешнів		МПЗ			5.IX.1649	31, 99 зв.
55	Олійник Дмитро	Броди	кушнір	?		Станіславів	21.IV.1665	14, 329
56	Палухович Войцех	Броди		замок			14.V.-5.VIII.1650	10, 82
57	Пархвен	Броди		ліс			6.X.1649	10, 70
58	Переяславель Андрій	Броди		замок?			13.V.1650	31, 107 зв.
59	Петро з дружиною	Броди	різник	ліс		Радивилів	1.X.1649 †	10, 67 зв.-68 і 70
60	Петро	Броди	смоляр	замок			14.VIII.1648	10, 56
61	Петра дружина Ядвіга з дітьми	Броди	мечник	замок			28.XI.1648	3, 197 зв.
62	Пікарський Ян		шляхтич	замок?			4.IX.1649	10, 64 зв.-65
63	Пленардович Марцін	Броди	війт	замок	хв.	Радивилів † зима 1648/1649	22.II., 14.IV.1651	10, 116 і 118 зв.-119 і 135 і 136 зв.
64	Прокопович Ілляш	Броди	кушнір	МПЗ			5.VIII.1650	10, 84 зв.
65	Прокопчик Сень	Броди		?		Радивилів	21.X.1649	31, 101
66	Пуд Станіслав	Броди	райця	замок			14.IV.1651	10, 135 і 136 зв.
67	Пура Ілляш	Броди		?		Радивилів †	31.XII.1649	31, 104
68	Русинчик Миколай	Броди		замок			14.V.-5.VIII.1650	10, 82
69	Самуельович	Броди		ліс			1.X.1649	10, 67 зв.-68
70	Семен	Броди	гончар	?		Клевань?	5.IX.1663	33, 44 зв.
71	Семко з дружиною	Броди	різник	замок	хв.		21.IV.1651	10, 139 зв.
72	Станіслав з дружиною	Броди	золотар	замок		Лешнів	31.VII.1649 †	10, 58 зв.-59
73	Станіслав	Броди	котляр	замок		Радивилів	4.IX.1649	10, 64 зв.-65
74	Степаниха, вдова	Броди		замок			14.V.-5.VIII.1650	10, 82
75	Стерлінг Ян	Броди	купець	замок			13.V.1650	31, 107 зв.
76	Струлешовський Андрій	Броди	писар	замок			12.XI.1648; 14.IV.1651	3, 197; 10, 135 і 136 зв.
77	Струлешовський Гжегож	Броди	лавник	замок			14.IV.1651	10, 135 і 136 зв.
78	Тавба	Броди		?		Радивилів	21.X.1649	31, 101
79	Трохима зять Васько	Броди		ліс			1.X.1649	10, 67 зв.-68
80	Фульовича Станіслава вдова Катерина з дітьми	Броди		замок			12.XI.1648	3, 197

Закінчення таблиці 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
81	Худавердович Іваніс	Броди		замок			21.VІІ.1650	31, 115 зв.
82	Цебловського з фільварків дочка Анна з синами Грицьком і Василем та молодшим братом Марком	Броди		замок			29.XI.1648	3, 197 зв., 204
83	Цебловського з фільварків зять	Броди		неволя?			29.XI.1648	3, 197 зв., 204
84	Чеславська Анна	Броди		замок	хв., 3.		7.XI.1648	3, 195 зв.
85	Шади Бальгазар з дружиною Анною і дітьми	Броди	капітан	замок	3.		26.X.1648	3, 196
86	Шведло Лесько	Броди		замок		Радивилів	17.VI.1650	31, 111 зв.
87	Шпілки Івана дружина	Броди		?		Радивилів	28.I.1650; 30.IV.1659	10, 75 зв.; 32, 5
88	Янова з дочкою	Броди	котлярка	МПЗ			4.IX.1649	10, 64 зв.-65
89	Янова пушкарка, вдова	Броди		замок			14.V.-5.VІІІ.1650	10, 82
90	Яхим	Броди	слюсар	замок?			26.X.1648	3, 196 зв.

Скорочення та позначки:

з. – особа склала заповіт;

МПЗ – майно [особи] перебувало в замку;

хв. – хворіла;

†/✠ – померла;

? – непевність, відсутність даних.

№ справи, аркуш – із ЦДДАУ м. Львів. Ф. 24. Оп. 1.

свідком, «твій брат був козаком і козакував») [21, арк. 36 зв., 37 зв.].

Висновки. З кінця липня 1648 р. населення Бродів розуміло, що місто може зазнати нападу з боку козацько-повстанських сил, новину про перемогу яких серед міщан поширили втікачі з-під Пилявець, які водночас нагнали паніку на мешканців міста. У такій ситуації брідчани вдалися до трьох шляхів збереження свого життя та власності, нарижними каменями яких були місцевий замок, лісові околиці та втеча на захід, до якої мимоволі захопив своєю поведінкою сам Александр Конецпольський. Козацькі сили, вочевидь, під проводом самого Богдана Хмельницького, з'явилися під містом 3 жовтня й після звільнення татарських бранців продовжили рух на Львів. Під містом залишилося 2 полки на чолі з брацлавським та уманським полковниками. У замку їм протистояло понад 400 оборонців під керівництвом місцевих губернатора і підстарости. Сили оборони фортеці були вишколені та забезпечені вогнепальною зброєю. Облога, яка тривала понад

2 місяці, завершилася тим, що місто було спалено, а замок так і залишився в руках захисників, ряди яких поріділи не тільки від ворожих куль, а й від спалаху пошесті. Під час облоги міщани брали активну участь в обороні, а також намагалися організувати свій побут, хоч явно перебували в умовах постійного стресу, непокоячись за своє життя. Ближче до кінця 1648 р. більшість людей покинула фортецю й тимчасово розселилася в радіусі до 30 км від Бродів. До міста населення почало повертатися зі встановленням сприятливого температурного режиму в 1649 р. Не виключено також, що частина бродівчан брала участь у подіях на стороні козаків. У наступні 3 роки після 1648 р. місто знову опинилося на сцені театру військових дій та зазнало певних збитків. На останок варто зазначити, що восени 1651 р. бродівчани зіткнулися із ще серйознішим демографічним потрясінням – так званім «моровим повітрям», яке в сукупності з наслідками військових дій багато в чому визначило розвиток міста в другій половині XVII ст.

Список літератури:

1. Грушевський М. Історія України-Руси. Київ-Відень, 1922. Т.8, Ч.3: Хмельниччина в розцвіті (1648–1650). 288 с.
2. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу (1648–1658) / [упорядник Юрій Мицик]. Київ, 2012. Т.1 (1648–1649). 680 с.
3. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу (1648–1658) / [упорядник Юрій Мицик]. Київ, 2013. Т.2 (1650–1651). 704 с.
4. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу (1648–1658) / [упорядник Юрій Мицик]. Київ, 2014. Т.3 (1652–1654). 424 с.
5. Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Граб'янки. Київ: Дніпро, 2006. 976 с.
6. Кривошея В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. Київ: Стилос, 2010. 792 с.
7. Мацюк О. Замки і фортеці Брідщини. *Броди і Брідщина. Статті, дослідження, документи* / [відп. ред. Дмитро Чобіт]. Броди: Просвіта, 2014. С. 88–108.
8. Созанський І. З минувшини міста Бродів: причинки до історії міста в XVII в. Репринтне видання 1911 р. Броди: Просвіта, 2003. 78 с.
9. Центральний державний історичний архів України м. Львів (далі ЦДІАУ м. Львів). Ф. 24 (Магістрат міста Броди). Оп. 1. Спр. 3. 203 арк.
10. ЦДІАУ м. Львів. Ф. 24 (Магістрат міста Броди). Оп. 1. Спр. 8. 247 арк.
11. ЦДІАУ м. Львів. Ф. 24 (Магістрат міста Броди). Оп. 1. Спр. 9. 67 арк.
12. ЦДІАУ м. Львів. Ф. 24 (Магістрат міста Броди). Оп. 1. Спр. 10. 147 арк.
13. ЦДІАУ м. Львів. Ф. 24 (Магістрат міста Броди). Оп. 1. Спр. 11. 191 арк.
14. ЦДІАУ м. Львів. Ф. 24 (Магістрат міста Броди). Оп. 1. Спр. 12. 148 арк.
15. ЦДІАУ м. Львів. Ф. 24 (Магістрат міста Броди). Оп. 1. Спр. 13. 331 арк.
16. ЦДІАУ м. Львів. Ф. 24 (Магістрат міста Броди). Оп. 1. Спр. 14. 494 арк.
17. ЦДІАУ м. Львів. Ф. 24 (Магістрат міста Броди). Оп. 1. Спр. 15. 452 арк.
18. ЦДІАУ м. Львів. Ф. 24 (Магістрат міста Броди). Оп. 1. Спр. 31. 179 арк.
19. ЦДІАУ м. Львів. Ф. 24 (Магістрат міста Броди). Оп. 1. Спр. 32. 275 арк.
20. ЦДІАУ м. Львів. Ф. 24 (Магістрат міста Броди). Оп. 1. Спр. 33. 192 арк.
21. ЦДІАУ м. Львів. Ф. 24 (Магістрат міста Броди). Оп. 1. Спр. 34. 131 арк.
22. ЦДІАУ м. Львів. Ф. 24 (Магістрат міста Броди). Оп. 1. Спр. 56. 84 арк.
23. Чобіт Д. Фортифікації міста Броди XVI–XVII ст. Броди: Просвіта, 2010. 184 с.
24. Barącz S. Wolne miasto handlowe Brody. Lwów: Nakładem autora, 1865. 198 s.

25. Czołowski A., Janusz B. Przeszłość i zabytki województwa Tarnopolskiego: z 160 ilustracjami na 78 tablicach i 1 kartą zabytków. Tarnopol: Nakł. Powiatowej organizacji narodowej, 1926. VIII, 198 s.
26. Pastorius J. Historia Polonae. Gedani: Typis Simonis Reinigeri, 1680. Pars I. 318 p.
27. Scriptores rerum polonicarum. Cracoviae, 1907. Tomus XIX: Stanisława Oświęcima Dyaryusz 1643-1651 / [wydał dr. Wiktor Czermak]. LXXVI, 437 s.

«ОСОБЕННО В ТО ВРЕМЯ НЕСЧАСТНОЕ...»: ГОРОД БРОДЫ В СЕРЕДИНЕ XVII ВЕКА

В статье фактически впервые за последние 100 лет читателю предложено вновь посмотреть на историю города Броды в 1648–1651 гг., на которые пришлось начало Национальной революции (1648–1676). Автор, исходя из исследований нач. XX в., на базе магистратских книг реконструировал события под Бродами в тот период, который был составной частью национально-освободительной борьбы, которая в разных уголках современной территории Украины и среди разных слоев её населения была воспринята по-разному. Исследование освещает не только военную составляющую затронутой темы (ход осады города, силы и состав сторон, уровень обороны), но и социальную (активности горожан в сентябре 1648 г., их реакция на битву под Пулявцами, стратегии выживания и сохранения собственности, быт в экстраординарных условиях). Также представлены определенные поправки на взгляд об участии бродчан в событиях середины XVII в. на стороне казацких сил. На завершение продемонстрирована судьба города в кампаниях 1649 и 1651 гг.

Ключевые слова: Броды, Национальная революция (1648–1676), крепость, осада, мещанство, выживания.

«ESPECIALLY IN THAT ILL-FATED TIME...»: THE TOWN OF BRODY IN THE MIDDLE OF THE 17th CENTURY

The subject of the paper offered for the readers to consider, was explored for the first time more than 100 years ago by Ivan Sozanskyi. Now, once again, the author of the presented study returns to the examination of Brody's history in the years 1648–1651 which were marked by the outset of the National revolution (1648–1676). Due to all adverse events such as the war, deaths, the loss of property, that period was recalled by local townspeople as “ill-fated time.” This research paper is based both on a historiographical legacy & published/unpublished documents, first and foremost, the books from the town magistrate. The main purpose of this enquiry is to reconstruct the history of the town in the abovementioned time span. In order to accomplish such a task the author has surveyed not only the military aspects of the subject but has also related social issues of the townsfolk history in minute detail. According to this division, the paper covers the following thematic blocks: a siege of Brody; the strength of military forces & the identity of their leaders; a town defense system; surviving strategies of the townspeople; their engagement in the defense of Brody & their everyday life under the high pressure of the war. Also the author casts light on the statement about townsfolk's allegiance and shows the place of Brody in the military campaigns of 1649 & 1651.

Key words: Brody, National revolution (1648–1676), castle, siege, townsfolk, survival.

УДК 94(477:438)"200":27-67

Фарина А.С.

Луцький педагогічний коледж

Казмірчук О.А.

Луцький педагогічний коледж

ВОЛИНСЬКИЙ КОНТЕКСТ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ДІАЛОГУ В РЕЛІГІЙНІЙ ПЛОЩИНІ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано досвід подолання упереджень між православною та католицькою конфесіями на теренах Волині на тлі зближення контактів українців і поляків краю. Наголошено на відновленні головної святині католиків на Волині у 1991 р. Розкрито цілі створення та напрями діяльності Інституту церковних досліджень у Луцьку. Висвітлено особливості налагодження діалогу між православною, римо-католицькою та греко-католицькою вірою за посередництвом дискусій наукових кіл і духовенства регіону. Наведено приклади з життя місцевого населення як доказ подолання стереотипів між поляками й українцями Волині на релігійній основі.

Ключові слова: українці, поляки, Волинь, християнство, ХХІ століття.

Постановка проблеми. На діалозі поляків та українців Волині сьогодні так чи інакше позначаються міжконфесійні реалії, адже в усі часи релігія – об'єднавчий фактор у підтриманні національної самобутності народу. В історії знайдемо немало епізодів конфронтації між католицизмом і православ'ям на теренах краю, що відповідно породжувало взаємну неприязнь між носіями віросповідань. Нині наукові та духовницькі кола докладають максимум зусиль для вироблення єдиної стратегії співжиття християнства обох обрядів у регіоні. На початок ХХІ ст. оптимальні шляхи пошуку згоди – це організація спільних конференцій, взаємне відвідання богослужінь, належна увага до знакових подій в історії православної і католицької віри, заснування інституцій задля міжконфесійного балансу в краї. Актуальність проблематики концентрується навколо потреби вибудувати нову модель спілкування між пересічним поляком та українцем на теренах Волині, в якій релігійне питання не викликало б суперечностей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На відміну від маси праць, що розглядають міжвоєнний і післявоєнний час, а також деяких публікацій щодо становлення та розвитку української полонії від 1990-х рр., питання відносин поляків та українців крізь призму віросповідання у сьогоденні розроблене побіжно, а звернення до цієї тематики

у регіональному аспекті практично відсутнє серед наукових розробок.

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати досвід подолання упереджень між православною та католицькою конфесіями на теренах Волині на тлі зближення контактів українців і поляків краю. Визначено такі завдання:

- окреслити процес відновлення головної святині католиків на Волині у 1991 р.;
- розкрити цілі створення та напрями діяльності Інституту церковних досліджень у Луцьку;
- висвітлити особливості налагодження діалогу між православною, римо-католицькою та греко-католицькою вірою за посередництвом дискусій наукових кіл і духовенства регіону;
- зіставити місцевий матеріал із тезою про подолання стереотипів між поляками й українцями Волині на релігійній основі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Доказом духовного відродження української полонії та гармонізації її життєдіяльності стало скасування будь-яких обмежень щодо традиційної для поляків римо-католицької церкви на початку 1990-х рр. Право на вільний вибір релігії, її сповідання, відправлення релігійних культів, відкрите вираження і поширення своїх релігійних переконань задеклароване у Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» (від 23 квітня 1991 р.), а також у ст. 35 Конституції України [4].

1991 року були відновлені богослужіння у кафедральному костелі Святих Петра й Павла у Луцьку. Спочатку меси проводилися в капличці з лівої сторони вівтаря, адже основне приміщення костелу тоді ще займав музей релігії й атеїзму. Вже на Великодні свята і на урочистості в честь Святих Петра і Павла поряд із кафедрою, переданою віруючим, проходила процесія на чолі зі львівським єпископом Рафалом Керницьким. Луцька єпархія спочатку була відновлена як деканат під керівництвом ксьондза Людвіка Камілевського. У 1998 р. Папа Іоанн Павло II ординарієм Луцької дієцезії призначив єпископа Маркіяна Трофим'яка, котрий до 2012 р. виконував цю почесну місію [8].

Задля збереження та популяризації історичної спадщини католицької церкви та інших християнських церков на теренах Волині 12 травня 2009 р. розпочав своє функціонування Інститут церковних досліджень у Луцьку [6]. Напрямами його діяльності було визначено:

- збір і розповсюдження інформації, що відповідає меті інституту – науковій і науково-дослідницькій діяльності, спрямованій на збереження та популяризацію історичної спадщини католицької та інших церков на території України, в т. ч. за допомогою проведення масових культурно-просвітницьких заходів;

- висвітлення діяльності інституту в періодиці, радіо і на телебаченні;

- дослідження архівних і бібліотечних матеріалів;

- організацію та проведення наукових досліджень;

- підготовку, систематизацію та публікацію досліджених матеріалів;

- поширення і впровадження наукових знань;

- участь у виробленні державної політики, перспектив і напрямів розвитку в галузі освіти, науки і свободи совісті;

- культурно-освітню діяльність;

- співробітництво з профільними установами й організаціями, участь і проведення конференцій, симпозіумів, у т. ч. міжнародних.

Поява Інституту церковних досліджень є важливим не лише з огляду на підвищення рівня уваги до сучасних проблем католицизму в краї, а й тому, що ця наукова структура у контексті своїх першочергових цілей виконуватиме ще одне завдання – подолання відстані між православною і католицькою вірами, яка зростала протягом минулих століть. З цього приводу влучним є висловлювання академіка Дмитра Степовика:

«Волинь не повинна бути тереном протистояння між католицизмом і православ'ям, між «польщиною і українщиною», а їх зустріччю. Створення Інституту церковних досліджень при Луцькій дієцезії на православної Волині – це символ майбутньої єдності <...> щоб ніколи не повторилося лихо 1943 року... ми повинні бути християнами без прикметників» [3].

У колі зацікавлень інституції опинилися й справи греко-католицької церкви, яка нині на Волині не надто поширена, проте дуже близько пов'язана з історією цих земель. Сьогодні вона стоїть перед великими викликами, спільними для католиків обох обрядів. Дослідження цієї проблеми опинилися в центрі дискусій міжнародної конференції «*Ut unum sint*» («Щоб були одно»), яка пройшла 6–9 травня 2010 р. в Луцьку. Почесний патронат над зустріччю мали місцеві єпископи: латинський – Маркіян Трофим'як і греко-католицький єкзарх – Йосафат Говера. Форум зібрав науковців із Луцька, Любліна, Кракова, Хелма, Познані, Острога і Львова [7, с. 15].

Очільник Інституту церковних досліджень у Луцьку, науковець Володимир Осадчий зазначав: «Обидві Церкви в минулому мають багато спільних історичних подій. Так, у XVIII ст. два єпископи з одним і тим же прізвиськом, Виговський, були пастирями латинської і візантійської спільнот. Звідси також на Волині постав особливий клімат, вельми сприятливий тому, щоб реалізувати заклик Іоанна Павла II, аби Церква дихала двома легенями. Бачимо і відчуваємо, що тут немає ані ворожості, ані упереджень. Немає такої ситуації, як в інших областях України, в яких греко-католики становлять більшість і де дві спільноти не підтримують одна одну. На Волині часто є так, що уніати, котрі не мають власних храмів, відправляють свої літургії в латинських храмах <...> тому сьогоднішня конференція не збуджує жодних застережень або здивувань, бо це є дуже органічне, нормальне і відповідає духу католицизму» [7, с. 16].

На міцному зв'язку греко-католицької церкви та Волині у минувшині наголошує і єпископ Маркіян Трофим'як, зауважуючи, що текст Берестейської унії написали в резиденції латинського єпископа в Торчині біля Луцька. На його думку, існує «велика потреба заглиблення в історію, щоб краще зрозуміти те, що з часом трапилося <...> після касації Унії царем і її ліквідації більшовиками в XX ст., нині Українська греко-католицька церква на цих теренах поволі відроджується – і це було головною причиною скликання цієї конференції...».

Окрім духовенства, питання міжконфесійного балансу хвилюють і місцеву владу, котру на форумі представляв заступник голови Волинської обласної ради Володимир Банада. Релігійну ситуацію він назвав відновленням справедливості: «Маємо дуже сприятливу атмосферу, завдяки якій плідно розвивається співпраця з Польщею. «Бог і Україна» – споконвічне гасло нашого народу. Хочемо знати правду про історію всіх подій на теренах нашої держави» [7, с. 17–18].

Розуміючи те, що релігія тісно переплітається з національною сутністю, Володимир Банада активно брав участь у всіх ініціативах на користь порозуміння між українцями та поляками. Зокрема, він долучився до ідеї будівництва пам'ятника замордованим полякам, який мав спочатку постати в Луцьку, проте був зведений у с. Павлівка (Волинська область). Як зазначав посадовець, «у ході зустрічей із делегаціями самоврядування із Хелма та Любліна разом дійшли розуміння, що досить вже ворожнечі, не потрібна нам напруга у відносинах між українцями та поляками. Ми є дітьми і онуками післявоєнних переселенців, котрі не по своїй волі залишили рідну Хелмську чи Волинську землі. Прийшов час на відкриття архівів, на пошук матеріалів для науковців. Живемо в іншому часі. Ми є іншими людьми. А про ті важкі часи нехай говорять історики, фахові дослідники. Ми є вічними сусідами, слов'янами, з одного кореня, тому мусимо радітися, як жити сьогодні й завтра. Ми християни зі спільними традиціями і звичаями. Тут є пам'ятки польської культури, а там – української. Не можна розпалювати ворожнечу, а навпаки, ми повинні краще пізнавати одне одного, передусім, історію. Якщо є якісь непорозуміння, навіть щодо воєнних конфліктів, то нехай тим займається історична наука...» [7, с. 20].

Теза про те, що українці та поляки долають стереотипи минушини, є не тільки ключовим положенням нашої публікації, а й дійсністю сьогочасних тісних взаємин. Задля уникнення гололівності наведемо історії, які, на перший погляд, є непримітним фрагментом із життя пересічних людей, однак постають показовими і доречними у цьому контексті.

Приклад перший. У селі Рудники, що на відстані 50 км від Луцька, знаходиться братська могила замордованої родини Фелікса Трусевича, котрий сьогодні живе у Польщі. У південному напрямку від села, у лісі, була розташована колонія Обурки, поруйнована в листопаді 1942 р. Тоді винищили всіх мешканців поселення – 10 родин,

а Фелікс Трусевич дивом залишився живим. Після мордування людей в Обурках будинки спалили.

Минули роки, ліс розростався й поглинув увесь терен колишньої колонії, де сьогодні можна зустріти стару грушу, яка лишилася від колишніх садків, фрагменти бузку, слід від зарослого очеретом ставка, могутній дуб у центрі поселення. Це реліквії часів, коли тут пульсувало життя, а нині вони служать як пункти орієнтації у пошуку місць будинків колонії.

Фелікс Трусевич за час свого свідомого життя здійснив чотири паломництва до могили рідні, похованої поблизу с. Рудники – у 1990, 1991, 2002, 2010 рр. Кожного разу він разом із членами своєї теперішньої сім'ї упорядковував це місце, загороджував і поставив дерев'яний хрест із відповідною таблицею про спочинок мешканців польської колонії.

Після трьох відвідин могили Трусевичі бачили, що ніхто з мешканців сусіднього українського села Рудники не цікавиться нею, адже заставали її занедбаною та зарослою кущами й зіллям. Лише у 2010 р. (з 2 по 4 червня), через двадцять років після першого візиту, ситуація кардинально змінилася – могила виявилася доглянутою. Біля трьох хрестів, із яких лишилися тільки фрагменти, був поставлений великий дубовий струганий і гарно стилізований хрест із таблицею з попереднього. Достеменно невідомо, хто саме це зробив, та зрозуміло – то справа рук українців, мешканців села Рудники. Це чи не найбільш промовистий акт солідарності з поляками, зичливості й поваги до невинних жертв.

Фелікс Трусевич разом із синами й онукою мали намір ушанувати пам'ять полеглої рідні у богослужінні за померлих. Оскільки священик із кафедрального костелу у Луцьку не зміг прибути до означеної місцини, зважаючи на те, що на 3 червня припадає свято Божого Тіла, був запрошений православний отець Ярослав Масінюк із Рудник. Як зазначає голова сімейства, таке рішення прийняли свідомо, бо православ'я – це християнська релігія, дуже близька католицизму і, по-друге, в цій могилі поховані останки осіб українського походження [9].

Приклад другий. Про утвердження толерантності у відносинах православних і католиків на території регіону промовисто свідчать факти з різних його куточків. Збереглися свідчення, що уже в середині 1990-х рр. «до римо-католицької святині у смт Маневичі (Волинська область) тягнулися й віруючі інших конфесій, зокрема православні, адже одні й інші належать до єдиної

Християнської церкви зі спільними заповідями, ідеалами, вірою» [5]. Місцевий ксьондз Анджейт Квічала пояснює це й тим, що тоді поблизу ще не функціонувала жодна церква, тому до костелу приходила значна кількість православних, котрі нині моляться вже у своїх святинях. Він же підкреслює, що із колишніми прихожанами парафія має досить хороші взаємини, й дотепер запрошуючи на свята, а православний хор частенько співає в костелі. У дні, коли вони долучаються до богослужінь, священник відправляє месу виключно українською мовою. Звучання польської не є принциповим, до того ж, значна частина тутешньої римо-католицької спільноти виховувалася уже теж в українському середовищі. Для ксьондза особисто мовна дилема не є визначальною, адже йому важливо, щоби під час служби відчувалося духовне єднання – без поділу на моє і твоє [10].

Приклад третій. Подолання непорозумінь минувшини на релігійному ґрунті між уродженцями Волинської землі з українським і польським корінням є одним із провідних завдань полонійних осередків, що діють у краї. Здобутки одного з них – Товариства польської культури імені Міхала Огінського у м. Любомль – є гідним зразком для наслідування. Справою, в якій місцеві православні та католики могли б об'єднатися, було обрано впорядкування сакрального місця – польського кладовища на території Любомля, де найраніше поховання датуються 1865 р., а найпізніше – 1954 р. [12]. Особливо масштабний обсяг робіт був проведений навесні 2012 р., коли до цієї акції долучилася група польських громадян із міст Хелм, Воля Угрузька та Влодава (Республіка Польща) [11]. Серед півсотні чоловік були пожежники, прикордонники, вчителі, комунальні працівники.

Більшість українців, які взяли участь в облаштуванні цвинтаря, не мають кровних зв'язків із польською спільнотою. Жителі містечка Віта й Микола Газюки долучилися до цієї справи тому, що на цвинтарі поховані поляки, котрі колись народилися в Любомлі, жили, працювали, а це все – частина нашої історії. Любомльчанка Тамара Гурецька мала свої підстави для участі у доброму помислі. Її діди-прадіди поховані у Рівненській області, а прабабуся була полькою. На православному кладовищі Любомля на могилах батьків прибирання для пані Тамари є звичним, а от їхати на Рівненщину нема можливості. Тож уже декілька років упорядковує місцеві католицькі поховання з надією, що, можливо, в іншій області хтось учинить так само [1]. Ці факти свідчать про щонайменше відчутну приязнь місцевого населення до осіб польського походження, які бережуть пам'ять про померлих родичів шляхом дбайливого ставлення до сакрального місця.

Висновки. Попри напружені у ретроспективі відносини православної та католицької церков на землях України, Волинський край лишається місцем відносної толерантності та пошуку шляхів мирного співжиття. Носіями того чи іншого віросповідання виступають пересічні люди, у цьому разі, виходячи із загалу – поляки-католики й українці-православні. Розлад між колами духовницькими відповідно спричиняє суперечності між вірянами різних обрядів. Волинь же стала тереном, де звичним було явище взаємодопомоги та підтримки між представниками різних конфесій.

На початку ХХІ ст. пошук ефективних форм налагодження діалогу між православною та римо-католицькою і, зрештою, греко-католицькою вірою на Волині активізувався й поступово набирає нових обертів. Поштовхом до цього можна сміливо назвати інтенсифікацію українсько-польського співробітництва у гуманітарній сфері, невід'ємним елементом чого є контакти у духовній площині. Наочним прикладом зближення Церков у сьогоденні в означеній місцевості є створення інституцій конкретного спрямування та проведення різних зібрань за участю як представників наукових кіл, так і духовенства. Приклади з буденного співжиття українців і поляків ілюструють лояльне ставлення волинян до польського населення, яке свого часу проживало поряд. За останні двадцять років у обох спільнот визріло розуміння спорідненості, чуття єдиного коріння з Волинської землі. Це є важливим з огляду на те, що саме реалії локального рівня мають вирішальне значення у творенні істинної картини загальнодержавного масштабу.

На початку ХХІ ст. пошук ефективних форм налагодження діалогу між православною та римо-католицькою і, зрештою, греко-католицькою вірою на Волині активізувався й поступово набирає нових обертів. Поштовхом до цього можна сміливо назвати інтенсифікацію українсько-польського співробітництва у гуманітарній сфері, невід'ємним елементом чого є контакти у духовній площині. Наочним прикладом зближення Церков у сьогоденні в означеній місцевості є створення інституцій конкретного спрямування та проведення різних зібрань за участю як представників наукових кіл, так і духовенства. Приклади з буденного співжиття українців і поляків ілюструють лояльне ставлення волинян до польського населення, яке свого часу проживало поряд. За останні двадцять років у обох спільнот визріло розуміння спорідненості, чуття єдиного коріння з Волинської землі. Це є важливим з огляду на те, що саме реалії локального рівня мають вирішальне значення у творенні істинної картини загальнодержавного масштабу.

Список літератури:

1. Впорядкували цвинтар. *Наше життя*. 2012. 26 квітня. С. 2.
2. Закони. Основні чинні кодекси і закони України / уклад. Ю.П. Єлісєв. Київ : Махаон, 2003. С. 113–117.
3. Зі статутних положень Інституту церковних досліджень. *Воля з Волині : релігійно-суспільне видання римо-кат. Луцької дієцезії*. 2009. Травень-червень. С. 6.

4. Конституція України : станом на 1 вересня 2016 р. / Верховна Рада України. Харків : Право, 2016. 82 с.
5. Мельниченко Т. Звучить в костелі Слово Боже. *Нова доба*. 1994. С. 4.
6. о. Вітольд-Йосиф Ковалів. Інавгурація Інституту церковних досліджень у Луцьку. *Воляннн з Волині : релігійно-суспільне видання римо-кат. Луцької дієцезії*. 2009. Травень-червень. С. 3.
7. Порозуміння є можливим: 6–9 травня 2010 р. в Луцьку проводили дебати на тему Греко-Католицької Церкви на Волині. *Воляннн з Волині : релігійно-суспільне видання римо-кат. Луцької дієцезії*. 2010. Травень-червень. С. 15.
8. П'ясецький В. Ювілей Луцького кафедрального костелу. *Monitor Wolynski*. 2012. 24 травня. С. 1–2.
9. Трусевич Ф. Репортаж з подорожі на Волинь. *Воляннн з Волині : релігійно-суспільне видання римо-кат. Луцької дієцезії*. 2010. Вересень-жовтень. С. 16–17.
10. Kruczek Adam. Żal kresowych stanic. *Nash dziennik*. 2010. 23–24 października. S. 22.
11. Lista osób wyjeżdżających do Lubomla w dniu 21 kwietnia 2012 r. *Żespół Szkół w Woli Uhruskiej. Поточний архів Товариства польської культури імені Міхала Огінського у м. Любомль*.
12. Popek Leon, Anatol Sulik, Jacek Bury. Cmentarz rzymskokatolicki w Lubomlu. 600-lecie Parafii w Lubomlu. Lublin : Wydawnictwo Polihymnia 2010. S. 6.

ВОЛЫНСКИЙ КОНТЕКСТ УКРАИНСКО-ПОЛЬСКОГО ДИАЛОГА В РЕЛИГИОЗНОЙ ПЛОСКОСТИ В НАЧАЛЕ XXI ВЕКА

В статтє проанализирован опыт преодоления предубеждений между православной и католической конфессиями на территории Волыни на фоне сближения контактов украинцев и поляков края. Внимание уделено восстановлению главной святыни католиков на Волыни в 1991 г. Раскрыто цели создания и направления деятельности Института церковных исследований в Луцке. Освещены особенности налаживания диалога между православной, римско-католической и греко-католической верой посредством дискуссий научных кругов и духовенства региона. Приведены примеры из жизни местного населения в качестве доказательства преодоления стереотипов между поляками и украинцами Волыни на религиозной основе.

Ключевые слова: украинцы, поляки, Волынь, христианство, XXI век.

VOLYN CONTEXT OF THE UKRAINIAN-POLISH DIALOGUE IN THE RELIGIOUS PLANE AT THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY

The article analyzes the experience of overcoming prejudices between Orthodox and Catholic confessions in the Volyn with the approaching of the contacts of Ukrainians and Poles of the region. It was emphasized on the restoration of the main holy place of Catholics in Volyn in 1991. The purpose of creation and directions of activity of the Institute of Church Research in Lutsk is disclosed. The peculiarities of establishing dialogue between Orthodox, Roman Catholic and Greek Catholic faith through the discussions of scientific circles and clergy of the region are highlighted. Examples from the life of the local population are presented as proof of the destruction of stereotypes between Poles and Ukrainians of Volyn on a religious basis.

Key words: Ukrainians, Poles, Volyn, Christianity, XXI century.

Чучалін О.П.

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ПРАВОСЛАВНІ МОНАСТИРІ КИЇВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ У 1920-Х РОКАХ: ВИЛУЧЕННЯ ЦЕРКОВНИХ ЦІННОСТЕЙ

У статті зазначено, що однією з найскладніших тем залишається проблема вилучення церковних цінностей і церковно-монастирського майна. Охарактеризовано кампанію радянської влади з вилучення церковних цінностей у межах Київської єпархії. Визначено, що цинізм радянської влади у її боротьбі з релігією і церквою проявився у рішенні скористатися голодом 1921–1923 рр. для переможного завершення «війни з релігією». Декретом «Про вилучення церковних цінностей на допомогу голодуючим» від 23 лютого 1922 р. радянська влада розв'язувала собі руки для пограбування Православної Церкви. Православна Церква втратила не лише матеріальні, а й культурні цінності свого народу, які накопичувалися протягом багатьох століть.

Ключові слова: радянська влада, Київська єпархія, конфіскація, церковні цінності, голод.

Постановка проблеми. Дослідження проблеми вилучення церковних цінностей і церковно-монастирського майна Київської єпархії, з'ясування передумов, причин і наслідків такого масштабного явища в період 1920–1930-х рр. нам вдасться лише сьогодні. Оцінюючи збитки, яких зазнала Православна Церква в Україні, зазначимо, що було втрачено не лише матеріальні, а й культурні цінності та духовні надбання народу, які накопичувалися упродовж століть.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемами становища Православної Церкви у 1920–1930-х рр. та дослідженням політики радянської влади щодо релігії переймалися як українські, так і російські вчені. Лише незначна кількість досліджень українських науковців В. Вериги [1], О. Веселової [2], П. Волі [3–4], Л. Демидович [6], О. Нестулі [13], В. Пашенка [15–16], М. Ятленко [32] торкалися проблеми конфіскації церковних цінностей в Україні в контексті антицерковної політики радянської влади, трагедії втрати Україною її культурних цінностей.

Виклад основного матеріалу дослідження. Унаслідок неврожаю 1921 р. та хлібозаготівельної політики радянського режиму в багатьох губерніях РСФРР і УСРР, де проживало близько 38 млн осіб, почався голод. Голод 1921–1923 рр. не був локальним явищем. Він охопив Поволжя, Башкирію, Південний Урал, північ і захід Казахстану, південь України. Не вдаючись до аналізу причин голоду, зазначимо, що для населення охоплених ним районів це була справжня трагедія [15, с. 77].

Не залишилася осторонь вирішення проблем допомоги голодуючим і церква. Зокрема, патріарх Московський Тихон (Беллавін), митрополит Київський Михайл (Єрмаков), інші церковні діячі неодноразово зверталися до віруючих із закликами прийти на допомогу голодуючим. Чи не вперше після жовтня 1917 р. склалися передумови для порозуміння між церквою і радянською державою [29, с. 76].

У серпні 1921 р. патріарх РПЦ Тихон (Беллавін) заснував Всеросійський церковний комітет допомоги голодуючим і звернувся з проханням «До народів світу і православної людності», в якому просив допомогти голодуючим районам країни. По всіх храмах почали збирати кошти, але Церковний комітет спіткала доля Громадянського комітету. Усі зібрані кошти були передані Державному комітету, який очолював М. Калінін [3, с. 54]. Більшовицьке керівництво вирішило скористатися надзвичайною ситуацією з продовольчим забезпеченням населення для переможного завершення «війни з релігією», фактично оголошеної радянською державою з перших місяців її існування. У листі В. Леніна членам Політбюро ЦК РКП (б) від 19 березня 1922 р. наголошувалося: «Для нас саме цей момент є не тільки винятково сприятливий, а й загалом єдиний момент, коли ми зможемо 99 із 100 шансів до повного успіху розбити противника і зберегти за собою необхідні для нас позиції на багато десятиліть» [20, арк. 26].

До конфіскації церковного майна підійшли професійно. Спочатку було організовано кампа-

нію зі взяття його на державний облік. Обіжниками Наркомату юстиції від 1 січня 1922 р. зумовлювався порядок складання описів культового майна. Він передбачав поділ предметів культури на три групи: 1) майно історико-художнього значення; 2) майно, що мало матеріальну цінність; 3) речі культового вжитку. Необхідно було подати їх характеристику із зазначенням вартості в золотій валюті, особливо предметів, виготовлених із дорогоцінних металів [21, арк. 104]. Зауважимо, що такий підхід до речей культового вжитку визначала постанова ВЦВК від 27 грудня 1921 р., яка стала основою декрету ВУЦВК про церковне майно, прийнятого 28 січня 1922 р. Малим Раднаркомом УСРР [5, с. 126].

23 лютого 1922 р. в Москві, за підписом голови ВЦВК М. Калініна, котрий тоді перебував в Україні, з'являється декрет «Про вилучення церковних цінностей на допомогу голодуючим». Місцевим радам наказувалося в місячний термін вилучити з церковного майна всі коштовні речі, конфіскація яких не може суттєво порушити інтереси культури, і передати в органи Наркомфіну за спеціальним призначенням до фонду ЦК Допгол. Декрет, як і більшість законів радянської влади, залишав велике поле для різного тлумачення [22, арк. 64].

Питання про вилучення церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим обговорювалося на II Всеукраїнському з'їзді незалежних селян у лютому 1922 р. Півтори тисячі представників майже всіх волостей України одноголосно підтримали резолюцію про вилучення церковних цінностей на користь голодуючим. Така одностайність була характерною для прийняття рішень усього радянського періоду історії.

План майбутньої реалізації церковних цінностей було вироблено в лютому 1922 р. спеціальною комісією, створеною при Центральній комісії допомоги голодуючим ВЦВК. Він передбачав термінове й безпечне транспортування цінностей; облік і зберігання їх у Державному сховищі; сортування на золото, срібло і коштовне каміння з відбором цінностей художнього значення та таких, що потребували технічної обробки. Після надання коштовностям вигляду, який відповідав вимогам ринку, мав здійснитися їх продаж за кордоном через апарат Наркомату внутрішніх справ, зокрема відділ художніх цінностей. Розрахунки з ЦК Допголу здійснювалися за цінами Московського вільного ринку. Вироби із золота і срібла прирівнювалися до лому відповідно 55 і 84 проби, а коштовне каміння оцінювалося індивідуально з участю представників ЦК Допголу [22, арк. 24].

Вилучення коштовних речей передбачалося проводити з обов'язковим залученням представників віруючих. Кошти, що надходили в Наркомфін від вилучення церковного майна, повинні були використовуватися виключно на потреби голодуючих, дані про це було вирішено систематично публікувати в центральній і місцевій пресі.

На противагу цьому патріарх Тихон видав своє послання до віруючих, яким забороняв здавати церковні цінності та погрожував, що в разі непослуху їх буде відлучено від церкви [30, с. 36]. Патріарше послання стало причиною дальших кривавих сутичок під час вилучення цінностей [17, с. 105].

8 березня 1922 р. ВУЦВК видав постанову «Про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим», підписану головою Г. Петровським [11, с. 787]. У містах і селах були створені комісії, до яких, крім представників партійних і радянських органів, увійшли представники віруючих і духовенства. Проводилися масові збори і мітинги, на яких роз'яснювалася необхідність заходів боротьби з голодом, причому підкреслювалося, що в них немає нічого, що ображало б релігійні почуття віруючих.

Від 24 березня 1922 р. вироблена ВУЦВК постанова про спеціальну «Інструкцію про порядок вилучення церковних цінностей на користь голодуючих». У ній згаданим комісіям рекомендувалося протягом тижня отримати від усіх місцевих Рад копії описів і договорів із групами віруючих, яким передані в користування молитовні приміщення та майно. Комісії повинні були встановити порядок вилучення цінностей, причому насамперед потрібно роботу провести в найбагатших церквах, монастирях, синагогах. На кошти, виручені від реалізації церковного майна, ЦК Допголу повинен був негайно закуповувати продовольство для голодуючих [19, с. 88].

Дослідник В. Верига зазначає, що декрет та інструкції, видані в Москві в другій половині лютого, і ті, що видані в Харкові в першій половині березня, різнилися між собою тільки датами та підписами. За своїм змістом харківські документи були звичайним перекладом московських. У цьому чи не найкраще виявлялося, наскільки суверенним був харківський уряд від московського [1, с. 37].

Кампанія з вилучення церковних цінностей, окрім політичного, ідеологічного й економічного, мала ще й культурологічний аспект, адже значна частина предметів релігійного культури були визначними пам'ятками історії та культури. Отже,

цілком зрозуміло, що до вилучення цінностей із церковних і монастирських ризниць необхідно було підходити з усією обережністю і подвійною відповідальністю: як перед тими, хто потребував негайної допомоги в боротьбі з голодом, так і перед вітчизняною та світовою культурою. Обов'язок відповідальної перед своїм народом держави зобов'язував зробити все можливе для збереження його культурно-історичної спадщини [31, с. 225]. Циркуляром ЦК КП(б)У від 6 квітня 1922 р. заборонялося обмінювати вилучені цінності на хліб безпосередньо на місцях. Підкреслювалася необхідність їх доставки в центр, у фонд ЦК Допголу з єдиною можливістю реалізації лише за кордоном [25, арк. 16].

У боротьбі з церковною опозицією Центральної комісії з вилучення церковних цінностей надавалися всі повноваження, аж до адміністративного арешту за невиконання її розпоряджень і бездіяльність. Особи, запідозрені в приховуванні цінностей або інвентарних описів церковного майна, підлягали тяжкому покаранню аж до розстрілу. Так, дійсно, у більшості округів були випадки приховування цінностей, які знаходилися у храмі. Завдяки таким вчинкам священнослужителів частина церковного майна вціліла і не зазнала нищення або переробки, як інші речі, що зникли з храмів назавжди.

Репресивним заходам під час вилучення передувала широка агіткампанія та пропаганда відповідного декрету про необхідність рятування голодуючих [2, с. 59]. Попри пропаганду, проведену серед населення, що вилучення церковних цінностей здійснюється на користь голодуючих, щоб за виручені гроші придбати зерно та продукти харчування, ця акція не знайшла підтримки серед населення. Не допомагали їй різні газетні публікації статей, якими влада намагалася дискредитувати духовенство.

2 травня 1922 р. голова ЦК Допголу при ВУЦВК Г. Петровський повідомляв ЦК Допголу при ВЦВК на чолі з М. Калініним про те, що робота з вилучення церковних цінностей в Україні проходила успішно і завершити її передбачалося до середини травня. Центральний Комітет КП(б)У запропонував усім партійним організаціям на місцях діяти згідно з положеннями, за якими кампанія з вилучення церковних цінностей у роботі місцевих партійних організацій повинна була вважатися першочерговою і невідкладною. Кожен втрачений день – це десятки тисяч голодних смертей в Україні і Поволжі. Проведення кампанії на місцях мало набути широкого суспільного харак-

теру як у місті, так і на селі. Комісії з вилучення цінностей належало працювати за безпосередньої участі представників громад віруючих.

Негативне ставлення релігійних громад до вилучення церковних цінностей, на думку партійно-радянського керівництва, свідчило лише про недостатньо широке проведення агіткампанії. Агітація ні в якому разі не повинна була мати характеру антирелігійної пропаганди. Вважалося, що здача церковних цінностей аж ніяк не суперечить самому релігійному культу, а навпаки, за справжніх розмірів лиха є необхідною за самим духом релігійного культу. Вилучення повинно було мати широкий публічний характер, причому серйозну увагу треба було звернути на складення точних описів вилученого, а також вказати його вагові одиниці. Кожна радянська газета мала детально висвітлювати хід кампанії з вилучення цінностей на користь голодуючих і рекламувати «турботу» радянської держави про суспільство [23, арк. 16]. Керівництво ставило завдання, щоб партійні, радянські та професійні організації пам'ятали: проведення кампанії зачіпає релігійні переконання віруючих.

У разі, коли під час вилучення цінностей місцеве населення могло висловлювати наполегливі намагання до негайного обміну вилученого там же, на місцях, на хліб, варто було інформувати про надзвичайно сувору централізацію майна, що мало прийматися у фонд ЦК Допголу, і про єдину можливість реалізації його на хліб лише за кордоном.

Проведення кампанії на місцях було розраховане на те, що в максимально короткий термін вона досягне широкої суспільної напруженості та дасть максимальну кількість реальних цінностей [23, арк. 17]. Згідно з постановою ВЦВК № 183 про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим усі ресурси, що могли послужити засобом боротьби з голодом і для засіву полів, упроваджувалися так. Місцевим радам було запропоновано в місячний термін вилучити із церковного майна як передані в користування групам віруючих усіх релігій за описами і договорами, так і не передані їм ще за договором усі дорогоцінні предмети з платини, золота, срібла, дорогоцінного каміння, слонової кістки, вилучення яких не могло суттєво зачепити інтереси самого культу, і передати їх органу Уповнаркомфіна зі спеціальним призначенням у фонд ЦК Допголоду.

З метою планомірного проведення цих заходів, організації та точного обліку і передачі органам Уповнаркомфіну (за особливим рахунком для

Центральної комісії допомоги голодуючим) узаконених цінностей у кожній губернії створювали комісії, до складу яких входили представники губвиконкому, губкомпомголу і губфінвідділу під головуванням одного з членів ВЦВК.

Перегляд договору і фактичне вилучення за описами дорогоцінних речей здійснювалося з обов'язковим залученням представників груп віруючих, у користування яких було передано згадане майно. Вилучення дорогоцінних речей у церквах, монастирях і молитовних будинках усіх віросповідань, яке випадково ще не було проведено за договором, здійснювали ті ж комісії, з обов'язковим залученням фактично існуючої ради релігійно-парафіяльної громади. Вилучене майно мало надходити до особливого фонду на особливі потреби допомоги голодуючим у порядку, передбаченому особливою інструкцією, виробленою ЦК Допголу за угодою Наркомату з Уповнаркомфіном. Приховане дорогоцінне майно, здане в руки віруючих за договором, каралося як розтрата надбання держави. Приховування від описів дорогоцінних предметів із золота, срібла, каменів, слонової кістки каралося примусовими роботами на термін до одного року і конфіскацією всього майна релігійних чи церковних організацій.

ЦК Допголоду інформацію про всі ці цінності, що надходили із церковного майна, і про витрачене публікували в періодичній пресі. Причому в місцевій пресі публікації мали містити додатковий перелік цінностей, вилучених із місцевих храмів, молитовень, синагог, мечетей тощо [23, арк. 17].

У виданні «Агитпропаганда» в розділі «Помощь голодающим» надруковано повідомлення під назвою «Изъятие церковных ценностей», у якому йшлося про кількість вилученого майна в десяти губерніях УСРР. За свідченнями Центральної Комісії з вилучення церковних цінностей, на території України в період із 14 по 26 квітня 1922 р. було вилучено 1 пуд 34 фунти 78 золотників 18 доль золота, 160 пудів 39 фунтів 16 золотників 72 доль срібла, до 780 каратів діамантів, 7,5 фунтів перлів, а також рубіни, смарагди, алмази [18, с. 89].

Зазначимо, що вилучення церковних цінностей на території України розпочалося з квітня 1922 р., оскільки доти вівся лише облік цінностей. За зведеними відомостями Центральної комісії з вилучення цінностей у губерніях, у період з 16 по 21 травня того ж року в Київській губернії, а відповідно і в межах Київської єпархії, було вилучено срібла 39 пудів 33 фунти 75 золотників 48 доль; золота – 40 золотників 60 доль; аметистів – 4 золотники 75 доль [24, арк. 1].

Однією з перших святинь, що потрапили під приціл більшовицької конфіскації церковних цінностей, була Києво-Печерська лавра. Сьогодні вона є однією з найбільших православних святинь України та визначною пам'яткою історії та архітектури. З часу свого заснування як печерного монастиря у 1051 р. Києво-Печерська лавра була постійним центром православ'я [26, арк. 1]. Вона є не тільки найбільшою святинею всього православного світу, але й найбільшим архітектурним комплексом храмових і монастирських споруд, який у своїх стінах мав великі матеріальні цінності. Упродовж століть у лаврі накопичувалися значні матеріальні цінності, що становило неоціненний культурний скарб України. Лаврські цінності також зберігалися і в інших храмах і церквах обителі. Коли ризниці вже були передані радянським властям, на Дальніх Печерах при храмі, через недогляд, було вкрадено дві тисячі метрів ліонського шовку, який було свого часу пожертвовано на облачення святих мощів. Про лаврські ризниці написано багато книг, серед яких неабиякої популярності набула праця професора Ф. Титова «Ризница Киево-Печерской Успенской Лавры», видана у двох розкішних об'ємистих томах. Ця фундаментальна праця описує історичні, матеріальні та релігійні цінності цього сховища. За таких умов, здавалося, монахам важко було що-небудь приховати. У згаданих книгах всяка дрібниця була описана і часто навіть сфотографована. Дійсно, коли під час вилучення церковних цінностей у 1921–1922 рр. представники влади з'явилися для конфіскації цінностей у лавру, вони мали з собою, крім офіційних списків, складених монахами, також і згадані книги [14, с. 157].

Вилучення церковних цінностей із Печерського монастиря здійснювалося у два етапи. Перший етап припадає на 5 і 8 квітня, другий – на 27 квітня 1922 р. Комісію з вилучення церковних цінностей очолив заступник наркома внутрішніх справ УСРР В. Серафимов, який прибув із Харкова. Свого часу він навчався в Київській духовній академії, що дало йому можливість дізнатися більше інформації про монастир і всі цінності, які були на його території [4, с. 15].

Тоді у Києві вже існувала губернська комісія з вилучення церковних цінностей. Головою комісії був губернський комісар юстиції М. Михайлик, а його помічником – член Київського революційного трибуналу Н. Варгін. Комісії було надано описи монастиря за 1919 р., оскільки інших не було, хоча сама комісія скористалася ювілейними збірниками 1908–1909 рр., де було докладно

зазначено кількість і вагу церковних коштовностей. Ще до початку роботи комісії владою було здійснено ряд превентивних заходів. Для залякування ченців і священників революційний трибунал Києва засудив єпископа Олексія за його спротив вилученню церковних цінностей. Так радянська влада заздалегідь продемонструвала свою рішучість терором примусити виконувати її рішення. Психологічно духовенство було вже підготовлене до «співпраці» з членами комісії, навіть тоді, коли воно зовсім не погоджувалося з тією чи тією акцією.

Перший «стихийний» етап вилучення цінностей характеризувався різноманітністю форм і методів вилучення, які проявлялися поганою координацією дій, грубими помилками, що викликали прояви народного незадоволення. Під час цього етапу вилучення церковних цінностей із Києво-Печерського монастиря на допомогу голодуючим була дана розписка такого змісту: «Комісією з вилучення церковних цінностей на користь голодуючих вилучені з Музею Культу і Побуту нижченаведені предмети». Усі предмети, які були вилучені, мали не тільки ювелірну цінність, а й історичну [Додаток Д].

На другому етапі вилучення церковних цінностей центральна влада вибудувала єдину політику, жорстко контролювала місцеву владу по партійній лінії та мала за мету якнайбільше вилучити церковних скарбів на підтримку голодуючого населення, що їй, власне, і вдалося.

Події розвивалися так: 27 квітня 1922 р. лавра була оточена з усіх боків радянськими військами, які не випускали і не впускали нікого без особливого дозволу начальника охорони. Після цього до монастиря прибула комісія з вилучення цінностей на чолі із заступником НКВС В. Серафимовим. Він прибув для того, щоб зняти ризу з ікони Успіння Пресвятої Богородиці. Отцю-наміснику монастиря було дане розпорядження її зняти. Реакція останнього була різко негативною. У відповіді Комісії було записано: «Через категоричну вимогу Комісії про негайне зняття ризи з чудотворного образу Успіння Божої Матері рада церковної громади заявляє, що зняття ризи з ікони можливе лише самими членами Комісії, оскільки зняття ризи членами ради церковної громади може образити релігійні почуття віруючих, тим більше, ними були здійснені пожертвування, що покривали половину визначеного викупу. Рада церковної громади, лише поступаючись вимогам влади, складає з себе всяку відповідальність за зняття ризи і її наслідки» [27, арк. 4]. Після такої

заяви комісія, навіть не відреагувавши, зняла ризу з ікони, а ікону помістили в металевий круг. У зв'язку з невисокою матеріальною цінністю, визнаною ювеліром, цей круг був залишений.

Отже, ікона, вік якої більше дев'яти століть, яка пережила руїну Андрія Боголюбського, татарські навали та польське і московське панування і була не тільки матеріальною цінністю, але й шедевром середньовічного ювелірного мистецтва, була знищена більшовицькою «народною» владою. Не зверталася увага на те, що віруючі здійснили пожертви, намагалися зберегти святиню і витвір мистецтва для нащадків. В офіційній же пропаганді звучали брехливі тези про «народну ініціативу» у вилученні церковних цінностей [29, с. 77].

Експерт-оцінювач, оглянувши докладно ризу, стверджував, що вона мала 292 карати діамантів, з яких 77 – великих розмірів, 57 – середнього, а решта – менших розмірів, 13 каратів перлів, стільки ж смарагдів і багато всяких інших каменів. Сама ж золота риза важила більше 6 футів. Ця риза була оцінена ювелірами комісії в 62 550 крб (золотом) [1, с. 68].

Крім ризи, було знято велике срібне панікадило Великої церкви лаври в 10,5 пудів вагою, срібні дошки з престолу Трапезної церкви і раки з частками мощів святої Іуліанії, які знаходилися в Благовіщенській церкві, вагою 2,5 пуди. Як вказують офіційні документи, комісія, взявши все, що було ними вилучено із церковних цінностей, о шостій годині вечора виїхала з монастиря [28, арк. 6].

За іншими даними, у Києво-Печерській лаврі також зберігалися дві архієрейські митри, кожна з яких оцінювалася в 50 млн карбованців. Православні храми в Росії та Україні зберігали незліченні багатства. За приблизними підрахунками, церковні цінності були еквівалентні половині мільярда пудів хліба, яким, на думку представників радянської влади, можна було б прогодувати до нового врожаю кілька десятків мільйонів голодуючих [6, с. 9].

З Успенського собору комісія пішла ще й по інших церквах Печерської лаври, але докладних описів того, що вона конфіскувала, в архівах немає. Як виявилось пізніше, Києво-Печерська лавра, крім офіційно знаних і описаних у праці професора Ф. Титова дорогоцінностей, мала ще й інші великі приховані скарби, мабуть, більші за ті, які знаходилися в ризниці Успенського собору. До Державного політичного управління було надано інформацію, що частина церковних цінностей знаходилася поряд у скитах лаври, тому було арештовано близько 70 монахів і виявлено місцезнахо-

дження цих коштовностей у Китаївській пустині, яка розташовувалася над Дніпром за 10 кілометрів від лаври. Саме тут ще у XVII ст. існував скит, а в 1716 р. збудували церкву. Відтоді ця пустинь була підпорядкована Києво-Печерській лаврі. Під час революції тут були вже дві муровані церкви, але про них ніде не було згадки як про такі, що зберігали в собі якісь церковні цінності.

Професор і насельник обителі І. Никодимов у праці «Спогади про Києво-Печерську Лавру» вказував на те, що тоді в лаврі було забрано не менше 4 пудів золота (65,6 кілограмів), близько 4 фунтів діамантів, близько 700 пудів (11 460 кілограмів) срібла та велику кількість інших коштовностей [14, с. 161].

Не залишилися поза увагою радянських органів влади й інші монастирі міста Києва, що мали історико-археологічне і художнє значення. Зокрема, це Києво-Печерська Успенська лавра з усіма її скитами: Китаївським, Голосіївським, Преображенським і Феофанівським; Михайлівський Золотоверхий монастир, Братський на Подолі монастир, Видубицький монастир, Микола-Пустинний монастир з Аскольдовою могилою, Флорівський жіночий монастир, Троїцький (Іонинський) монастир зі Звіринецькими печерами, Грецький Катерининський монастир на Подолі, Введенська община на Печерську, Софіївський собор з усіма будівлями [10, арк. 50]. Саме в них проводилися описи предметів художньо-історичної цінності. Усі вони були взяті радянськими органами влади на облік і з часом конфісковані.

Культурні та історичні цінності, що містилися в церквах і монастирях, завжди привертали увагу науковців, представників охорони пам'яток і представників влади. Комісія з ліквідації майна церковних, монастирських та інших релігійних установ основним завданням мала упровадження декрету в життя. Найперше вона здійснювала описи історико-художніх цінностей, які зберігалися в церквах та монастирях і які надалі використовувалися під час конфіскації церковних предметів із культових споруд.

З дозволу керуючого Київською єпархією, єпископа Черкаського Назарія 7 червня 1921 р. було здійснено облік мистецьких предметів релігійного культу в ризниці Києво-Софійського собору, де були присутні протоіерей Н. Браїловський, священник А. Стрельников, Н. Полонська. У зв'язку з тим, що не було вказано причини здійснення описів, які проводив Губпрофобру 14 червня 1921 р., Правлінню Союзу парафіяльних православних громад м. Києва було доручено припинити

здійснювати описи [7, арк. 104]. У Видубицькому монастирі 3 липня 1921 р. інструктором Губкопопису Ф. Морозовим у присутності скарбника ієромонаха Митрофана були оглянуті ризниця, бібліотека й архів монастиря. У ризниці було три фелони, одна XVII ст., розшита перлами, а дві інші – XVIII ст. Бібліотека мала 5 рукописних книг і стародруки, що розмішувалися у 6 шафах [8, арк. 126]. 15 серпня 1921 р. в присутності секретаря церковної громади Києво-Флорівського жіночого монастиря інструктором Губкопопису Ф. Морозовим були оглянуті ризниця, архів і бібліотека. Предмети ризниці монастиря: 10 вишитих епитрахиль із зображеннями святих XVIII ст. та 2 орнаментовані [8, арк. 133]. Того ж дня в присутності казначея Києво-Покровського жіночого монастиря монахині Митрофанії були оглянуті бібліотека й архів монастиря [8, арк. 134]. У присутності завідувача бібліотеки Києво-Софійського собору отця протоієрея Браїловського та представника Всеукраїнської парафії згідно з наявним каталогом усі книги бібліотеки, включаючи стародруки та рукописні, Губкописом взяті на облік [8, арк. 138].

На адресу Губопису надходили листи від наукових установ, керуючого Київською єпархією з численними та різноманітними проханнями. Оглянувши архів і бібліотеку Софійського собору 2 вересня 1921 р., Всеукраїнська Академія Наук просила передати їх для наукових досліджень і вивчення [7, арк. 160]. Губописом від 5 вересня 1921 р. було передано Академії Наук для наукового вивчення бібліотеку Софійського собору, але за умови, що вона залишиться на місці [9, арк. 207].

12 жовтня 1921 р. до Губопису звернувся єпископ Черкаський Миколай (Браїловський), колишній ключар Києво-Софійського собору, з проханням надати йому сакос, який належав його дідові-ключарю протоієрею Тимофію Микитовичу Сухобрусову та є пам'ятним спогадом. Висвячений у єпископський сан, вирушаючи до місця свого служіння, владика просив надати йому сакос з усіма речами для користування. Ще одним із прохань було надати йому панагію та один зі старих чиновників архієрейського служіння. У видачі сакосу і панагії було відмовлено та видано чиновник, який не мав художньої цінності [7, арк. 189]. Нині важко встановити долю втрачених історико-культурних цінностей, що були вилучені. З одного боку, вони були втрачені назавжди, а з іншого – акумулювалися по різних музейних установах.

Усі культові будівлі в Київській єпархії входили до реєстру культових пам'яток. Кількість

зареєстрованих на території Черкаської округи культових пам'яток постійно зростала. Так, на 1 листопада 1923 р. на обліку окркопису перебували Покровська церква в с. Свідівок, Покровська церква в м. Сміла, Успенська церква в м. Черкаси, Іллінська церква в м. Суботів, Миколаївський, Медведівський і Мотронинський (із Троїцьким храмом) монастирі [13, с. 167].

До осені 1922 р. вилучення церковних цінностей загалом було завершено. Вандалізм радянської влади вражає своїми масштабами. Внаслідок більшовицької політики вилучення церковних цінностей і монастирського майна було знищено тисячі речей, що становили культурно-історичну та художню цінність. Ці коштовності приймалися на вагу й оцінювалися як брухт. Утрата церквою матеріальних цінностей, окрім іншого, тягнула за собою втрати більш значущі – моральні, що спричинило дегуманізацію суспільства. Це були намагання радянської влади використати ситуацію боротьби з голодом для боротьби з релігією та її інститутами. За цим стояла інша мета – сформувавши людину нового, радянського типу, без віри, без власної історії, без Батьківщини, і помістити її в суспільство, де не було диференціації за жодною з ознак. Життя цього суспільства було організоване в державі без власної назви – Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Після пограбування радянською державою церков і монастирів, знехтувавши свободами вірян, влада завершила свою чорну роботу. Зокрема, 4 серпня 1929 р. Києво-Печерську лавру було перетворено на Всеукраїнське музейне містечко. Його головним призначенням стало виконання функцій центру антирелігійної пропаганди в республіці. Перед Наркоматом внутрішніх справ УСРР порушувалося клопотання про негайне виселення тепер уже з території містечка осіб духовного сану, які тоді там проживали [16, с. 95]. Однак політика радянської влади, пов'язана з вилученням церковних цінностей, продовжилася в численних судових процесах над православним кліром та активними мирянами, котрих звинувачували у приховуванні коштовностей [32, с. 99].

Отже, усі церкви Київської єпархії за час дії організованої радянською владою кампанії з вилучення церковних цінностей віддали державі коштовності, що накопичувалися впродовж століть, на суму, яка б дала змогу прогодувати невротайні губернії протягом двох років. Однак кошти використовувалися на інші потреби, а люди помирили від голоду і в наступному 1923 р. Лише з трьох найбільших соборів Києва – Свято-Успенського

(Києво-Печерська лавра), Свято-Михайлівського Золотоверхого та Софіївського – вилучили 1 пуд 31 фунт золота, 751 карат діамантів, 7 фунтів перлин і 42 пуди срібла. Незважаючи на те, що це були твори стародавнього мистецтва, для нових господарів це не мало ніякого значення. Ювелірні вироби переплавлялися в метал, з ікон зривали ризи, видобували коштовне каміння [4, с. 15].

Держава одержала 3 пуди, 3 фунти і 75 золотників золота, понад 3 105 пудів срібла, 125 крб золотом і 8 615 крб сріблом, 856 діамантів (загальною вагою 1 469 каратів), інші дорогоцінні камені та метали. Зібрані церковні багатства було оцінено у понад 834 тис. крб золотом [2, с. 18].

Для того, щоб якось зменшити незадоволення духовенства та віруючих політикою конфіскації церковних цінностей і майна, радянська влада розв'язала потужну пропагандистську кампанію. У засобах масової інформації публікувалися серії статей, у яких органи влади намагалися виправдатися за реквізовані коштовності. Зокрема, у російській антирелігійній періодиці наводилися дані про те, що Наркомат зовнішторгу закупив за кордоном для голодуючих понад 305 тис. пудів зерна за рахунок вилучення церковних цінностей. Збіжжя надходило частинами – у квітні та травні 1922 р. Російський Раднарком перерахував для УСРР 75 млрд крб за рахунок церковних цінностей, які були вилучені в Україні. На ці кошти також було закуплено зерно за кордоном. Вказувалося, що нібито те зерно через Маріупольський порт було направлено до Донбасу, а потім і в інші голодуючі губернії [18, с. 90]. Насправді документального підтвердження в архівних фондах цих даних немає. Пік голоду та смертності від його наслідків припав саме на другу половину 1922 р. Реальної допомоги населення України тоді так і не отримало. Церковні ж цінності і надалі продовжували вилучати та продавати за кордон.

Висновки. Отже, кампанія з вилучення церковних цінностей на користь голодуючих була великим державним обманом. Вона мала зовсім далеку від задекларованої більшовиками мету. Під різними гаслами допомоги голодним організатори провели масштабні заходи з обкрадання храмів. Під конфіскацію потрапила маса речей, що мали історичну і культурну цінність, постраждали сотні священнослужителів, мирян. Радянська ж влада яскраво продемонструвала своє справжнє обличчя та засоби практичного виконання декрету про відокремлення церкви від держави.

Кампанія з вилучення церковних цінностей не тільки передбачала ліквідацію залишків економіч-

ної самостійності церкви і створення (паралельно з мобілізацією коштів для допомоги голодуючим) золотого фонду РКП(б), призначеного для вирішення завдань господарського будівництва і підтримки планів «світової революції». Вона спрямовувалася на компрометування церкви в очах народу, насамперед населення голодних регіонів. Робилося все, щоб спровокувати клір на дії, які, з погляду

радянського законодавства, могли б бути розцінені як «протиправні». Це повинно було послужити підставою для масових кримінальних переслідувань. Більшовики ставили собі за мету змусити цілі громади вірян відійти від церкви. Це фактично була перша загальнодержавна антирелігійна кампанія, внаслідок якої постраждали не лише культові споруди, а й духовенство та віруючі.

Список літератури:

1. Верига В. Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р. Київ : Видавництво ім. Олени Теліги, 1996. 192 с.
2. Веселова О.М. Голодомори в Україні 1921–1923, 1931–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. Київ : Інститут історії України НАН України, 2007. 265 с.
3. Воля П. Вилучення церковних цінностей (Допомога голодним чи антирелігійна кампанія?). *Розбудова України*. 1997. № 3. С. 53–57.
4. Воля П. XX вік помстився... *Людина і світ*. 1995. № 10. С. 14–18.
5. Гидулянов П.В. Отделение церкви от государства: Систематизированный сборник действующего законодательства. Москва, 1926. 180 с.
6. Демидович Л.С. Політика радянської влади щодо православної церкви в Україні в період НЕПу (1921–1928 рр.) : автореф. дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01 / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2005. 19 с.
7. Державний архів Київської області, Ф. Р.–4156, Оп. 1, Спр. 14, Арк. 104,160, 189.
8. Державний архів Київської області, Ф. Р.–4156, Оп. 1, Спр. 15, Арк. 126, 133-134, 138.
9. Державний архів Київської області, Ф. Р.–4156, Оп. 1, Спр. 17, Арк. 207.
10. Державний архів Київської області, Ф. Р.–4156, Оп. 1, Спр. 21, Арк. 50, 51–51 зв.
11. Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1922–1923 рр. Харків : Літо-друкарня «Книгоспілки», 1922. 1147 с.
12. Марков М. Ганчірки і мотлох у трунах. *Безвірник*. 1930. № 9. С. 4.
13. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. Ч. 1. 1917 – середина 20-х років. Київ, 1995. 280 с.
14. Никодимов І.М. Спогад про Києво-Печерську Лавру (1918–1943 рр.). Київ : Києво-Печерська Успенська Лавра, 2005. 224 с.
15. Пащенко В. Більшовицька держава і православна церква в Україні 1917–1930-ті роки. Полтава, 2004. 336 с.
16. Пащенко В.О. Доля Києво-Печерської лаври в контексті політики радянської держави щодо церкви. *Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті укр. Історії та культури* : збірник наукових праць / ред. рада : В.М. Колпакова (відп. ред.) та ін. Київ : ВІПОЛ, 2003. Вип. 9. С. 95–100.
17. Семенко Г.Л. З досвіду роботи партійної організації України по атеїстичному вихованню трудящих (1921–1925 рр.). *Український історичний журнал*. 1967. № 9. С. 103–108.
18. Сухоплюев И. Изъятие церковных ценностей. Агитпропаганда. 1922. № 4–5. С. 84–90.
19. Терезов В.Я. До питання про антинародну позицію церкви під час голоду в 1921–1922 рр. *Український історичний журнал*. 1967. № 1. С. 85–89.
20. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, Фонд 5, Оп. 2, Спр. 195, Арк. 26.
21. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, Фонд 8, Оп. 1, Спр. 1216, Арк. 104.
22. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, Фонд 258, Оп. 1, Спр. 323, Арк. 24, 64.
23. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, Фонд 1, Оп. 2, Спр. 516, Арк. 16-17.
24. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, Фонд 2, Оп. 2, Спр. 465, Арк. 1.
25. Центральний державний архів громадських об'єднань України, Фонд 1, Оп. 20, Спр. 995, Арк. 16.
26. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, Ф. 128, Оп. 3 заг, Спр. 844, Арк. 1.
27. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, Ф. 128, Оп. 2 заг, Спр. 525, Арк. 4.
28. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, Ф. 128, Оп. 3 заг, Спр. 738, Арк. 6.

29. Чучалін О. Конфіскація церковних цінностей Києво-Печерської Лаври 1922 року як антирелігійна кампанія щодо Православної Церкви. Гілея : збірник наукових праць / гол. ред. В.М. Вашкевич. Київ : ВІР УАН, 2013. Вип. 75 (№ 8). С. 76–78.

30. Чучалін О. Святитель Тихон (Беллавін) – патріарх Всеросійський. *Дні науки історичного факультету* : Матеріали IV Міжнародної наукової конференції молодих учених, присвяченої 20-річчю Незалежності України. Вип. IV : у 6 ч. / ред. кол. : В.Ф. Колесник, О.Ю. Комаренко, І.В. Семеніст та ін. Ч. 4. Київ, 2011. С. 36–37.

31. Чучалін О.П. Православна церква в системі політики державної влади в 1920–1930-х роках. *Дослідження молодих учених у контексті розвитку сучасної науки* : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (20 квітня 2011 р.) / МОН України, ГУОМ КМДА, Київськ. ун-т імені Бориса Грінченка та ін. / за заг. ред. В.О. Огнев'юка. Київ : Київськ. ун-т імені Бориса Грінченка, 2011. С. 224–226.

32. Ятленко М.М. Антирелігійна кампанія радянської влади в Україні в 20–30-і роки ХХ століття. *Історичні записки* : збірник наукових праць. Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2005. Вип. 5. С. 97–103.

ПРАВОСЛАВНЫЕ МОНАСТЫРИ КИЕВСКОЙ ЕПАРХИИ В 1920-Х ГОДАХ: ИЗЪЯТИЕ ЦЕРКОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ

В статье указано, что одной из самых сложных тем остается проблема изъятия церковных ценностей и церковно-монастырского имущества. Охарактеризовано кампанию советской власти по изъятию церковных ценностей в пределах Киевской епархии. Определено, что цинизм советской власти в ее борьбе с религией и церковью проявился в решении воспользоваться голодом 1921–1923 гг. для победного завершения «войны с религией». Декретом «Об изъятии церковных ценностей в помощь голодающим» от 23 февраля 1922 г. советская власть развязала себе руки для ограбления Православной Церкви. Православная Церковь потеряла не только материальные, но и культурные ценности своего народа, которые накапливались в течение многих веков.

Ключевые слова: советская власть, Киевская епархия, конфискация, церковные ценности, голод.

ORTHODOX MONASTERIES AND CONVENTS OF KYIV EPARCHY IN THE 1920S: CONFISCATION OF CHURCH TREASURES

The article deals with one of the most difficult issues, that is the confiscation of church treasures and property. It describes the campaign of Soviet government to confiscate church treasures within Kyiv eparchy. It is found that the cynicism of Soviet power in its fight against religion and church was manifested in the decision to use the famine of 1921–1923 to victoriously finish “the war against religion”. The Decree “On the Confiscation of Church Treasures to Assist the Famine” dated February 23, 1922, allowed Soviet authorities to plunder the Orthodox Church. The Orthodox Church lost not only material but also cultural values of its people accumulated over many centuries.

Key words: soviet government, Kyiv eparchy, confiscation, church treasures, famine.

Шевчук А.В.

Житомирський державний університет імені Івана Франка

ЮРИСДИКЦІЯ ПІДКОМОРСЬКИХ СУДІВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1797–1832) ТА ЇХ СОЦІАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ

У статті розглядаються юрисдикція та соціальне значення підкоморських судів Правобережної України в період 1797–1832 рр. Визначено, що верховна влада відновила зовнішні атрибути колишньої судової системи заради отримання лояльності з боку місцевої еліти. Основна функція підкоморських судів полягала у вирішенні земельних конфліктів. Юрисдикція передбачала розмежування дворянських маєтків як між собою, так і з казенною власністю. Проте якщо в суперечках між дворянством влада відігравала роль арбітра, то в казенних справах прогнозовано захищала свої інтереси, що призводило до затягування процесів. Окрім професійних обов'язків, посадовців змушували виконувати інші доручення влади, що негативно впливало на якість основної роботи.

Ключові слова: Російська імперія, Правобережна Україна, підкоморський суд, юрисдикція, соціальне значення, лояльність еліт, затягування судових процесів.

Постановка проблеми. До Катерини II завдання верховної влади в Росії полягали в територіальному та матеріальному зростанні держави. Від населення вимагалися повна лояльність, сплата податків та відбування військової повинності. За умови дотримання цих вимог гарантувалося право володіння майном у межах наявної системи. Задуми Катерини II щодо залучення населення (дворян, міщан і некріпаків) до державного управління та судів були реалізовані під час проведення губернської реформи 1775 р. Але якщо запропоновані рішення в судовій сфері були новими для більшості губерній імперії, то новоприєднані від Речі Посполитої області вже мали досвід у залученні населення до функціонування судової системи. На думку Нормана Дейвіса, якщо ознакою успіху для російського дворянства були кар'єра на державній та військовій службі, то польська шляхта вважала це ознакою сервілізму, а головним було займатися господарством у маєтку та обирати посадовців [5, с. 522].

Одним з найважливіших факторів стабільності тогочасного суспільства було врегулювання земельних справ. Тому встановлення чітких меж землеволодіння чи землекористування належало до функцій держави. У Речі Посполитій для цього слугували підкоморські суди. Після II та III поділів стара судова система була ліквідована, а натомість створені загальноросійські суди. Після смерті Катерини II та приходу до влади Павла I

стався поворот до відновлення польської судової традиції, у тому числі й поновлено підкоморські суди. Проте, чи насправді це було відновлення, чи під старими назвами російська влада намагалася створити підконтрольну судову владу? Якою була юрисдикція цих судів та яке соціальне значення?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукова проблема юрисдикції підкоморських судів та їх соціального значення на Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. не знайшла ґрунтовного відображення в історіографії. Передусім це пояснюється розпорошеністю фондів та їх поганим збереженням, а також польською мовою діловодства. Проте юрисдикція підкоморських судів частково стала предметом досліджень окремих істориків і дослідників історії права. Російський фахівець з історії права І. Лаппо одним із перших звернувся до питання діяльності підкоморських судів у Великому князівстві Литовському наприкінці XVI – на початку XVII ст. [24]. У 1899 р. на основі широкої джерельної бази автор охарактеризував процес створення та кадровий склад підкоморських судів. Головним предметом компетенції було розмежування земель безпосередньо на місці спору. Підсудність поширювалася не лише на шляхетство, але й на інші стани. Для державних маєтків використовувався комісарський суд. Розглянувши справу з використанням писемних доказів та показів свідків, підкоморій виносив свій вирок та видавав декрет,

використовуючи артикули Литовського статуту, після чого розмежовував землі. Зверталася увага на процес подання апеляцій та визначалася порівняно невелика кількість справ (троцький підкоморський суд мав за 20 років лише 88 справ). Крім власне судових функцій, підкоморій видав межами повітів та маєтків у ньому, міг бути присутнім під час розподілу маєтків та навіть вибирав місця для зібрань копних судів.

У ґрунтовній передмові до «Книги Київського підкоморського суду (1584–1644)» В. Німчук та Н. Яковенко [25] подають детальну характеристику еволюції межового судочинства, документальної бази та складу підкоморського суду в другій половині XVI – першій половині XVII ст. Автори згадували про юрисдикцію підкоморських судів. Проте у силу поставлених перед собою завдань вони зосередили свою увагу на різних аспектах, пов'язаних із актовими книгами. Окремо звернута увага на виклад усіх процесуальних фаз судочинства судової ланки. Українська дослідниця І. Ворончук [2] погоджується з висновками В. Німчука та Н. Яковенко, що юрисдикція підкоморських судів обмежувалася шляхетським землеволодінням, і підкоморії проводили розмежування приватних шляхетських маєтків згідно з декретами й дорученнями земського суду; розмежовували королівщини королівські комісари, а якщо конфлікти виникали з представниками інших вільних станів, то залучалися представники магістратів та капітулів. Дослідниця історії права О. Резнік [35], використовуючи Литовський статут 1566 р., зазначає, що юрисдикції підкоморського суду підлягали здебільшого шляхетські землеволодіння в межах повіту. Проте судова установа не була суто становою, адже в повіті були шляхетські й нешляхетські землеволодіння, і при спірних ситуаціях до справи залучалися представники від магістратів та капітулів. Якщо межі були в різних повітах, то справу розглядали підкоморії обох повітів. Також підкоморії вимірювали ґрунти, фіксували обводи під час купівлі-продажу тощо.

Питанню чинності норм Литовських статутів у Подільській губернії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. присвячена публікація А. Філінюка та А. Задорожнюка [40]. Автори доходять висновку, що царизм після поділів Речі Посполитої дозволив органам влади та судочинства керуватися при врегулюванні поземельних відносин і питань приватної власності існуючими нормами й традиціями. Скасуванню дії Литовських статутів у 1840 р. передувало чотири етапи руйнування їх

чинності. Дослідник історії права О. Ільїн [23] прослідковує зміни в судоустрої українських земель за правління Павла І. Оглядово характеризуючи юрисдикцію підкоморських судів, автор уникає питання соціального значення їх діяльності. І. Алещенко [1] розглянула еволюцію, діяльність і структуру підкоморських судів на території Сумщини. На підставі артикулів, параграфів і доповнень розділу IX Литовського статуту визначено чотири основних види земельних справ, що належали до компетенції підкоморських судів.

Постановка завдання. Метою статті є встановлення компетенції підкоморських судів на Правобережній Україні під владою Речі Посполитої, аналіз процесу їх відновлення та компетенції в Російській імперії, визначення сторін процесу та характеристика процесу розширення юрисдикції установ.

Виклад основного матеріалу дослідження. Компетенція підкоморських судів на Правобережній Україні під владою Речі Посполитої була регламентована Другим Литовським статутом (розділ 4, артикул 70) [22; 39, с. 327]. Суд на чолі з підкоморієм створювався в кожному повіті. Було передбачено спеціальну судову процедуру: за дорученням земського суду підкоморій приступав до вирішення земельних та межових суперечок, даючи позови сторонам про свій виїзд на місце розгляду за чотири тижні. Сам розгляд полягав у тому, що вивчалися докази – листи й межові знаки, вислуховувалися свідки. Чиї документи та межові знаки виявлялися достовірнішими, тому присуджувався певний ґрунт, який позначався копцями (межовими знаками). Підкоморій видавав відповідне рішення суду за своїм підписом, скріплене печаткою. У випадку відсутності достовірних письмових доказів чи межових знаків до доказування допускався позивач. Для підтвердження високого статусу підкоморського судді до участі в розмежуванні залучалися сусіди. Заборонялося переривати процес розгляду справи: вона мала бути вирішена одразу. Можливими юридичними підставами перенесення розгляду справи були хвороба або службові справи однієї зі сторін, причому про хворобу потрібно було присягнути. Окремо передбачалася наступна процедура апеляції. Незадоволений рішенням скаржився до земського суду, з якого надійшла справа, а господар призначав комісарський суд зі шляхти повіту, у тому числі каштеляна (за його відсутності – повітового маршалка). У їх присутності підкоморій давав пояснення, чому саме він прийняв таке рішення. Рішення комісарського суду вважалося

остаточним. У разі необґрунтованості апеляції накладався штраф на ініціатора – підкоморію дві копи грошей, а також відшкодовувалися збитки іншій стороні. У випадку, коли розмежування проводилося на межі двох повітів, необхідною була участь двох підкоморіїв. Що ж до оплати, то від кожного (насипаного чи вкопаного) наріжного кіпця призначалося 24 гроші литовських, середнього – 12. Було передбачено відстань між копцями – не ближче, ніж через три шнури (1 шнур – 49,125 м [3]) волочні.

Юрисдикція підкоморських судів поширювалася на шляхетське землеволодіння. Крім того, вони проводили розмежування і вимірювали ґрунти (за відсутності конфліктної ситуації), що розподілялися між спадкоємцями, фіксували межі під час купівлі-продажу маєтків [2]. Щодо граничних спорів, які зачіпали межі королівщин, то судочинство проходило за участю королівських комісарів. Якщо в межевому конфлікті брали участь представники інших вільних прошарків населення, то до складу судової колегії входили представники магістратів (міщани), капітулів (католицьке духівництво) [25, с. 11].

За Литовським статутом, вироки підкоморського суду, не дивлячись на апеляції, виконувалися в частині встановлення межових знаків та вступі у володіння присудженими землями, а вже грошовий платіж, присяга, руйнування старих межових знаків й інші статті вироку не здійснювалися до вирішення маршалкового комісарського межевого суду. Рішення останнього було остаточним [29, с. 754–756]. З часом відбувалися зміни в процесі апеляції: згідно з польськими законами було передбачено спеціальну судову процедуру для підкоморських судів. Під час здійснення межевої справи апеляція надходила до Люблінського трибуналу. Проте останній самостійно не розглядав справу, а направляв іншого підкоморія. Якщо він вирішив справу так само, як і попередній, то вирок підлягав безумовному виконанню. Якщо ж другий підкоморій приходив до протилежного вироку, незадоволений міг скаржитися в трибунал удруге. Призначався третій підкоморій. Декрет, утверджений третім підкоморієм, не міг змінити навіть король [36, с. 141–142].

Звичним було затягування судового процесу, розгляд справ тривав не одне десятиріччя. Мабуть рекордсменом можна вважати справу про встановлення меж між землями брацлавського підкоморія князя Стефана Святополка Четвертинського й графа Адама Ієроніма Сенявського та іншими землевласниками. Справа розглядалася

12 разів. Уперше Вінницьким межевим [підкоморським. – авт.] судом Брацлавського воєводства в 1599 р. Далі наявними є дані про розгляд підкоморським судом у 1645 р. Було накладено штрафи у 4 000 коп литовських. 7 серпня 1645 р. справа була на апеляційному розгляді в Люблінському коронному трибуналі (відкладалася в зв'язку з новими запитаннями, пов'язаними з королівськими декретами). Люблінський коронний судовий трибунал у березні – травні 1645 р. засідав у різних населених пунктах Брацлавського воєводства. Кінцевою датою справи є 2 березня 1783 р. [7, арк. 1–2 зв., 187–188]. Матеріали потрапили до фонду Вінницького межевого апеляційного суду (1814–1840).

Отже, за часів Речі Посполитої підкоморські суди займалися передусім урегулюванням земельних та межевих справ на підставі документів та показів свідків. Була встановлена судова процедура, яка завершувалася виданням вироку з наступним розмежуванням. Незадоволеним надавали можливість апелювати до Люблінського трибуналу, але застосовувався нетрадиційний спосіб вирішення справи: розгляд апеляцій на місці здійснювався іншим підкоморієм, чие рішення було остаточним і не могло відмінитися навіть королем. Юрисдикція поширювалася на шляхетське землеволодіння. Також суди використовувалися для розмежування з королівщинами та володіннями інших прошарків вільного населення.

Відновлення та компетенція підкоморських судів (курсив – авт.). Після поділів Речі Посполитої на приєднаних землях Правобережної України були створені загальноросійські станові судові установи. Найнижчою ланкою був повітовий суд, який розглядав земельні справи. За необхідності суддя разом з присяжним землеміром оглядали на місці спірні межі, попереджуючи обидві сторони за шість тижнів. Апеляційною установою був верхній земський суд [26, с. 235, 246].

З приходом до влади Павла I 12 грудня 1796 р. Київська, Подільська та Волинська губернії були віднесені до окремої категорії «на особливих правах і привілеях» [27, с. 229], які мали управлятися за річпосполитівськими правилами. За штатами було передбачено створення в кожному з повітів підкоморських судів [31, с. 396] (детальніше див. про кадровий склад підкоморського суду [48] та соціальний портрет підкоморія [49]). Всього повинно було бути створено 36 підкоморських судів у трьох губерніях. Але, враховуючи малочисельність дворян в окремих повітах, створювалися об'єднані установи. У Подільській

губернії¹ Ольгопільський було приєднано до Гайсинського підкоморського суду [47, арк. 11]. У Київській губернії за аналогічним принципом станом на 1829 р. діяли Васильківсько-Богуславський [44, арк. 1], Сквирсько-Махнівський, Липовецько-Таращанський, Умансько-Звенигородський та Чигиринсько-Черкаський підкоморські суди [43, арк. 823]. Лише у Волинській губернії в кожному повіті був власний підкоморський суд.

Польське повстання було використане верхньою владою для ліквідації річпосполитівської судової системи. За іменним указом 30 жовтня 1831 р. на Правобережній Україні всі присутственні місця та посадові особи отримували загальноросійські назви [32, с. 159–160]. 11 жовтня 1832 р. було оголошено про ліквідацію посад підкоморіїв, коморників та возних, а їх обов'язки покладалися, згідно з юрисдикцією, на повітові (замість уживаного польського терміну «поветовые» знову фігурувала російська назва «уездные») суди та на повітових суддів [33, с. 8].

На думку автора, зовні відновлена судова система мала всі річпосполитівські елементи: виборність посадовців (спочатку безстроково, а потім на три роки), польська мова на повітовому рівні, порядок роботи суду, оплата, терміни апеляції тощо. Верховна влада одразу ж розпочала «навіювати ілюзію» про «старі часи»: 11 вересня 1797 р. Сенат розглядав рапорт управляючого Мінською, Волинською та Подільською губерніями О.А. Беклешова про спірні питання в діяльності новостворених судів. Оскільки важливим чинником для польської шляхти було збереження статусу польської мови, то було прийнято рішення, що судочинство необхідно проводити польською мовою, як і службу переписку з головними судами. За річпосполитівським правом зберігалися терміни засідань [27, с. 727–733] та строки подання апеляцій на рішення підкоморського суду [27, с. 737]. 7 лютого 1799 р. ці правила судочинства були поширені на Київську губернію [28, с. 552–554], хоча ще 29 грудня 1798 р. на засіданні цивільного департаменту Київського головного суду заслуховували указ Сенату по рапорту О.А. Беклешова, що в судах першої інстанції (повітових, підкоморських та магістратах) судочинство проводилося польською мовою [41, арк. 1].

¹ У 1814 р. в Подільській губернії замість підкоморського було створено в повітах межові суди, які склалися з суду першої інстанції та повітового апеляційного суду. Рішення останнього було остаточним [30, с. 737–740]. Припинена діяльність у 1840 р. [34, с. 443–445.]

Проте, враховуючи курс на централізацію, Павло І не готовий був повністю відпустити відновлену систему у «вільне плавання». Для контролю за повітовою судовою системою було створено головні суди та Волинський надвірний суд. Згідно з рапортом О.А. Беклешова з підкоморського суду справи повинні були надходити на ревізію до головного суду, а вже той самостійно складав екстракт (формальну копію [37, с. 80]) зі справи російською мовою для подання справи до Сенату [27, с. 727–733]. Для забезпечення діяльності новостворених судів надсилалися копії рапорту О.А. Беклешова від 11 вересня 1797 р. до судів, як це було з Кам'янецьким підкоморським судом [21, арк. 13–22 зв.]. Та й загалом лише в 1810 р. в сенатській типографії було видруковано «...словник чи зміст польських і литовських законів...» [37]. Про цей факт із зазначенням вартості книги – 5 руб. подільський губернатор, за наказом обер-прокурора Баранова, повідомляв всі присутственні місця своєї губернії [8, арк. 18].

Для реалізації контролю за діяльністю судів 18 листопада 1797 р. з Подільського губернського правління до Кам'янецького підкоморського суду надійшло розпорядження про порядок судочинства в губернії. Наголошувалося, що всі відновлені за польськими законами й правами магістрати, повітові та підкоморські суди повинні «...безумовно...» виконувати все, що вимагав головний суд й звітуватися йому про вирішені справи [47, арк. 27].

Якщо за попереднього правового режиму незадоволені скаржилися до Люблінського трибуналу, а той надсилав на місця нового підкоморія, декрети якого не підлягали відміні навіть королем, то за часів російської влади панувало формальне документальне право, коли рішення приймалося на основі діловодних паперів, відкидаючи людський фактор при вирішенні поземельних справ. Головні суди Правобережної України стали апеляційними установами, до яких міг поскаржитися незадоволений рішенням, але суд три рази свого рішення не змінював, як за польськими законами, а по апеляції направляв справу до Сенату [36, с. 142].

У 1800 р. Сенат слухав питання про порядок апеляції за зверненням цивільного департаменту Волинського головного суду. Щодо компромісарських (третейських) судів, то головним судам наказувалося вчиняти по праву 1726 р. для Великого князівства Литовського (видання 1776 р.) й розглядати скарги за польським правом. Якщо головний суд вважав, що компромісарський з'їзд

все виконав правильно, то апеляція до Сенату заборонялася, а рішення надсилалося для виконання. Якщо ж скарга мала реальні підстави, то рішення не приводили в дію. Ці правила поширювалися на Правобережну Україну, Білоруську та Литовську губернії [45, арк. 4–5].

За часів російської влади в разі земельних суперечок поміщики вносили прохання до судів першої інстанції або одразу до головного суду, а вже ті давали розпорядження повітовому підкоморію розібратися. Підкоморій виїжджав на місце, де на підставі документів та межових знаків вирішував суперечку. У випадку незгоди подавалася апеляція до головного суду, і той, не розбираючи справи, призначав комісію у складі повітового дворянського маршала та декількох членів, що обиралися двома сторонами процесу, яка, як і підкоморій, розглядала справу [29, с. 754–756]. Навіть якщо сторони були задоволені рішенням підкоморського суду, то справи надходили на *ревізію* (курсив – авт.) до цивільного департаменту головного суду відповідної губернії (наприклад, Київського головного суду, як це було з декретами (вироками) Радомисльського підкоморського суду [12, арк. 56]).

Незадоволені рішеннями підкоморія подавали апеляцію до головного суду. Після цього до підкоморського суду надходив указ із зазначенням предмету незадоволення: у випадку з Радомисльським судом у 1824 р. надійшов указ по скарзі колезького секретаря Григорія Панютіна, що при розмежуванні маєтку спадкоємців Іскр попередній підкоморій Грабовський неправильно відрізняв значну частину земель [13, арк. 27].

Фактично верховна влада задекларувала повернення до попередньої річпосполитівської судової системи на повітовому рівні з польською мовою судочинства, складом тощо. Проте відправка справ на ревізію до головних судів мала переконати місцеву еліту, що влада слідкує за дотриманням принципу справедливості, адже в цивільних департаментах головних судів дворянство губернії було представлено головою та трьома засідателями. З іншого боку, ревізування та подання апеляцій разом з появою ще додаткової апеляційної ланки – Сенату, затягувало остаточне вирішення справ на роки.

Сторони процесу. Підкоморські суди розглядали справи трьох типів: *між приватними власниками, між приватними власниками та казною, адміністративного характеру (розмежування повітів і губерній).*

Найчисельнішими, кропіткими й тривалими були *поземельні справи по розмежуванню маєт-*

ностей приватних власників. Деякі справи тягнулися десятками років. Гайсинсько-Ольгопільський повітовий підкоморський суд 28 квітня 1810 р. слухав справу, яка надійшла з Сенату, про спірні землі та межові знаки між маєтками Мястковського² ключа поміщика Ярошинського та Голубецького³ ключа генерал-лейтенанта Пулавського (останній був відданий під розбір для задоволення кредиторів). Виводився початок землеволодіння з 1459 р., коли київський князь Семен пожалував його шляхтичу Єремії Шашку, з часом від його спадкоємців земля дісталася різним власникам, проте чіткого розмежування не було проведено, тому відбувалися суперечки про межі, напади та присвоєння земель. У 1798 р. Подільський головний суд наказав остаточно вирішити справу і визначив комісію в складі підкоморія та коморника Ямпільського (Ямпіль – Городківка 42 км) підкоморського суду та підкоморія Ковельського (Ковель – Городківка 588 км) повіту Волинської губернії. Проте один з них мав власну думку стосовно розмежування, і після невдалої спроби призначити ще одну комісію Подільський головний суд самостійно взявся за розмежування. Проте згідно з книгою 7 Конституції 1768 р. (стор. 7) передбачалося, що першою інстанцією був земський суд, який давав вказівку підкоморському на місці провести слідство та вирішити справу, підписавши план. У випадку апеляції створювалася кондесенція (з'їздовий суд [37, с. 122]), й інший підкоморій виносив рішення. Якщо воно підтверджувало попередній вирок, то межовий декрет вступав у силу. За сенатським указом від 8 липня 1807 р. (відсутні дані в ПСЗ. – авт.) Волинському головному суду по аналогічній межовій справі було розтлумачено, що потрібно відсилати лише одного підкоморія. Якщо його рішення буде співпадати з попереднім, то справа була завершеною, а якщо ні – то головний суд повинен дати власне згідно з позиціями того підкоморія, чиє рішення підкріплене документами. Але Подільський головний суд не вважав за потрібне підтверджувати рішення, тому справа затягнулася надовго [9, арк. 357–359 зв.].

Знаковою стала справа графа Самойлова зі смілянськими власниками та звенигородським

² Містечко Мястківка Ольгопільського повіту за 70 верств від повітового міста станом на 1893 р. мало 5 548 жителів [4, с. 314]. Сучасна назва Городківка Крижопільського району Вінницької області.

³ С. Голубяче Ольгопільського повіту за 54 верстви від повітового міста станом на 1893 р. мало 990 жителів обох статей [4, с. 101].

старостою. У 1807 р. він скаржився міністру юстиції П.В. Лопухіну, що з'їздовий підкоморський суд вимагав від графа присяги про надання всіх документів у справі, чого той не міг зробити через незнання ні польської, ні латини, проте наказав смілянському архіваріусу подати всі документи. Не зважаючи на те, що граф перебував на військовій службі, суд наказав прибути йому за декілька днів до свого приїзду на збірне місце (де перебував п'ять днів). При цьому повірений (пленипотент) пояснював, що граф перебуває на службі за 400 верств, крім того, щоб відпроситися в князя Прозоровського йому потрібно подолати до Бухареста ще 500 верств, але за неявку його було оштрафовано на 28 руб. сріблом, як і його опонента графа Потоцького, котрий у той час перебував у Києві. Граф Самойлов просив захисту у губернського прокурора, бо «... тутешні дрібні законники лише тим тільки марнославні, що можуть утискати та гнобити людей заслужених, але не маючих захисту». Після цього звернення надійшла відповідь, що міністр юстиції повідомив київського військового губернатора М.І. Кутузова та губернського прокурора про цю справу [46, арк. 1–2].

Очевидно, що розмежування призводило й до насильства, хоча розгляд подібних справ належав до компетенції повітових судів. 12 вересня 1817 р. з Житомирського повітового суду до Волинського головного суду надійшла справа проти поміщиці Іоганни Пав... (нерозбірливо), звинуваченої в розритті зроблених комісією граничних знаків (копців) при обмежуванні маєтку князя М. Кутузова. Не вдалося встановити вироку, але остаточно справа була вирішена в 1827 (!) р. [11, арк. 788].

Природно, що справи про розмежування маєтків приватних власників були основними для підкоморських судів. У книзі межових декретів та актів Дубенського підкоморського суду за 1799–1805 рр. містяться рішення в справах між приватними

власниками [19, арк. 3–3 зв.]. Протягом 1800 р. в цьому ж суді було видано два остаточних рішення (dekret w sprawie granicznej), дві справи про проведене розмежування (akt graniczny) та п'ять актів відкладання справ (akt limity)⁴ [18, арк. 1]. У 1801 р. – відповідно три декрети, два граничних акти та сім актів відкладання справ [18, арк. 53]. У 1802 р. – жодного декрета, два граничних акти та десять актів відкладання [18, арк. 126].

Станом на вересневу третину 1818 р. в провадженні Острозького підкоморського суду перебувало дві невирішених справи: про відмежування маєтків села Угольці поміщика Чернецького від села Завізова поміщиків Вобещанських; села Віткова поміщика Бентковського від села Липок й інших володінь князя Любомирського. Обидві справи були розпочаті в цьому ж році, але призупинені за згодою сторін для доповнення документів [16, арк. 112]. Станом на березень 1825 р. Луцький підкоморський суд мав п'ять невирішених справ: дві – про розмежування маєтків приватних осіб 1816 р. та 1819 рр., невирішені через неявку сторін; з 1817 р. залишалася справа про розмежування маєтку ксьондзів Луцьких тринітаріїв села Яровиці від маєтку села Теремного поміщика Лутавікова (передано сторонами до Рівненського підкоморського суду); про розмежування маєтків 1819 р., яке було передано сторонами до компромісарського суду; про розмежування села Вичулок між Луцьким латинським капітулом та приватними власниками, яке було передано з повітового суду в 1819 р., але передано до Дубенського повіту [10, арк. 29–30 зв., 42.], в якому це село знаходилося [38, с. 52].

Питанням організації *розмежування казенних маєтків від власницьких* керували цивільні департаменти губернських головних судів. Саме другий департамент Подільського головного суду спланував на літо 1808 р. (відповідні роботи тривали попереднього року) терміни й обсяги робіт по розмежуванню підкоморськими судами по повітам казенних маєтків від приватних. Повітові маршали повинні розмежовувати разом з повітовими землемірами повіти. З іншого боку, у цей же час губернське правління наказувало підкоморським судам спільно з повітовими землемірами встановлювати межі маєтків, пожалуваних різним особам. Проте пріоритетним залишалось розмежування казенних маєтків, тому для проведення відповідних робіт у Літинському повіті, згідно з відповіддю Подільського головного суду, необхідно було чекати завершення роботи повітовим землеміром [20, арк. 1–1 зв.]. Очевидно, що

⁴ Декрет належав до групи судово-межових актів, це було рішення суду про присудження акторату одній із сторін, тобто права скріпити свої докази присягою, що дорівнювало виграшу процесу [25, с. 24].

Акт граничний належав до фіксаційно-межових актів і, на відміну від судових, описував ті межові операції, у яких підкоморський суд виступав як виконавець, не вдаючись до розгляду спорів, а лише оформляючи граничні межі [25, с. 27].

Акт ліміти відкладав розгляд справи. Прикладом може слугувати розгляд справи Дубенським підкоморським судом про розмежування маєтків Перемилівка та Мошкове 20 липня 1800 р. Це був повторний розгляд після попереднього акту ліміти і знову судовий процес переносився за згодою шести учасників конфлікту на 12 серпня цього ж року [18, арк. 50-50 зв.].

роботи були настільки масштабними, що головний суд навіть не розглядав можливості залучення підкоморських судів.

Нагадування Подільського губернського правління про прискорення розгляду справ Кам'янецькому підкоморському суду були регулярними. 11 травня 1797 р. надійшов указ за скаргою полковника Кршижановського, що судова установа не зробила розмежування його села з суміжними старостинськими маєтками. Тому О.А. Беклешов наказував визначити термін й, отримавши від обох сторін документи, швидко провести розмежування [47, арк. 88–88 зв.]. У 1802 р. за указом Київського губернського правління Радомисльський підкоморський суд розпочав розмежування Рожевського староства між князем Голіциним, графами Потоцькими й Браницькими та шляхтичем Рипінським. У 1803 р. з'їхалися Київський та Радомисльський підкоморські суди, але через відсутність закінченого плану староства справу відклали. У 1820 р. справа ще розглядалася й лише в 1823 р. була передана на ревізію до цивільного департаменту Київського головного суду [14, арк. 291, 63, 231 зв., 291, 438 зв.].

Як і у випадку з приватновласницькими володіннями, справи цього типу тягнулися роками й часто супроводжувалися гучними скандалами. Показовим у цьому контексті є питання розмежування казенного Димерського староства. У липні 1809 р. цивільний департамент Київського головного суду слухав повідомлення губернського правління, яке наказувало підкоморському суду провести розмежування, що вже тривало сім років і з різних причин відкладалося. Правління наказувало суду з'їхатися та не покидати місця до завершення робіт. Проте суд, не згадавши про отримане розпорядження, просив й отримав дозвіл на відстрочку від головного суду [42, арк. 40].

27 січня 1822 р. до Радомисльського підкоморського суду надійшов указ із Київського губернського правління за зверненням поміщиці майорші Софії Синельникової, що справа про розмежування казенного Димерського староства з Демидівським ключом її покійного дядька підполковника Апостола тягнеться з 1799 р. У 1805 р. для попереднього огляду спірних відведень та меж з'їхалися Київський та Радомисльський підкоморські суди. На план знімав межі повітовий землемір. Згадані суди своїм рішенням у 1807 р., в присутності радника казенної палати та повітового стряпчого знищили спірні відведення та затвердили межі володінь. Проте частину земель не

з змогли розмежувати. Апостол подав апеляційну скаргу головному суду. Лише 1816 р. надійшов указ з правління, що справа переслана до Київського підкоморського суду з вимогою вирішити. У 1822 р. наказувалося Радомисльському підкоморському суду здійснити слідство. Проте станом на серпень 1822 р. справа не була вирішеною, оскільки знаходилася в колишнього підкоморого Шимановського, який вже півтора роки не перебував на посаді [12, арк. 7–7 зв., 10, 56].

Епопея з казенним димерським староством продовжувалася. У 1822 р. за розпорядженням губернського правління наказувалося, щоб Київський та Радомисльський підкоморські суди з'їхалися та нікуди не від'їжджали до тих пір, поки справа не буде вирішена по розмежуванню із суміжними маєтностями князів Любомирських, графині Ходкевич та поміщиків Іскр [12, арк. 61, 77]. Станом на 1823 р. справа, за вказівкою Київської казенної палати, мала бути вирішена, але цього не сталося через її подальше перебування в колишнього підкоморія Шимановського [12, арк. 90, 96]. Три рази були з'їзди в Димерці, але якщо підкоморій Київського суду Кароль Росцишевський приїжджав, то з Радомисльського підкоморського суду ніхто не прибув, пояснень теж не було надано [12, арк. 98–98 зв.].

У 1822 р. Острозький підкоморський суд звітував, що в 1821 р. ніяких справ, пов'язаних з казенним інтересом, не було [17, арк. 20].

Однією з функцій, яку влада делегувала підкоморським судам, стала участь у *розмежуванні губерній та повітів*. 16 липня 1798 р. з подільського губернського правління надійшло розпорядження про залучення повітового землеміра та підкоморія кожного повіту з їх коморниками до процесу розмежування. Наказувалося скласти атласи, причому для підкоморських та повітових судів їх укладали підкоморій з коморниками. До складу комісії при розмежуванні *губерній* (курсив-авт.) входили, крім повітового підкоморія, губернський землемір, канцелярські службовці, один унтер-офіцер і три солдати. Коли ж комісія у своїй роботі наближалася до меж сусіднього повіту, то підкоморій повинен був попереджати свого колегу. Якщо той не прибув, то підкоморій продовжував межування та доповідав губернському правлінню, яке мало залучити наступника через нарочного на кошти підкоморія. Про роботу необхідно було звітуватися губернському правлінню кожних два тижні [47, арк. 89, 90–90 зв.].

До процесу розмежування *повітів* залучалися підкоморій спільно з повітовим землеміром та

членом нижнього земського суду. Проте майже через десять років роботи не були завершені: у 1807 р. з Подільського губернського правління надійшов указ до Гайсинсько[-Ольгопільського] підкоморського суду про необхідність негайного відмежування Балтського повіту від Ольгопільського. Балтський повітовий маршал вимагав, щоб було визначено термін для з'їзду комісарів. Проте всі члени підкоморського суду за вказівкою губернського правління були зайняті розмежуванням казенних від пожалуваних власницьких маєтків, причому підкоморій розмежував в Ольгопільському повіті, а коморник – у Гайсинському. Оскільки обидва були задіяні в розмежуванні, то встановити точні терміни початку роботи комісії не було можливості. Тому губернське правління наказувало, що як тільки хтось із членів звільниться, то щоб приступав не до нового розмежування казенних маєтків, а до розмежування повітів спільно з повітовим маршалом та іншими членами комісії [6, арк. 9–10]. У 1817 р., тобто через десять років, Острозький повіт не було відмежовано від Старокостянтинівського та Заславського у зв'язку з неприбуттям повітового землеміра, який навіть не повідомив про причину [15, арк. 60]. Про такий стан справ було повідомлено особисто губернатора В. Гіжицького, який переслав рапорт до Волинського губернського правління [15, арк. 72].

Станом на 1821 р. остаточне розмежування повітів не було завершено. До Луцького підкоморського суду 5 жовтня надійшло звернення повітового землеміра Корева з вимогою з'їзду в містечко Торчин для остаточного розмежування Луцького й Володимирського повітів та переведення торчинського ключа до складу Луцького повіту [10, арк. 14 зв., 17–18 зв.]. Попереднє розмежування було зірване повітовим землеміром Добровольським. Тепер пропонувалося прибути до Торчина 25 жовтня, щоб завершити розмежування у перших числах листопада [10, арк. 14 зв., 22–22 зв.]. 29 січня 1824 р. надійшло гнівне звернення від в. о. волинського губернського землеміра, що до сих пір не здійснено розмежування повітів через неприбуття членів підкоморського суду. У відповіді новий голова Маєвський указував, що попередній підкоморій Красіцький не прибував, а він, як тільки завершиться зима, готовий провести розмежування [10, арк. 33–34].

У 1818 р. з Волинського губернського правління до острозького підкоморія надійшов указ на основі звернення генерал-майора князя Євстафія Сангушка, який придбав маєток Улашанівка в поміщика Моссаковського, що межує з його

землеволодіннями в Заславському повіті, щоб перевести набутий маєток до Заславського повіту задля легшого адміністрування. Губернський землемір Кудрявцов не заперечував проти приєднання, проте повідомляв, що чорновиків межових планів уже зроблені, а переробка можлива за умови оплати замовником [16, арк. 101–102]. Станом на 1906 р. село Улашанівка перебувало в складі Заславського повіту, налічуючи 107 дворів із 648 жителями обох статей [38, с. 79].

Таким чином, верховна влада надала можливість місцевій еліті самостійно вирішувати свої земельні справи за умови дотримання у вирокі формальної сторони: обґрунтування конституціями та артикулами Литовського статуту, письмовими доказами та, за необхідності, показами свідків. Ураховуючи виборний склад головних судів саме на них було покладено координацію дій у межових конфліктах між приватними власниками. Простішою була ситуація зі збереженням казенної власності, задля чого в головних судах працювали призначувані короною радник та секретар (особливо важливою була роль останнього, адже він готував всі справи до розгляду). Будь-які спроби вирішити підкоморськими судами справи в своїх корпоративних інтересах наштовхувалися на опір влади, що призводило до навмисного затягування справ. Верховна влада залучала підкоморські суди й до суто державних функцій, змушуючи займатися встановленням меж повітів та губерній.

Розширення юрисдикції *підкоморських судів*. Підкоморські суди підпорядковувалися головним судам, які в силу тодішньої традиції використовували посадовців для справ, які не належали безпосередньо до їх компетенції. Так, 22 липня 1818 р. з Волинського головного суду надійшов указ про розгляд трьох рапортів підкоморія острозького суду О. Ілінського. Справа стосувалася підтоплення млинів поміщика Спендовського в селі Комарівка Дубенського повіту. Ще в 1815 р. було наказано в присутності обох сторін або їх повірених та члена нижнього суду здійснити спуск води. Але спочатку захворів підкоморій, а потім сторони почали затягувати процес. Оскільки підкоморія зобов'язали розбиратися зі справами про утиски мешканців Острога постоями та непропорційне зайняття будинку шляхтича Кромберга, то розгляд справи доручили підкоморію Старокостянтинівського повіту Хоментовському, про що повідомлялося особисто підкоморія та Дубенський нижній суд. Тобто справу перекидали від одного підкоморія до іншого [16, арк. 48–49 зв.].

З листування Острозького підкоморського суду за 1822 р. випливає, що 31 жовтня від губернатора було отримано доручення, щоб підкоморій вимірював відстань між верстовими стовпами по поштовим трактам повіту. Проте оскільки це вимагало багато часу, адже майже кожен стовп не стояв на відстані 500 казенних сажнів, і потрібно було його викопати, перенести на інше місце й вкопати, повідомлялося, що до 1 грудня це доручення виконати неможливо та необхідно продовжити термін [17, арк. 18].

Ще однією функцією, покладеною на підкоморські та повітові суди, стало швидке вирішення справ про самовільні порубки на спірних територіях (передусім це стосувалося казенних дач). За указом Волинського губернського правління 31 січня 1822 р. після рапорту обер-форштмейстера (лісничого) Ножева наказувалося карати порушників закону, не очікуючи встановлення, хто був власником. При цьому вказувалося, що в Дубенському підкоморському суді таких справ не було, а в Луцькому – були. З Ковельського та Володимирського підкоморських судів даних не надали [17, арк. 23–23 зв.].

За розпорядженням волинського губернатора за 1822 р. було відряджено до староства в містечку Свиноухи Володимирського повіту [38, с. 44] підкоморія Острозького повіту Коссаківського [13, арк. 23]. 14 лютого 1822 р. з Волинського губернського правління знову надійшов указ за рапортом обер-форштмейстера, що хоча наказувалося 18 жовтня минулого року всім повітовим та підкоморським судам негайно закінчити судові справи по спірним з казенними маєтками грунтами та лісами в Молеткові, Немержинцях, Тительковцях, Вороновцях Ковельського повіту, Гнидава Кременецького повіту, Вересах Житомирського повіту та Журжевичах Овруцького повіту, але ніякої інформації Волинське губернське правління не отримало, а дані необхідно було подати до цивільного департаменту Волинського головного суду [17, арк. 26–26 зв.].

З діловодного листування Острозького підкоморського суду з волинським цивільним губернатором В. Гіжицьким за 1817 р. випливає, що на установу (особисто на коморника) було покладено ще одну функцію – проведення ревізії сільських запасних магазинів, причому зазначалося, що до сих пір дані не отримані [15, арк. 7]. 4 січня 1817 р. коморник і стряпчий разом перевіряли наявність хліба в сільському магазині казенної волості в селі Мнішин, пожалуваної в оренду на 12 років генералу Балашеву, а від нього переуступленій

поміщику Йосифу Хрусцецькому. Цікаво, що при нормі 464 чверті озимого зерна та 58 – ярового, у наявності було лише 34 озимого [15, арк. 4 зв.–5] (отже, рівень наповнення сільського магазину становив лише 6,5%).

Ще однією функцією коморників став контроль за станом поштових доріг, передусім мостів, гатей і гребель. Проте це було саме здійснення контролю, адже організувати ремонтні роботи повинні були нижні земські суди. У відношенні від 2 травня 1817 р. коморник Прушинський вказував Острозькому нижньому земському суду про свої неодноразові звернення щодо незадовільного стану новоград-волинського та дубенського трактів. З аналогічною вимогою про ремонт 20 березня цього ж року звернулося Волинське губернське правління, але в селах, які були визначені для виконання ремонтних робіт, ніяких дій не відбувалося, особливо перед настанням господарських робіт [15, арк. 58]. З цього приводу Волинське губернське правління видало указ 12 червня 1817 р., щоб нижній земський суд терміново організував ремонтні роботи, зокрема на греблі в селі Вельбовно [15, арк. 78].

На підкоморський суд покладалися місцевою владою виконання одноразових доручень. У відомості від 2 травня 1817 р. про невиконані справи зазначено указ Волинського губернського правління про спільне розслідування підкоморського суду з в. о. острозького городничого про вчинення колишнім в. о. городничим підсудком повітового суду Крижановським образ єврею Улановському. Але оскільки з Київської губернії не вислали позовника, то справа не вирішувалася [15, арк. 60].

Підкоморські суди розглядалися місцевою владою як елемент державної структури, й тому посадовців використовували для виконання різноманітних доручень часто за межами їхніх повітів. Відволікання від виконання своїх безпосередніх обов'язків при відсутності оплати призводило до збайдужіння посадових осіб до роботи та дискредитації самих судів.

Висновки. Таким чином, верховна влада для здобуття лояльності еліт відновила певні елементи річпосполитівської судової системи, у тому числі й підкоморські суди, які повинні були врегульовувати конфлікти в земельній сфері. Було повернуто зовнішні атрибути колишніх судів: використання Литовського статуту та польських конституцій, польську мову, порядок роботи, оплату, виборність посадовців. У межових справах між приватними власниками держава взяла на себе роль арбітра, намагаючись не допускати

до відвертих зловживань: усі справи надходили на ревізію до головного суду (голова й засідателі якого обиралися дворянством), і, за умови дотримання формальної сторони (передусім оформлення документів), акти й декрети затверджувалися або надсилалися до Сенату. Внаслідок таких дій процеси тривали роками, іноді десятиліттями: заможніші та сильніші землевласники постійно затягували розгляд справи, але відповідальність покладалася саме на підкоморські суди, які мали недостатній кадровий склад та були перевантажені роботою при відсутності державної платні.

Хоча держава готова була фактично віддати на відкуп місцевій еліті їхні земельні справи, але, прогнозовано, пріоритетним залишалося збереження казенної власності. Цивільні департаменти головних судів організували розмежування казенних маєтків від приватних. Проте і підкоморії, виходячи з корпоративних інтересів, затягу-

вали процеси розмежування заради продовження спірного землекористування дворянства. Однією з функцій, яку влада переклала на завантажених роботою посадовців, стала участь у розмежуванні губерній та повітів.

Підкоморські суди підпорядковувалися головним судам, які, у силу тогочасної традиції, використовували посадовців для виконання одноразових доручень, що не мали нічого спільного з їх професійними обов'язками. Регулярними були й відрядження підкоморіїв до інших повітів для вирішення апеляційних справ за указами головних судів, що мало наслідком плінність кадрів. Фактично, підкоморські суди стали одним із факторів переконування польського дворянства, що воно зберегло владу в регіоні. Проте насправді після приходу Миколи I було взято курс на тотальну інкорпорацію Правобережної України до Росії.

Список літератури:

1. Алещенко І.О. Становлення та діяльність підкоморських судів на території Сумщини. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Економіка і право*: зб. наукових праць. Випуск 8. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. С. 119–124.
2. Ворончук І.О. Підкоморський суд. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Pidkomorskyj_sud.
3. Ворончук І.О. «Влекло по мере» 1557 года в Великом княжестве Литовском (к вопросу украинской метрологии). URL: <http://www.info-library.com.ua/libs/stattya/3969-volochil-pomira-1557-roku-u-velikomu-knjazivstvi-litovskomu-do-pitannja-ukrayinskoyi-metrologiyi.html>.
4. Гульдман В. Населенные места Подольской губернии: Алфавитный перечень населенных пунктов губернии, с указанием некоторых справочных о них сведений / Издание Подольского губернского статистического комитета. Каменец-Подольский : Типография Подольского губернского правления, 1893. 636 с.
5. Дейвіс Норман. Боже ігрище: історія Польщі. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. 1080 с.
6. Держархів Вінницької обл. (Державний архів Вінницької області). Ф. 481. Оп. 1. Спр. 5. 22 арк.
7. Держархів Вінницької обл. Ф. 484. Оп. 1. Спр. 28. 188 арк.
8. Держархів Вінницької обл. Ф. 490. Оп. 1. Спр. 4. 59 арк.
9. Держархів Вінницької обл. Ф. 790. Оп. 1. Спр. 214. 724 арк.
10. Держархів Волинської обл. (Державний архів Волинської області). Ф. 496. Оп. 1. Спр. 3. 47 арк.
11. Держархів Житомирської обл. (Державний архів Житомирської області). Ф. 16. Оп. 3. Спр. 2. 1316 арк.
12. Держархів Житомирської обл. Ф. 530. Оп. 1. Спр. 8. 144 арк.
13. Держархів Житомирської обл. Ф. 530. Оп. 1. Спр. 9. 42 арк.
14. Держархів Житомирської обл. Ф. 530. Оп. 1. Спр. 18. 438 арк.
15. Держархів Рівненської обл. (Державний архів Рівненської області). Ф. 550. Оп. 1. Спр. 4. 148 арк.
16. Держархів Рівненської обл. Ф. 550. Оп. 1. Спр. 5. 117 арк.
17. Держархів Рівненської обл. Ф. 550. Оп. 1. Спр. 9. 78 арк.
18. Держархів Рівненської обл. Ф. 612. Оп. 1. Спр. 1. 184 арк.
19. Держархів Рівненської обл. Ф. 612. Оп. 1. Спр. 2. 58 арк.
20. Держархів Хмельницької обл. (Державний архів Хмельницької області). Ф. 120. Оп. 1. Спр. 2130. 2 арк.
21. Держархів Хмельницької обл. Ф. 740. Оп. 1. Спр. 1. 383 арк.
22. Другий (Волинський) Статут Великого Князівства Литовського 1566 року. URL: http://litopys.org.ua/statut2/st1566_05.htm.
23. Ільїн О.В. Зміни в судустрої на українських землях у складі Російської імперії у 1796–1801 рр. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2016. № 2. С. 23–28.
24. Лаппо И. Подкоморский суд в Великом Княжестве Литовском в конце XVI и начале XVII века. Журнал Министерства народного просвещения. 1899. № 8. С. 341–403.

25. Німчук В.В., Яковенко Н.М. Передмова. Книга Київського підкоморського суду (1584–1644) / Відп. ред. В.В. Німчук; Упорядн.: Г.В. Боряк, Т.Ю. Гирич та ін. Київ : Наукова думка, 1991. 344 с.
26. Полное собрание законов Российской империи (далее – ПСЗ). 1-е собр. СПб., 1830. Т. 20 (1775–1780). 1034 с.
27. ПСЗ. 1-е собр. СПб., 1830. Т. 24 (6 ноября 1796–1797). 869 с.
28. ПСЗ. 1-е собр. СПб., 1830. Т. 25 (1798–1799). 931 с.
29. ПСЗ. 1-е собр. СПб., 1830. Т. 26 (1800–1801). 873 с.
30. ПСЗ. 1-е собр. СПб., 1830. Т. 32 (1812–1814). 1105 с.
31. ПСЗ. 1-е собр. СПб., 1830. Т. 44: Часть 2: Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1715–1800). 410 с.
32. ПСЗ. 2-е собр. СПб., 1832. Т. 6 (1831): Часть 2. 360 с.
33. ПСЗ. 2-е собр. СПб., 1833. Т. 7 (1832). 1044 с.
34. ПСЗ. 2-е собр. СПб., 1841. Т. 15 (1840). 855 с.
35. Резнік О.І. Склад та компетенція підкоморських судів за Статутом Великого князівства Литовського 1566 року. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 49. С. 127–132.
36. Русов С. Волынские записки. Санкт-Петербург, 1809. 240 с.
37. Ручной словарь, или Краткое содержание польских и литовских законов, служащих руководством в судебных тяжбах всякого рода, собранных для употребления в присутственных местах и для пользы частных обывателей Коронных и Литовских провинций: пер. с пол. Санкт-Петербург, 1810. 382 с.
38. Список населенных мест Волынской губернии / Издание Волынского губернского статистического комитета. Житомир: Волынская губернская типография. 1906. 222 с.
39. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Том II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса : Юридична література, 2003. 560 с.
40. Філінюк А., Задорожнюк А. Литовські статuti в Подільській губернії у першій половині XIX ст.: данина традиції чи правові рудименти? *Ukraina Lithuanica*. 2013. Т. 2. С. 177–192.
41. ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 484. Оп. 2. Спр. 13. 409 арк.
42. ЦДІАК України. Ф. 484. Оп. 2. Спр. 75. 903 арк.
43. ЦДІАК України. Ф. 484. Оп. 2. Спр. 236. 853 арк.
44. ЦДІАК України. Ф. 802. Оп. 1. Спр. 9. 9 арк.
45. ЦДІАК України. Ф. 1254. Оп. 1. Спр. 353. 6 арк.
46. ЦДІАК України. Ф. 1254. Оп. 1. Спр. 1037. 5 арк.
47. ЦДІАК України. Ф. 1582. Оп. 1. Спр. 1. 174 арк.
48. Шевчук А. Кадровий склад підкоморських судів Правобережної України (1797–1832). *Інтермарум: історія, політика, культура*. 2018. № 5. С. 182–200. URL: <http://intermarum.zu.edu.ua/article/view/154778>.
49. Шевчук А. Соціальний портрет підкоморія Правобережної України (1797–1832 pp.) *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вип. 27. Збірник наукових праць. За заг. ред. проф. О.А. Мельничука. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2019. С. 9–18. URL: <https://vspu.edu.ua/science/art/a175.pdf>.

ЮРИСДИКЦИЯ ПОДКОМОРСКИХ СУДОВ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ (1797–1832) И ИХ СОЦИАЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ

В статье рассматриваются юрисдикция и социальное значение подкоморских судов Правобережной Украины в период 1797–1832 гг. Определено, что верховная власть возобновила внешние атрибуты прежней судебной системы ради получения лояльности со стороны местной элиты. Основная функция подкоморских судов заключалась в решении земельных конфликтов. Юрисдикция заключалась в разграничении дворянских имений как между собой, так и с казенной собственностью. Если в спорах между дворянством власть играла роль арбитра, то в казенных, прогнозируемо, защищала свои интересы, что приводило к затягиванию процессов. Кроме профессиональных обязанностей, должностных лиц заставляли выполнять другие поручения власти, что негативно влияло на выполнение ими своей работы.

Ключевые слова: Российская империя, Правобережная Украина, подкоморский суд, юрисдикция, социальное значение, лояльность элит, затягивание судебных процессов.

THE JURISDICTION OF PIDCOMORIOUS COURTS OF THE RIGHT-BANK UKRAINE (1797-1832) AND THEIR SOCIAL VALUE

The article deals with the jurisdiction and social value of Pidcomorious courts of the Right-Bank Ukraine in the period 1797 – 1832. It was determined that the supreme authority renewed the external attributes of the former judicial system in order to obtain loyalty from the local elite. The main function of the Pidcomorious courts was to resolve land conflicts. Jurisdiction included the division of aristocratic estates both among themselves and with state property. However, if in the disputes between the nobility the authorities served as an arbitrator, then in state affairs it projectedly defended its interests, which led to delaying the processes. In addition to professional duties, officials were forced to perform other power orders, which adversely affected the quality of the main work.

Key words: *Russian Empire, Right-bank Ukraine, Pidcomorious court, jurisdiction, social value, loyalty of elites, delaying of court proceedings.*

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94:329 (410) Лейб

Бутурлімова О.М.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ДЖЕЙМС РАМЗІ МАКДОНАЛЬД: ПОЛІТИЧНИЙ ТА ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ (1866–1937 РОКИ)

У статті розглядається політична кар'єра Джеймса Рамзі Макдональда – першого прем'єр-міністра Лейбористської партії Великої Британії. Значна увага приділяється становленню Джеймса Рамзі Макдональда як партійного лідера й авторитетного парламентаря. Автор зазначає, що за ініціативи Джеймса Рамзі Макдональда в 1903 р. ухвалено «джентльменську» угоду з лібералами, у результаті якої лейбористам вдалося значно збільшити представництво партії в парламенті. Спираючись на дослідження британських учених, автор відзначає характерну особливість періоду: 14-тирічне почергове прем'єрство Джеймса Рамзі Макдональда і Стенлі Болдвіна (1923–1937 рр.). Загалом автор підкреслює вагомий внесок Джеймса Рамзі Макдональда в розвиток Лейбористської партії, проте критична оцінка невдалих політичних кроків також міститься в статті.

Ключові слова: Джеймс Рамзі Макдональд, Лейбористська партія, прем'єр-міністр, політична кар'єра, соціалістичний рух.

Джеймс Рамзі Макдональд був однією із ключових фігур в період трансформації британської партійно-політичної системи ХХ ст. Його політична кар'єра знала часи великих успіхів і фатальних падінь. Так, за пацифістську позицію в Першій світовій війні його звинувачували в зраді національних інтересів. Також неочікуваним було його рішення піти на коаліцію з консерваторами і лібералами в 1931 р., що, по суті, перекреслило його значний вклад у розвиток Лейбористської партії, і багато хто сприймав його «як зрадника 1931». Навіть серед сучасних лейбористів залишається упереджене ставлення до постаті цього партійного лідера ХХ ст. Хоча під керівництвом саме цього політика Лейбористська партія увійшла у двопартійну систему Великої Британії, здобула сенсаційні перемоги на виборах в 20-х рр. ХХ ст. і отримала можливість сформувати свій перший уряд.

У даній статті автор ставить своїм завданням розглянути шляхи формування Джеймса Рамзі Макдональда як політичного діяча, простежити сходинки політичної кар'єри. Зроблена спроба пояснити, чому він сповідував соціалістичні ідеї і як вплинуло членство в Соціал-демократичній федерації, Фабіанському товаристві, Незалежній робітничій партії на

формування політичних поглядів і організаторських здібностей Джеймса Рамзі Макдональда.

Автор намагається з'ясувати позицію британських та інших закордонних дослідників щодо місця і ролі Джеймса Рамзі Макдональда в процесі становлення і розвитку Лейбористської партії. Водночас необхідно звернути увагу на те, що у вітчизняній історіографії політична діяльність першого лейбористського прем'єр-міністра залишається майже без уваги. На наш погляд, це пов'язується зі складністю використання архівних матеріалів вітчизняними дослідниками.

Якщо говорити про політичну і громадську діяльність Джеймса Рамзі Макдональда, то найбільш ґрунтовною є праця Девіда Маркуанда, яка вийшла 1977 р. [1]. У своєму дослідженні, яке базується на широкому архівному матеріалі, на щоденниках і особистих паперах Джеймса Рамзі Макдональда, автор відзначає його як авторитетного парламентаря, зусиллями якого Лейбористська партія перетворилася із групи тиску на парламентську партію. Серед популярних праць, присвячених постаті цього політика, варто також зазначити праці Кевіна Моргана [2], Лорда Елтона [3], Крістофера Ховарда [4], Роса Маккібіна [5].

Також серед сучасних праць, на нашу думку, необхідно звернути увагу на дослідження Дж. Гефні [6]. Автор цього дослідження висвітлює сильні і слабкі сторони партійних лідерів за більш ніж сторічну історію Лейбористської партії. Джеймса Рамзі Макдональда він називає партійним стратегом, гарним оратором, а невміння делегувати дрібні справи і надмірне загравання із можливими елітами відносить до недоліків.

Темі лідерства в Лейбористській партії 1918–1922 рр. присвячена стаття американського дослідника Р. Лімана [7]. Значну увагу вчений приділяє діяльності Джеймса Рамзі Макдональда як лідера міжнародного соціалістичного руху, який критикував комунізм і фашизм. Про особисте життя Джеймса Рамзі Макдональда і часи його перебування на Даунінг-стріт, 10 ідеться в дослідженні Т. Філі [8].

У статті Р. Грегорі серед загальної біографічної канви варто відзначити висвітлення зв'язків Джеймса Рамзі Макдональда з науковими колами, аналіз урочистих промов, в яких простежується глибоке розуміння важливості чинника науки в покращенні побутових умов британців, співпраці з капіталом у промисловості [9].

У працях пострадянських істориків (Е. Сулопарова [10], П. Абрамкін [11], С. Ценін [12]) наголошується на науковому підході до вирішення політичних питань у діяльності Джеймса Рамзі Макдональда. Водночас поза увагою дослідників залишилися відносини Джеймса Рамзі Макдональда із представниками християнських церков (англіканська, римо-католицька, пресвітеріанська церква Шотландії і нонконформістські деномінації) у контексті збільшення популярності Лейбористської партії серед мирян і духовенства.

Джеймс Рамзі Макдональд народився 12 жовтня 1866 р. у рибацькому селищі Лоссімут у північній Шотландії. Маленький Джеймі дбайливо виховувався бабусею і мамою. Початкову освіту він здобув у школі сусіднього селища Дрейн, де вчитель, також на прізвище Макдональд, був його першим інтелектуальним взірцем. Одним із висловлювань Макдональда-педагога було: «Навчаючись, ви повинні вдосконалюватися. Якщо ви покращили щось одне, будь ласка, намагайтеся покращити й усе інше» [3, с. 22–23]. Маленький Джеймс у шкільні роки захоплювався багатьма дисциплінами, що в майбутньому відкрило йому шлях до науки.

Трудовий шлях Джеймса Рамзі Макдональд починається із працевлаштування в містера Кроф-

тона із церкви Св. Стефана. Тут у лютому 1884 р. у Брістолі відкрилося відділення Соціал-демократичної федерації. Навіть у 1885 р. це було ізольованим маленьким товариством. Пройшло небагато часу, і молодий хлопець дізнався про існування цієї соціалістичної групи та став її активним членом. Пізніше діяч лондонської Соціал-демократичної федерації містер Хунтер Вотс провів перше ознайомче зібрання на «просто неба». У біографії Джеймса Рамзі Макдональда авторства Лорда Елтона згадується таке перше звернення під час цього зібрання на вулиці: «Друзі, ми брістольське відділення Соціал-демократичної федерації, ми проводимо збори, на яких будемо розповідати вам про наші звернення до робітників у всьому світі. Будемо пояснювати, для чого це вам і як це захистить вас від бідності» [3, с. 46]. Члени брістольської Соціал-демократичної федерації, серед яких був і Джеймс Рамзі Макдональд, надалі практикували вуличні зібрання. Маленький червоний прапор із назвою товариства майорів біля них. Члени товариства продавали копії «Джастіс», щотижневика Соціал-демократичної федерації. Так майбутній прем'єр-міністр набув першого досвіду публічних виступів та соціалістичної пропаганди. Пізніше Джеймс Рамзі Макдональд напише про ці часи так: «Ми всі мали ентузіазм ранніх християн в ці часи. Нас було мало і Євангеліє було новим» [3, с. 46].

Через деякий час Джеймс Рамзі Макдональд сам розпочав виступати із промовами на вуличних зібраннях відділення Соціал-демократичної федерації. На його першому виступі було тільки три слухачі. Але, незважаючи на це, завдяки роботі в Брістольській філії федерації молодий Джеймс Рамзі Макдональд набув політичного досвіду. Він активно брав участь у дискусіях, перша з яких була про засоби збільшення тиражів періодичного видання «Джастіс». Джеймс Рамзі Макдональд уважав, що гострий, вороже релігійний тон «Джастіс» не сприяв розвитку журналу. Він наголошував на тому, що за своїм стилем тижневик повинен стати більш професійним та толерантним. Пізніше він буде опікуватися партійним тижневиком «Лейбор Лідер» і намагатися відстоювати насичення цього тижневика не тільки партійною тематикою, але й усім важливим у житті (музику, науковими відкриттями тощо) [7, с. 151].

Уже восени Джеймс Рамзі Макдональд виступає проти Лондонської поліції та місцевої влади з їхніми постійними намаганнями заборонити зібрання на вулицях. 1 жовтня він виступав із лекцією в кав'ярні на тему «Мальтузіанізм проти

соціалізму». Як зазначав секретар товариства, «у цікавій і зрозумілій формі він порівнював дві доктрини і переконував у безсиллі мальтузіанізму позбавити того зла, яким ми оточені, тоді як із прийняттям соціалістичних принципів лихоліття можуть бути подолані» [3, с. 48].

Характерно, що тема, обрана Джеймсом Рамзі Макдональдом для виступу, не була ще суто політичною. На той час він ще не міг уявити, що все його життя буде пов'язане з політикою. Але працевлаштування в містера Крофтона було невдлим. Не відомо з яких причин, пов'язаних чи непов'язаних із членством Джеймса Рамзі Макдональда в Соціал-демократичній федерації, адже він не бачився з містером Крофтоном особисто, він втратив своє місце в гільдії. Під кінець року стало зрозуміло, що йому необхідно повертатися в Лоссімут. Найбільш здібний юнак у Лоссімуті провалив своє перше випробування, і скоро рідне містечко дізнається про це. Він вирішив, що після другої спроби він повернеться успішним або не повернеться взагалі.

Політичні очікування від праці в Соціал-демократичній федерації не були яскравіше, ніж робота в гільдії містера Крофтона. Але все ж таки молодий Джеймс Рамзі Макдональд дізнався, що означає стояти на власних ногах. Він набув хвилюючого політичного досвіду і, що важливо, усвідомив себе соціалістом раніше, ніж інші політики його покоління.

Через деякий час Джеймс Рамзі Макдональд знову повернувся в столицю. Його друг із Лондона написав, що є посада, яку Джеймс Рамзі Макдональд зможе легко обійняти. На цей раз Джеймс Рамзі Макдональд їхав із думкою «або зробити, або загинути». Але так сталося, що запропоновану посаду було зайнято того самого дня, коли він добрався до Лондона. Цілими днями він шукав будь-якої роботи. Але працевлаштування, який міг би оцінити здібності майбутнього прем'єр-міністра, так і не знаходилося. Джеймс Рамзі Макдональд міг повернутися в Лоссімут, але він навіть не хотів про це думати. Згодом Джеймс зміг влаштуватися кур'єром до щойно сформованого велосипедного клубу за 10 шилінгів на тиждень, що дало йому змогу залишитися в столиці. Коли він працював касиром у магазині, замість обіду, щоби не витратити гроші на їжу, він прогулювався містом, досліджуючи місцевість. І одного разу Д.Р. Макдональд знайшов у бібліотеку в Гілдохолі, де безкоштовно можна було читати книги і газети, що стало для нього великою знахідкою.

Випадково відбулося знайомство з хіміком, який бере його своїм асистентом і дозволяє самостійно працювати в лабораторії. Він завзято починає вивчати науку і готується отримати гранд у музеї Південного Кенсінгтона. Джеймс Рамзі Макдональд працював майже по 20 годин на день, не виходячи на свіже повітря. Після такого навантаження його здоров'я зовсім погіршилося. На той час Джеймс склав навіть деякі іспити, уже через декілька тижнів мав отримати свій грант. Але важкий стан здоров'я змусив його повернутися додому. Після декількох місяців лікування він знову їде в Лондон, де отримує можливість набувати політичний досвід.

У 1888 р. Джеймс Рамзі Макдональд стає особистим секретарем містера Томаса Лоу, ліберала за переконаннями, кандидата від округу Вест Айлінгтон, із заробітною платою в 75 фунтів стерлінгів. Завдяки саме цій роботі Д.Р. Макдональд дізнався більше про політику та мав змогу спілкуватися з вищими верствами суспільства. Робота в містера Лоу дозволила Джеймсу Рамзі Макдональду подивитися на різні складники ведення політичної боротьби, організацію округів, витрату коштів на рекламу як економічні чинники впливали на суспільство. Джеймс Рамзі Макдональд легко адаптувався в середовищі політиків.

Після чотирирічної праці в Томаса Лоу він уже мав можливість велику частину свого вільного часу приділяти власним спробам політичної діяльності. Навесні – на початку літа 1892 р. він об'їздив Південний Уельс, Мідлендс та північно-східну частину країни як лектор фабіанського товариства, виступаючи з лекціями на теми: «Чому багато бідних?», «Знаки часу», «Фабіанська політика». Це був безцінний досвід для майбутнього британського лідера. Варто сказати, що провінційні фабіанські товариства склалися здебільшого з робітників, на відміну від столиці, де серед засновників та активних членів переважали інтелігенція та науковці. У результаті своїх робочих подорожей країною Джеймс Рамзі Макдональд мав змогу на власні очі побачити, як зароджується соціалістичний рух [1, с. 31].

Джеймс Рамзі Макдональд часто казав, що якби він не став політиком, був би письменником [3, с. 49]. Він старанно займався самоосвітою. Після смерті в його бібліотеці було багато збірників статей із таких видань, як: «Щотижневий огляд» (“Fortnightly Review”), «Сучасник» (“The Contemporary”), «Дев'ятнадцяте століття» (“The Nineteenth Century”) та ін. Кожен збірник містив 62 і більше статей. Назва і автор кожної охайно

каталогізовані рукою Джеймса Рамзі Макдональда. Найраніший збірник датується лютим 1893 р. Тут були статті на різну тематику, але переважали політика і соціологія. Література, економіка і красзнавство також були добре представлені.

Одруження Джеймса Рамзі Макдональда з Маргарет Гладстоун в 1896 р. позитивно вплинуло на кар'єрне зростання молодого політика. Маргарет захоплювалася соціалістичними ідеями та фінансувала діяльність свого чоловіка. Пара багато мандрувала наприкінці 1890-х рр., що дало можливість Джеймсу Рамзі Макдональду зустрічатися із соціалістичними лідерами інших країн і надалі допомогло цьому політичному діячу розібратися в багатьох питаннях політичного життя та дипломатії [8, с. 185].

1900 р. Джеймс Рамзі Макдональд обраний секретарем Комітету робітничого представництва. Хоча деякі дослідники повідомляють про те, що частина делегатів, які брали участь у голосуванні, переплутали його з більш відомим на той час у профспілкових колах делегатом з однаковим прізвищем [10, с. 144]. Однак діяльність Джеймса Рамзі Макдональда на посаді секретаря Комітету робітничого представництва виявилася дуже ефективною. За його сприяння укладено секретний пакт Макдональда – Гладстона у вересні 1903 р. Щоби таке рішення не було суто особистим, він заручився підтримкою К. Харді, засновника лейбористського руху. Це була джентльменська угода з лібералом Хербертом Гладстоном, в якій останній погоджувався використати свій вплив для того, щоби дозволити лейбористам виставити своїх кандидатів без конкуренції з боку лібералів майже в 30 округах. У свою чергу лейбористи повинні були демонструвати свою підтримку лібералам в інших справах. Ця таємна угода посприяла тому, що в 1906 р. лейбористи отримали 29 мандатів у парламент [2, с. 25]. З нагоди такої значної перемоги (1900 р. лейбористи мали лише 2 мандати) було вирішено перейменувати Комітет робітничого представництва на Лейбористську партію. Отже, у ці роки діяльність Джеймса Рамзі Макдональда на посаді секретаря Лейбористської партії сприяла зміцненню позицій цієї партії в британському суспільстві.

Необхідно зазначити, що кар'єра Джеймса Рамзі Макдональда зазнала великої кількості злетів і падінь. 1911 р. він стає четвертим парламентським лідером партії після її засновника Кейра Харді (до 1908 р.), Артура Гендерсона (до 1910 р.) та Дж. Барнса (до 1911 р.), але Перша світова війна перекреслила його політичні успіхи. Як і

більшість соціалістів, Джеймс Рамзі Макдональд був переконаним пацифістом, виступав проти вступу Великої Британії в Першу світову війну. Це змусило його в 1914 р. піти у відставку як лідера партії, а його місце посів Артур Гендерсон. Треба сказати, що на початковому етапі війни Джеймс Рамзі Макдональд був настільки непопулярним, що його вже поховали як політика, ніхто не міг передбачити, що він знову повернеться на політичну арену.

«Нова ера» лейборизму починається після завершення війни. Популярність лівих ідей у післявоєнний період поширюється всією Європою. Вдало та завчасно Джеймсом Рамзі Макдональдом та Артуром Гендерсоном були проведені суттєві реформи в партійній організації та партійній ідеології. У 1918 р. лейбористи, нарешті, юридично оформилися як повноцінна політична партія. Завдяки ухваленню нової програми, яка розширювала електоральну базу партії, та введенню інституту індивідуального членства лейбористи суттєво збільшили кількість своїх прихильників та почали «перетягувати» велику кількість електорату і членів ліберальної партії на свій бік.

Характерно, що наступний політичний злет Джеймса Рамзі Макдональда припадає на 20-ті рр. ХХ ст., епоху пацифізму, віри в можливість мирного, позитивного діалогу на міжнародній арені. Усе це було співзвучно його переконанням. У 1922 р. Джеймс Рамзі Макдональду пробачають його пацифізм, він повертається в парламент як представник від Аберавона в Уельсі. Партія возз'єднується, і Джеймса Рамзі Макдональда знову обирають її лідером. На виборах 1923 р. консерватори втрачають абсолютну більшість, і коли уряд Стенлі Болдвіна в січні 1924 р. отримав вотум недовіри, король Георг V запросив Джеймса Рамзі Макдональда очолити уряд за підтримки лібералів Герберта Асквіта. Джеймс Рамзі Макдональд стає першим прем'єром у першому лейбористському уряді. Ніколи ще британський кабінет не очолювала людина робітничого соціального походження та без університетської освіти. Джеймс Рамзі Макдональд тоді обійняв одразу дві посади – міністра закордонних справ та прем'єр-міністра, що демонструвало його невміння передавати іншим частину своїх повноважень і недовіру до державних службовців [13, с. 543].

Нові вибори відбулися 1924 р., лейбористи сподівалися значно покращити своє становище в парламенті після досить вдалої політики їхнього уряду. Однак консерватори влаштували брудну провокацію проти лейбористів, яка в історіогра-

фії відома як «лист Зинов'єва». Лист нібито від голови Комінтерну Григорія Зинов'єва адресувався британським комуністам та іншим лівим із закликом розпочати революцію. За сприяння консерваторів ця інформація за чотири дні до виборів була надрукована в газетах. Налякані ліворадикальними ідеями, революцією та втручанням російських комуністів у життя британського суспільства британці з недовірою поставилися до Лейбористської партії, що вкрай негативно відбилася на результатах виборів. Лейбористи втратили 40 місць порівняно з попередніми виборами. Стенлі Болдуїн сформував уряд абсолютної більшості, але його кабінет опинився перед загрозою економічної кризи, загального страйку 1926 р. та зростання безробіття.

У травні 1929 р. відбулися наступні вибори, на яких лейбористи здобувають надзвичайну перемогу, виборовши 288 (260 у консерваторів) місць. Джеймс Рамзі Макдональд очолює другий лейбористський уряд. Але політика уряду лейбористів була зведена нанівець початком світової економічної кризи, яка жорстко вдарила по країні. Вирішенням проблеми могло стати зменшення соціальних витрат, але це не відповідало ідеям партії. Джеймс Рамзі Макдональд іде на дуже рішучий крок: формування національного уряду разом із консерваторами та лібералами. Джеймсу Рамзі Макдональду запропонували очолити коаліційний уряд, куди також увійшли ще два лейбористи – Дж. Томас та Ф. Сноуден. Такий крок обурич членів Лейбористської партії. Як наслідок, трьох лейбористів, урахувавши лідера партії (Джеймс Рамзі Макдональд), виключено за те, що вони пішли на коаліцію з консерваторами, отже, зрадили соціалістичні ідеали. Однак вигнанці згодом організували свою власну партію – Національну лейбористську. Хоча Джеймс Рамзі Макдональд і був у цей час прем'єр-міністром, однак не відігравав ключової ролі в уряді. До того ж він постійно перебував у сумнівах щодо подій навколо створення Національного уряду та розколу партії. Він і надалі вважав себе справжнім лейбористом, гадав, що вчинив правильно. Однак увесь час це питання непокоїло Джеймса Рамзі Макдональда. Усі його колишні друзі по партії відвернулися від нього, і це стало трагедією його життя.

У 1933–34 рр. Джеймс Рамзі Макдональд важко хворіє та не бере активної участі в державних справах. У той час країна опинилася в складній міжнародній ситуації, пов'язаній із приходом до влади в Німеччині Адольфа Гітлера, і потребувала справжнього лідера. Джеймса Рамзі Мак-

дональда знову звинувачують у надмірному пацифізмі. У травні 1935 р. він іде у відставку з посади прем'єр-міністра, однак посідає почесну посаду лорда-президента. До наступних виборів популярність Джеймса настільки впала, що він навіть не пройшов у парламент від свого виборчого округу. Він потрапив туди лише після довиборів від Об'єднаних шотландських університетів. У 1936 р. здоров'я Джеймса Рамзі Макдональда погіршилося. Лікарі радили йому відпочити від політики та зайнятися лікуванням, а саме відправитися в морську подорож. Саме в цій подорожі і перервалося життя видатного політика. Він помер 9 листопада 1937 р.

Не завжди зрозумілий сучасникам, Джеймс Рамзі Макдональд пізнав і світову славу, й часи великих невдач. Його постійно звинувачували та критикували у своїх працях лейбористські історики. Лише з появою у 1977 р. праці Девіда Маркванди починаються спроби переоцінки ролі та місця Джеймса Рамзі Макдональда в британській історії [1]. На сучасному етапі цікавість до постаті цього видатного політика зростає в контексті його підтримки в партії лівими силами. Хоча після твердої пацифістської позиції напередодні Першої світової війни, зазнавши часів великої непопулярності, його ліва риторика, після повернення в парламент ставала дедалі стриманішою [7, с. 156].

Період 14-тирічного почергового прем'єрства Джеймса Рамзі Макдональда і С. Болдвіна (С. Болдвін (1923 р.), Д.Р. Макдональд (1924 р.), С. Болдвін (4 листопада 1924 р.), Д.Р. Макдональд (1929 р.), Д.Р. Макдональд – С. Болдвін (1931 р.), С. Болдвін – Д.Р. Макдональд (1935 р.)) припав на складні часи в історії Великої Британії. [14, с. 66; 2, с. 111]. Джеймса Рамзі Макдональда сучасники звинувачували в кар'єризмі. На нашу думку, він був не більшим кар'єристом, ніж інші британські прем'єр-міністри, ухваливши рішення піти на коаліцію 1931 р. в умовах економічної кризи і непопулярних рішень, радше він намагався діяти в інтересах нації, ніж піклуватися про власну кар'єру.

Отже, Джеймс Рамзі Макдональд був однією із ключових фігур у процесі трансформації британської партійно-політичної системи ХХ ст. Серед плеяди яскравих лейбористських прем'єрів саме він був першим лейбористським лідером, який зміг донести до нації ідею про те, що, не відкидаючи своїх головних ідеалів, партія соціалістичного напрямку здатна керувати країною без насильства і потрясінь. Він зміг переконати британське суспільство в тому, що єдине перспективне майбутнє лейборизму – це майбутнє

партії національної, позбавленої класового оре- сходинки політичної кар'єри, став досвідченим
ола. Джеймс Рамзі Макдональд мав харизму, ора- парламентарієм, заслужив повагу короля Георга V
торські здібності, працьовитість. Пройшовши всі і можливість тричі формувати уряд.

Список літератури:

1. Marquand D. Ramsay Macdonald. London, 1997. 859 p.
2. Morgan K. Ramsay Macdonald. London, 2006. 157 p.
3. Lord Elton. The Life of James Ramsay MacDonald 1866–1919. London, 1939. 363 p.
4. Howard C. Macdonald, Henderson, and the Outbreak of War, 1914. The Historical Journal. 1977. № 20 (4). P. 871–891. URL: [http://www.jstor.org/stable/2638412\(1977\)](http://www.jstor.org/stable/2638412(1977)) (last access: 16.03.19).
5. McKibbin R. James Ramsay MacDonald and the Problem of the Independence of the Labour Party, 1910–1914. The Journal of Modern History. 1970. № 42 (2). P. 216–235. URL: <http://www.jstor.org/stable/1905942> (last access: 02.03.19).
6. Gaffney J. Leadership and the Labour Party, Narrative and Performance. Palgrave, 2017. URL: <https://play.google.com/books/reader?id=c4EkDwAAQBAJ&pg=GBS.PR3.w.1.0.6> (last access: 16.03.2019).
7. Lyman R. James Ramsay MacDonald and the Leadership of the Labour Party, 1918–22. Journal of British Studies. № 2 (1). P. 132–160. URL: <http://www.jstor.org/stable/175310> (last access: 16.03.2019).
8. Feely T. Number 10: the private lives of six prime ministers. London : Sidgwick & Jackson, 1983. 224 p.
9. Gregory R. James Ramsay MacDonald. 1866–1937. Obituary Notices of Fellows of the Royal Society. 1939. № 2 (7). P. 475–482. URL: <http://www.jstor.org/stable/769000> (last access: 16.03.2019).
10. Суслопарова Е. Джеймс Рамсей Макдональд (1866–1937). К политическому портрету лейбористского лидера. Новая и новейшая история. 2003. № 4. С. 141–157.
11. Абрамкин П. Джеймс Рамсей Макдональд и адаптация британских лейбористов к власти : автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03. Челябинск, 2002. URL: <http://www.dissertat.com/content/dzheims-ramsei-makdonald-i-adaptatsiya-britanskikh-leiboristov-k-vlasti> (дата обращения: 20.03.2019).
12. Ценин С. Первое лейбористское правительство Великобритании : автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Рязань, 2010. URL: <http://www.dissertat.com/content/pervoe-leiboristskoe-pravitelstvo-velikobritanii> (дата обращения: 20.03.2019).
13. Роуз К. Король Георг V. Москва, 2005. 704 с.
14. Cook S. The Longman Handbook of Modern British History, 1714–2001. London, 2001. 506 p.

ДЖЕЙМС РАМЗИ МАКДОНАЛЬД КАК ПОЛИТИЧЕСКИЙ И ГРАЖДАНСКИЙ ДЕЯТЕЛЬ (1866–1937 ГОДЫ)

В статье исследуется политическая карьера Джеймса Рамзи Макдональда – первого премьер-министра Лейбористской партии Великобритании. Большое внимание уделяется становлению Джеймса Рамзи Макдональда как партийного лидера и авторитетного парламентария. Автор акцентирует внимание на том, что Джеймс Рамзи Макдональд инициировал подписание «джентльменского» соглашения с либералами в 1903 г., в результате которого лейбористам удалось значительно увеличить свое представительство в парламенте.

Опираясь на исследования британских ученых, автор выделяет характерную особенность периода: поочередное премьерство Джеймса Рамзи Макдональда и Стенли Болдуина (1923–1937 гг.). В статье отмечается важный вклад Джеймса Рамзи Макдональда в развитие Лейбористской партии, но критическая оценка его неудачных политических решений также присутствует.

Ключевые слова: Джеймс Рамзи Макдональд, Лейбористская партия, премьер-министр, политическая карьера, социалистическое движение.

JAMES RAMSAY MACDONALD AS A POLITICIAN AND CIVIL LEADER (1866–1937)

The article devoted to the political career of James Ramsay Macdonald who was the first Labour Prime Minister. Great attention is paid to the personal qualities of James Ramsay Macdonald as a party leader and parliamentarian. The author describes that it was Macdonald who initiated “gentleman’s” agreement with Liberals which allowed Labour to increase its membership in the Parliament.

The author shows characteristic feature of the period such as alternately governing of James Ramsay Macdonald and Stanley Baldwin during 14 years (1923–1937). The author summarizes that James Ramsay Macdonald have made a great contribution to the development of the Labour party. The article contains critics of his unpopular political decisions also.

Key words: James Ramsay Macdonald, Labour party, Prime Minister, political career, socialist movement.

Кадол О.М.

Криворізький національний університет

РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ «НІМЕЦЬКОГО ПИТАННЯ» У ПОЛІТИЦІ ЦАРСЬКОЇ ВЛАДИ

У статті досліджуються антинімецькі кампанії в регіональному вимірі, що проводилися державно-політичними та суспільними інституціями в період Першої світової війни (1914 р. – лютий 1917 р.), зокрема, в ідеологічно-політичній та економічній площині, висвітлені етноконфесійні проблеми в долі колоністської спільноти, соціально-психологічні аспекти кризових явищ (антинімецька кампанія, війна, революція), суспільна думка про німця імперії, її еволюція та маніпуляція окремими політичними силами й особистостями, аграрне питання, Перша світова війна і роль антинімецької кампанії в розвитку кризи імперії, зовнішній чинник і його вплив на політику влади стосовно німецького населення, долі російських німців на зламі епох – трагічних подій революції та громадянської війни. Автор припускає, що досвід репресивних дій щодо мирного населення окупованих ворожих територій був перейнятий та використаний проти німців-колоністів уже після повернення царської імперії, основним засобом дискримінаційних заходів проти яких були депортації та військові репресії. Практика германофобії не пройшла безслідно, а мала трагічний рецидив у період Другої світової війни.

Ключові слова: регіональний аспект, антинімецька кампанія, етноконфесійні проблеми, етнонаціональні відносини, дискримінація, репресії.

Постановка проблеми. Проблеми національної характеристики держав і країн у регіональному вимірі є важливою складовою частиною духовно-ідеологічної та ментальної картини людської спільноти, мають у наш час актуальний характер та викликають науковий інтерес.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Принципово новий погляд на досліджувану тему виклав у повоєнні часи І. Кулініч – один із фундаторів вітчизняної школи історичної германістики. Чимало його праць присвячені німецькому імперіалізму та політиці кайзерівського рейху щодо України. Учений, зокрема, розглядав питання німецьких колоній та німецького капіталу в Україні на межі століть [1, с. 215].

Зміни наукової парадигми та суспільно-політичних цінностей кінця 1980-х рр. дозволили знайти нові вектори в розвитку германістики. Так, І. Кулініч та Л. Маліновський публікують декілька робіт, цілком присвячених історії німецьких колоній в Україні, починаючи із 60-х рр. XVIII ст. і закінчуючи крахом Російської імперії 1917 р. [2, с. 271]. Найбільша їхня заслуга – зацікавлення дослідників такою темою, як історія німецьких колоній.

Однак спеціалізовані дослідження заострення «німецького питання» і антинімецьких кампаній

воєнного часу 1914–1917 рр. уперше проведені В. Дякіним. Вивчаючи російсько-німецькі економічні відносини, російську буржуазію, автор упритул підійшов до питання ліквідаційної політики царизму [3, с. 373]. Досліднику вдалося використати недоступні раніше фонди ради міністрів та Особливого Комітету; вивчити цілу низку проблем, пов'язаних із німецьким впливом у дореволюційній Росії. В. Дякіну безпосередньо належить пріоритет у вивченні питання «боротьби з німецьким засиллям» та порушенні проблеми «ліквідаційної політики». Автор акцентував увагу на критиці самодержавного режиму і в цьому контексті. Водночас непопулярність теми дослідження в Радянському Союзі можна пояснити панівними партійно-ідеологічними настановами, через які Перша світова війна ігнорувалася як цілісне історичне явище. Зважаючи на принципи партійності й інтернаціоналізму, війна вивчалася крізь призму революційної боротьби.

Важливим сегментом історіографічної спадщини є фундаментальна робота М. Флоринського [4, с. 208]. Його розробки питань державного управління Росії в роки війни 1914–1917 рр. значно розширюють уявлення про систему цінностей російської монархії й імперську політику воєнного часу загалом. Автор спеціально не вивчав

антинімецьку кампанію, проте, на відміну від В. Дякіна, уперше порушив питання щодо діяльності «Особливого Комітету по боротьбі з німецьким засиллям» як спеціальної державно-політичної установи. Не ставлячи собі за мету вивчити саме «німецьке питання», автор створив широке тло для розгляду різних напрямів у політиці царизму в добу воєнного часу. Проблеми державного управління Росії в період Першої світової війни, цілком заслужено, відведено центральне місце в багатьох публікаціях дослідника, продовжених ним і сьогодні.

У 2010 р. вийшла колективна монографія «Німці Півдня України: історія і сучасність» [5, с. 423], окремих розділ якої відведено проблемі, що досліджується. Однак наявність істотних огріхів ускладнює відтворення логічної картини історичного процесу. Водночас у роботі зроблено спробу подати вичерпну картину проблемного становища німецького населення Півдня в роки війни. Проблеми німецькомовних меншин у контексті модернізації Південної України в 1914–1922 рр. розглянуто і в монографії Г. Турченко [6, с. 324]. Німецьке населення, на думку науковця, зберігши свої виразні особливості, було повністю інтегровано в соціально-економічну структуру регіону.

Сучасна вітчизняна історіографія проблеми антинімецьких кампаній періоду Першої світової війни представлена роботами І. Кулініча, С. Бобилевої, О. Безносолової, М. Костюка, Ю. Лаптева. У своїх працях автори торкнулися широкого спектра історії німецьких колоній, намагаючись вписати її як у європейський (цивілізаційний), так і в загальноросійський (імперський) подієвий контекст.

Аналіз праць вітчизняної та закордонної історіографії дозволяє виокремити три етапи досліджень, які послідовно змінювалися під впливом низки чинників об'єктивного характеру – суспільно-політичних трансформацій, міжнародних відносин, відкритості архівних установ та панівної наукової парадигми.

Постановка завдання. Завданням роботи є дослідження антинімецьких кампаній у регіональному вимірі, що проводилися державно-політичними та суспільними інституціями в період Першої світової війни (1914 р. – лютий 1917 р.), зокрема, в ідеологічно-політичній та економічній площинах. Дослідження дозволить проілюструвати те, що інспірування державною владою акцій етнонаціоналізму щодо власних громадян іноетнічного походження є чинником національної політики низки країн, посиленої надзвичайними

умовами війни, є частиною військово-політичного, ідеологічного й економічного протистояння держав як у внутрішній сфері, так і на міжнародній арені.

Виклад основного матеріалу дослідження. ХІХ ст. виявилось для царської імперії епохою пошуку національної ідентичності. В ідейно-політичних дискусіях із питань національного самоствердження все частіше лунала німецька тема, оскільки участь російських німців у багатьох сферах суспільного життя і культури постійно породжувала питання про відмінність між «німецькістю» і «російськістю» [7, с. 190–205]. Ставши частиною дискурсу, «німецьке питання» було прямим наслідком германської колонізації регіону Центральної та Східної Європи [8, с. 367]. Як стверджував Дж. Армстронг, створення Другого німецького рейху стало початком кінця багатомільйонної німецької діаспори в Східній Європі [9, с. 248]. Постанова нової держави загострило «німецьке питання», оскільки під сумнівом опинилася лояльність усіх німців іноетнічного походження – від дворян до колоністів. На думку царського керівництва, зовнішньополітична ситуація не дозволяла мати на території країни економічно і культурно відокремлену групу значної кількості іноземців, підданих іншій державі, підданих іноетнічного походження.

Переслідування й обмеження за національними й віросповідними ознаками, русифікація окраїн та мало не войовниче поширення православ'я серед інаковірних – такими були характерні риси національної політики епохи Олександра ІІІ. Установленню шовіністського духу цього часу сприяла ідейна боротьба, яка продовжила суперечку західників та слов'янофілів. Однак відтепер ідеї публіцистів як ніколи стали підживлювати урядову політику стосовно іноетнічного населення. У 80–90-х рр. ХІХ ст. проблема німецьких колоній посилено обговорювалася в пресі, яскравим прикладом чого є публікації О. Веліцина (О. Палтова) в журналі «Русский вестник». Автор відвідав 250 німецьких колоній, розташованих у південних губерніях країни [10, с. 282]. Провідна його ідея – духовне та політичне пригнічення німцями. Частина нарисів О. Веліцина мала відверту назву – «Немецкое завоевание на юге России». Тема загрози оніменення країни, особливо її західних і південних окраїн, що раніше тихо лунала в пресі, стала все частіше перетворюватися публіцистикою на тему реальної небезпеки німецького завоювання. Консервативна публіцистика на чолі із К. Победоносцевим і М. Катковим розпалю-

вала антинімецькі настрої, зокрема ішлося про «німецьке королівство», що виникло на Волині, де німці нібито прокладали власні залізниці, ходили озброєними і самовільно захоплювали величезні території, залишені поляками [11, с. 334].

«Німецьке питання» до початку Першої світової війни розглядалося як складова частина імперської політики щодо іноземців на окраїнах. У південних та південно-західних губерніях проблема була ускладнена як економічними, так і геополітичними чинниками та породжувала страх виникнення сецесійних настроїв. Безпосередньо німецька колонізація Південного Заходу була спочатку спровокована політикою влади щодо поляків. «Тут провина, – як вважає А. Леруа-Больє, – частково лежить на політиці росіян, які, остерігаючись польськості, сприяли германізації, оскільки вони до 1884 р. дозволяли німцям купувати землю там, де це було заборонено полякам та євреям» [11, с. 334]. У західних губерніях «німецьке питання» було загострене союзом німецьких орендарів із польським питанням та єврейським елементом. Такий симбіоз був зовсім неприйнятним для імперських амбіцій царизму. Тому ситуація мала докорінно змінитися. Результатом політичних рішень стали численні заходи щодо обмеження колонізації Південно-Західного краю німецькими вихідцями й іноземними колоністами. Це було пов'язано насамперед зі зміною соціального статусу німецьких поселенців унаслідок реформ 70-х рр. XIX ст. До основних адміністративних заходів варто віднести такі, як: заборона на подвійне громадянство, 1871 р.; Закон 1874 р. щодо загальної військової служби [12, с. 15–29]; рішення про введення з 1880 р. натуралізації, тобто прийняття російського підданства, скасування податкових пільг; обмеження участі іноземців у виборах до земств.

14 березня 1892 р. оприлюднено закон, який забороняв володіння і користування нерухомістю за межами міст Волині не лише іноземним вихідцям, але й поселенцям неправославного віросповідання, які володіли землею в губернії на основі неформальних документів та усних домовленостей [13, с. 182]. Ті, хто прийняв підданство, але не перейшов у православ'я, позбувалися права купівлі землі, їм дозволялося жити тільки в містах. Нові правила (19 березня 1895 р.) щодо поселення осіб іноземного походження та володіння землею забороняли купівлю нерухомості за межами міст Волинської губ., не дозволяли володіння і користування такою нерухомістю на підставі найму чи оренди.

Але влада не могла зупинити іноземної колонізації краю адміністративним шляхом, тому німцям-колоністам знову була надана можливість купувати землю. Перепис населення Південно-Західного краю, проведений у 1911 р., показав, що німці становили стабільну кількість населення краю впродовж 12 років. Примітно, що переважали орендні, а не приватновласницькі землі. Тому серйозно говорити про «іноземне завоювання» краю, як це робили чиновники МВС, не є доцільним.

Отже, поземельні відносини заклали фундамент «німецького питання». Негативне ставлення до німецьких колоністів спричинило ксенофобію на загальному тлі «іноземницького» елемента в країні. Антинімецькі настрої передавалися з аграрної сфери політики в національну. «Німецьке питання» ще залишалося складовою частиною проблеми іноземного населення, тому антинімецькі заходи обмежувалися низкою адміністративних рішень. Німець-колоніст розглядався як іноходець, як відокремлений, але необхідний стан. Так, виразник інтересів волинського дворянства В. Шульгін стверджував, що німецькі колоністи, які були затребуваними в господарському відношенні, практично не сприймалися як окрема етнічна група. Навіть більше, німці не вважалися «внутрішніми ворогами» [14, с. 832].

На кордоні Волині з Австро-Угорщиною постійно велися військові маневри; військовий конфлікт не видавався неймовірним. Тому регіональна влада Київського генерал-губернаторства неодноразово розпочинала кампанію на тему «іноземного завоювання». У зв'язку із цим питання про обмеження іноземної (німецької) колонізації розглядалося в Державній Думі як один із найважливіших аспектів політики царської імперії на своїх окраїнах. Водночас націоналістичні настрої поступово стали набувати чітких рис державної політики. Позиція вищих царських сановників була відзначена ген. П. Курловим. Він підкреслював єднання вищих чиновників та поліції, яке панувало в державних колах, із питань «окраїнної політики» і національних питань [15, с. 251].

Намагаючись зупинити колонізаційний рух, влада робила спробу знайти вихід для вирішення аграрного питання. У 1910 р. у Державну Думу урядом унесений законопроект, що позбавляв усіх осіб іноземного походження та німецьких поселенців трьох губерній (Київська, Волинська та Подільська) права купувати земельні наділи поза межами міст і містечок, а також орендувати й передавати в спадок по бічним лініям землі, що перебувають в

їх користуванні та володінні. Однак завдяки фракції октябристів законопроект так і не був винесений на обговорення загальних зборів Думи, і його повернули на доопрацювання. Незважаючи на це, він мав широкий суспільний резонанс. З іншого боку, цей законопроект, ставши логічною ланкою в ланцюжку антинімецьких кампаній, заклав фундамент для подальших обмежувальних заходів німецького землеволодіння та землекористування. Законопроект мав заборонний характер, оскільки поставив під сумнів сам факт легітимного існування цілого етносу [16, с. 233].

У 1912 р. МВС підготувало новий Проект подання до Державної Думи щодо обмеження іноземної колонізації Південно-Західного краю [17, с. 54–65], внівши деякі поправки. Розширено сферу застосування норм закону; кінцевою датою прийняття російського підданства встановлювався 1888 р., тому вводилася заборона купувати й орендувати землі вихідцями, які прийняли російське підданство після цієї дати. Окрема стаття законопроекту викликала найбільшу відразу, а саме – «не усвоили русскую национальность», незалежно від того, з якого часу вони або їхні предки є підданими Росії. Останню статтю, що виходила за межі юридичної лексики і морально-правової компетенції, можна було б застосувати практично до кожного іноземця чи російського підданого іноетнічного походження. У такий спосіб закон передбачав захист корінного населення названих губерній від подальшого переселення на їхні території іноземців, без порушення водночас майнових прав колоністів, які вже проживали тут. Законопроект планував вводити норми дискримінації за етнічним принципом і передавав долю земель поселенців до рук місцевої влади [16, с. 233].

Як доцільно зауважив К. Ліндеман, «на практиці життя вирішення питання про визнання за тією чи іншою особою «засвоїла вона російську національність» чи ні, було б надано нижчим агентам влади <...>», отже, «усе землеволодіння російських громадян німецького походження та всі їхні громадянські права ставилися <...> в повну залежність від розсуду урядників та станових приставів» [16, с. 233]. Ініціативи уряду викликали занепокоєння усєї колоністської спільноти Росії. Через активну діяльність Центрального Комітету «Союзу 17 жовтня», який визнав законопроект неприйнятним, уряд вилучив його на доопрацювання [18, с. 59–70].

У розгляді «німецького питання» поруч з економічними та соціальними аспектами важливо враховувати чинник націоналізму. Об'єктивно,

наприкінці XIX – на початку XX ст. мобілізація етнічності була важливим аспектом військової та територіальної безпеки європейських держав, підставою для перекроювання кордонів і джерелом розв'язання війн. Активізації крайніх форм націоналізму та формуванню образу ворога в особі німецького населення Російської імперії вже в роки війни сприяла модель етнополітики, вироблена в довоєнний час. Ідеться про концепцію «політики населення» [19, с. 83–102], що на практиці означало політично мотивовані репресії стосовно «ворожих» народностей імперії серед нібито нелояльних груп іногородців із власного населення, зокрема російських німців. Така політика була неможлива без використання пропагандистської машини в інтересах політичної влади, на догоду створення міфу про національне єднання шляхом «чистки» шкідливих елементів населення.

Державна влада, зокрема чиновники-реформатори, і раніше впливала на своїх підданих. Так, ще в довоєнний час у західноєвропейських країнах – передусім колоніальних імперіях – стрімко підвищився інтерес до «населення» як об'єкта державної політики, вираженням чого стала концепція «політики населення» [19, с. 83–102]. Уведення широкої соціальної класифікації населення підштовхувало державу до розроблення заходів впливу на нього. Суть полягала в тому, щоби зробити низку регіонів (окраїни імперії) та категорій населення (іногородці) більш лояльними та застерегти їх від потенційної неблагонадійності.

Ключовим методом була тотальна війна, яка передбачала ліквідацію людських спільнот за принципом етнонаціональної, етнотериторіальної та етноконфесійної вибірковості. Для цього не обов'язково було вдаватися до фізичного знищення населення, хоча така можливість не виключалася. Часто в прагненні убезпечити кордони імперська влада вдавалася до переселення, депортації та колонізації. Ішлося про формування стабільних і лояльних кордонів імперії, які часто були військовими рубежами, фіксувалися та змінювалися внаслідок завоювань. Вони не були засновані на будь-яких природних рубежах або етнічних принципах. Тому досить часто в такій ситуації роль мотиваційного чинника відігравала політична лояльність / нелояльність «неблагонадійних ворожих народностей» (іноді справжня, але часто уявна, тому абсолютно неприпустима з морального й юридичного поглядів, оскільки використання принципу колективної відповідальності є грубим порушенням міжнародного права).

Зазначена концепція етнополітики була частково реалізована в Росії. Модель «політики населення» у південно-західних регіонах робила пріоритетним освоєння / привласнення символічного простору окраїн. Це передбачало побудову націоналістичного проекту і реалізацію його складників – політико-правового, ідеологічного, топонімістичного освоєння регіону для того, щоби суспільна свідомість усвідомлювала цей простір як «свою» національну територію [20, с. 248]. Тому були вкрай важливими питання іноземної колонізації краю та проблема прав власності на землю [20, с. 248]. В одних випадках головним завданням «політики населення» було землеробське освоєння окраїн, в інших – установлення надійного контролю над територією, іноді – геополітичне суперництво в регіоні. Насильницькі методи освоєння простору, що застосовувалися до населення, не виключали і процесів мирної асиміляції, акультурації та мовної русифікації загалом. Тому «німецьке питання» стало частиною глобальної проблеми – ідентифікації, лояльності й імперської політики Росії в південно-західних окраїнах.

Важливу роль у розробленні теорії концепції «політики населення» відіграла російська військова статистика, яка перетворила раніше аморфне слово «народ» на чітко визначене поняття «населення». Її зусиллями стали фіксувати етнічну належність підданих Російської імперії. До кінця XIX ст. військові статисти все частіше стали висловлювати занепокоєння щодо поліетнічності Російської імперії, а також говорити про перевагу її однорідності. Кожній народності приписували певні якісні характеристики, наприклад, росіянам – патріотизм і благонадійність, а народам західних окраїн – непатріотичність та егоїзм [21, с. 330]. У підручнику з військової статистики для Академії Генерального штабу стверджувалося, що «чим далі до окраїн, тим населеність зменшується, населення ж, стаючи більш і більш різноманітним, стає менше і менше надійним» [21, с. 330]. На думку автора підручника, нелояльними були євреї, німці та поляки.

Найважливішим критерієм лояльності було ставлення підданих до виконання військової служби. Етнічна і релігійна приналежність ставала вагомим аргументом в ідентифікації лояльності населення. З кінця XIX ст. російський Генеральний штаб почав складати етнічні карти територій, які могли в майбутньому стати театром воєнних дій із Німеччиною й Австро-Угорщиною, звертаючи, передусім, увагу на прикордонні області. Мобілізація етнічності сформувала думку, згідно з якою «ворожа» народ-

ність могла стати приводом і причиною для дискримінацій, експропріацій та депортацій [20, с. 248].

Услід за військовими аналітиками пішли деякі російські інтелектуали. Вони подібним чином пояснювали ментальний розрив, який існував між царизмом і багатонаціональним населенням країни. Так, зокрема, П. Струве (сам зрусифікований німець) стверджував: «Якщо б населення Росії було одноплемінним, суцільно російським, існування влади, яка знаходиться у відкритому розриві з народом, навряд чи було б можливим» [22, с. 323]. У російському варіанті йшлося про формування доктрини державного націоналізму на етноконфесійній основі. Націоналістичні рухи у світі та панславистські погляди більшості політичної еліти Росії сприяли цьому.

До 1914 р. технологія масового впливу на населення в чітко окреслених регіонах застосовувалася в районах колонізації в Азії та в західному прикордонні біля смуги осілости. Військова політика 1914–1917 рр. і посилення державного диктату дозволили перенести методи тотальної війни практично на весь простір імперії. Антинімецька кампанія часів війни відповідала прояву «політики населення» (обмеження громадянського статусу російських німців, ідеологія германофобії, адміністративно-поліцейський нагляд, військові репресії, ліквідація німецького землеволодіння, заборона мови). Німецьке населення в роки війни оголосило вірність російському царю та Росії. Це неодноразово підтверджувалося на фронтах і в тилу, однак нітрохи не зупинило дії царської влади, яка руками військової адміністрації розпочала широку дискримінацію. Основними засобами реалізації державно-політичних заходів військового часу, спрямованими проти російських німців, були передусім масові депортації та ліквідація земель.

Важливим аргументом у легітимізації антинімецької кампанії була війна із центральними державами, що окреслила водорозділ у стосунках між російським і неросійським населенням імперії. Це виявилось в політиці мобілізації населення, військової пропаганди, окупації, евакуації та в питанні регулювання біженського руху [23, с. 385–405]. Мобілізація етнічності в національній політиці періоду війни позначила: 1) посилення осередків напруженості, що існували в довоєнний час; 2) виникнення нових конфліктів у міжнаціональних відносинах. Мобілізація етнічності спровокувала дискримінаційні заходи щодо етнічних меншин. Так, в умовах воєнного часу державна влада пригнічувала права одних етносів і розширювала

права інших у питаннях мови, освіти, релігії, військової служби, майнових прав та судового захисту. У список нелояльних народів потрапили німці, євреї, поляки й українці (русини).

Ситуацію щодо відношення тавлення царського керівництва до російських німців певною мірою пояснив виступ у Державній Думі міністра внутрішніх справ М. Щербатова влітку 1915 р., у самий розпал антинімецької кампанії. Він проголосив тезу про необхідність асиміляції іногородців «без відмінності мови», зокрема і німців, посилаючись водночас на закордонний досвід функціонування багатонаціональних країн. І хоча з боку виглядало, що уряд веде мову про мирну асиміляцію колоністів, але на практиці це виражалось в насильницьких діях стосовно німецького етносу – колоністського стану – неправославних конфесій [19, с. 83–102]. Про майбутнє депортованого німецького населення свідчать слова М. Бонч-Бруевича, який очолював у роки війни царську контррозвідку. Він, зокрема, стверджував, що «суцільні російські губернії зовсім зіпсовані ворожими нам елементами і, отже, саме собою постає питання про необхідність точної ресстрації всіх депортованих ворожих підданих для того, щоб після закінчення війни ліквідувати весь ворожий елемент безслідно» [19, с. 83–102].

Про те, що войовнича германофобія міцно вкоренилася у свідомості політичної еліти, свідчить промова члена Державної Ради (фракція правих) Д. Калениченка, висловлена у край шовіністичному дусі. Так, зі слів політика, німці вирішили підірвати в російського народу віру в землю, у православ'я, нав'язати штундизм та унеможливити критику німецьких зразків у культурі, науці, землеробстві [23, с. 385–405]. Такі промови були ознакою часу й ілюстрували загальну атмосферу недовіри, страху та ворожнечі, які панували в суспільних і владних колах.

Тотальна війна була тісно пов'язана з удосконаленням політики управління населенням, коли етнічний чинник превалював над традицією конфесійної та національної терпимості. Тому політику царського керівництва щодо західних територій, які перебували у воєнному стані, не можна розглядати як продиктовану однією лише військовою необхідністю або як прояв глибоко вкоріненої ксенофобії. Це були методи впливу як на «іногородницьке» населення, так і на російську громадську думку. Тобто, по суті, антинімецька кампанія 1914–1917 рр. відповідала теорії «політики населення», розробленої задовго до війни царськими військовиками.

Репресивні заходи були реалізовані в суто специфічних умовах, коли становище російських німців об'єдналося в єдину дилему з питаннями ведення війни. Антигуманні методи «політики населення» були наслідком геополітичних амбіцій царизму, що виражено в російській імперській ідеї – турботі монарха про воєнну і просторову велич Росії. У роки Першої світової війни ця ідея виражалася у формулюванні військових цілей Росії, пов'язаних або з територіальними придбаннями, або з побоюванням втратити західні території, щоби не позбутися статусу великої держави. Страх імперського політикуму перед сецесійними вимогами з боку суспільних еліт неросійських народностей породжував загострення «німецького питання», бажання прискорити його вирішення в єдино можливий час війни. І тому так важливо було для царського керівництва репрезентувати «німецьке питання» як етнонаціональний конфлікт, приглушуючи тим самим його реальну соціально-економічну складову частину та стратегічний підтекст. У зв'язку із цим серед вищої адміністрації поширилася ідея перерозподілу німецьких земель на користь особливого земельного фонду, який мав бути утворений в умовах воєнного часу. Так царська влада намагалася вирішити аграрне питання в країні – відібрати (покарати «неблагонадійних») в одних і віддати (віддячити «благонадійних») іншим.

Отже, вищезазначене дозволяє побачити на прикладі історичного досвіду практику правлячих еліт у кризовій ситуації вдаватися до надзвичайних засобів – штучного створення образу внутрішнього ворога. «Німецьке питання», з'явившись в останній третині XIX ст., уже більше не зникало з арени суспільно-політичного життя та поступово пройшло шлях радикалізації до повномасштабної шовіністичної кампанії. Остання стала можливою внаслідок як адміністративних заходів царської влади, так і проекту етнополітичного перетворення Росії шляхом дискримінації «ворожого населення», основна ідея якого визрівала серед військових стратегів ще з кінця XIX ст.

Висновки. Отже, після повалення царату в 1917 р. практика германофобії не пройшла безслідно, а мала трагічний рецидив у період Другої світової війни. Політика державного націоналізму щодо власних громадян, які етнічно належали до нації ворожої держави, була застосована в межах тих режимів, які офіційно намагалися будь-яким чином відмежуватися від існування національних проблем, як це було в Радянському Союзі під час депортації німецького населення з європейської частини країни.

Список літератури:

1. Кулініч І. Україна в загарбницьких планах німецького імперіалізму (1900–1914 рр.). Київ, 1963. 215 с.
2. Кулинич І., Кривець Н. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. Київ, 1995. 271 с.
3. Дякин В. Русская буржуазия и царизм в годы Первой мировой войны (1914–1917). Ленинград, 1967. 373 с.
4. Флоринский М. Кризис государственного управления в России в годы первой мировой войны. Совет министров в 1914–1917 гг. Ленинград, 1988. 208 с.
5. Шитюк М., Шварець В., Козирева М. Німці Півдня України: Історія і сучасність. Миколаїв, 2009. 423 с.
6. Турченко Г. Південна Україна на зламі епох (1914–1922 рр.). Запоріжжя, 2005. 324 с.
7. Оболенская С. «Германский вопрос» и русское общество конца XIX в. *Россия и Германия*. 1998. Вып. 1. С. 190–205.
8. Альтерматт У. Этнонационализм в Европе. Москва, 2000. 367 с.
9. Миллер А. Империя Романовых и национализм : Эссе по методологии исторического исследования. Москва, 2006. 248 с.
10. Велицын (Палтов) А. Немцы в России. Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний на Юге и Востоке России. Санкт-Петербург, 1893. 282 с.
11. Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863–1914: Поляки в соціоетнічних конфліктах. Київ, 1998. 334 с.
12. Шадт А. Правовой статус немецких колонистов в России XVIII –XIX вв. (состояние вопроса и постановка проблемы). *Немцы России: социально-экономическое и духовное развитие. 1871–1941 гг.* : материалы 8-й Международной научной конференции, Москва, 13–16 октября 2001 г. Москва, 2002. С. 15–29.
13. Щербак Н. Національна політика царизму у Правобережній Україні в кінці XIX – на початку XX ст. (за матеріалами звітів місцевих державних установ) : дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. Київ, 1995. 182 с.
14. Шульгин В. Годы. Дни. 1920 г. Москва, 1990. 832 с.
15. Курлов П. Гибель императорской России. Москва, 1992. 251 с.
16. Линдеман К. Законы 2-го февраля и 13-го декабря 1915 г. (об ограничении немецкого землевладения в России) и их влияние на экономическое состояние Южной России. Москва, 1916. 233 с.
17. Волковинський В. «Чорна сотня» та її «хрещені батьки» в Україні на початку XX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2003. Вип. V. С. 54–65.
18. Баах С. Законопроект П.А. Столыпина об ограничении иностранного землевладения в Юго-Западном крае Российской империи. *Немцы России: социально-экономическое и духовное развитие (1871–1941)* : труды 8 Международной научной конференции, Мамонтовка, Подмосковье, 13–16 октября 2001 г. Москва, 2002. С. 59–70.
19. Холквист П. Российская катастрофа (1914–1921) в европейском контексте: тотальная мобилизация и «политика населения». *Россия и Первая мировая война* : материалы Международного научного коллоквиума, Санкт-Петербург, 1–5 июня 1998 г. Санкт-Петербург, 1999. С. 83–102.
20. Золотарёв А.М. Записки военной статистики. Санкт-Петербург : Типо-литография А.Е. Ландау, 1898. 330 с.
21. Струве П. Patriotica: Россия. Родина. Чужбина. Санкт-Петербург, 2000. 323 с.
23. Хаген фон М. Великая война и искусственное усиление этнического самосознания в Российской империи. *Россия и Первая мировая война* : материалы Международного научного коллоквиума, Санкт-Петербург, 1–5 июня 1998 г. Санкт-Петербург, 1999. С. 385–405.

РЕГИОНАЛЬНЫЙ АСПЕКТ «НЕМЕЦКОГО ВОПРОСА» В ПОЛИТИКЕ ЦАРСКОЙ ВЛАСТИ

В статье исследуются антинемецкие кампании в региональном измерении, которые проводились государственно-политическими и общественными институтами в период Первой мировой войны (1914 г. – февраль 1917 г.), в частности, в идеологически-политической и экономической плоскостях, освещены этноконфессиональные проблемы в судьбе колониального сообщества, социально-психологические аспекты кризисных явлений (антинемецкая кампания, война, революция), общественная мысль о немце империи, ее эволюция и манипуляция отдельными политическими силами и личностями, аграрный вопрос, Первая мировая война и роль антинемецкой кампании в развитии кризиса империи, внешний фактор и его влияние на политику власти относительно немецкого населения, судьбы русских

немцев на изломе эпох – трагических событий революции и гражданской войны. Автор допускает, что опыт репрессивных действий относительно мирного населения оккупированных враждебных территорий был перенят и использован против немцев-колонистов и после свержения царской империи, основным средством дискриминационных мероприятий против которых были депортации и военные репрессии. Практика германофобии не прошла бесследно, а имела трагический рецидив во время Второй мировой войны.

Ключевые слова: *региональный аспект, антинемецкая кампания, этноконфессиональные проблемы, этнонациональные отношения, дискриминация, репрессии.*

REGIONAL ASPECT OF “GERMAN QUESTION” IS IN POLITICS OF TSAR’S POWER

The Antigerman campaigns in the regional measuring, that was conducted by state-political and public institutes in a period First world war (1914 – is February 1917), are investigated in the article, in particular, in an ideological-political and economic plane, ethnic problems are lighted up in the fate of colonist association, social psychological aspects of the crisis phenomena (antigerman campaign, war; revolution), public idea about German of empire, her evolution and manipulation by separate political forces and personalities, agrarian question, First world war and role antigerman campaign in development crisis empire, external factor and his influence on politics power in relation to German population, fate Russian German on fracture epoch – tragic event revolution and civil war.

An author assumes that experience of repressive actions in relation to the peaceful population of the occupied hostile territories was adopted and used against Germans-colonists already and then overthrow of tsar’s empire, about that deportations and soldiery repressions felt strongly the basic means of discriminatory measures. Practice of non-acceptance of germans did not pass without trace, but had a tragic relapse in a period Second world war.

Key words: *regional aspect, antigerman campaign, ethnic problems, ethnic relations, discrimination, repressions.*

УДК 94:341.01

Кудря І.Г.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО: МІЖ ТЕОРЕТИЧНИМ ДИСКУРСОМ ТА ІСТОРИЧНОЮ ПРАКТИКОЮ

Автором дослідження зроблена спроба дати оцінку основним концептам і науковим розробкам у рамках теоретичного дискурсу міжнародного права, уявити схематичну картину історичного розвитку основних понять і категорій міжнародного права, починаючи від епохи Ренесансу і до нинішніх днів, запропонувати сучасне бачення співвідношення теоретичного дискурсу міжнародного права й історичної практики.

Ключові слова: громадянство, міжнародне право, права людини, суверенітет, територія, юрисдикція.

Дослідження присвячено вивченню й опису теоретичного дискурсу й історичної практики міжнародного права. Проблема вивчення дискурсу міжнародного права як системи різних типів правового знання та його співвідношення із практикою потребує осмислення через її особливу політико-правову і культурно-цивілізаційну значущість. Саме цими чинниками визначається вибір теми роботи, оскільки сучасна практика міжнародних відносин безпосередньо пов'язана із сучасним дискурсом міжнародного права.

Метою дослідження є аналіз категоріально-понятійного змісту дискурсу міжнародного права та співвідношення його з історичною практикою.

Сказане обґрунтовує актуальність теми проведеного дослідження. Вона зумовлена значущістю дискурсу міжнародного права в системі міжнародних відносин сучасного світу зашалом і зовнішньої політики України зокрема, складним і надзвичайно жорстким характером взаємин між учасниками міжнародного порядку, високою швидкістю змін у практиці міжнародної політики і дипломатії, необхідністю їх своєчасного наукового осмислення.

Теоретичну основу цієї роботи становлять фундаментальні праці в галузі міжнародного права, міжнародних відносин та політичної історії. Серед них праці таких авторів, як: Г. Гроцій, Т. Енарсен, О. Хейврі, Р. Феенстра.

Термін «міжнародне право» уперше з'являється в есе Дж. Бентама «Вступ до принципів моралі і законодавства» 1789 р. До цього часу воно називалося правом народів. Для Дж. Бентама міжнародне право стосувалося відносин між державами. Отже,

предмет міжнародного права стосується правових відносин між державами. Ці правові відносини включають питання території, юрисдикції, громадянства, міграції, поведінки держави щодо інших держав, а саме застосування сили, укладання договорів, діяльність міжурядових організацій, ставлення до своїх громадян, особливо проблем прав людини.

Однією з перших спроб розв'язання питання території в контексті правових відносин між державами, яке виникло в результаті відкриття Нового світу (експедиції Магеллана), стала демаркаційна лінія в Тихому океані, проведена на 17° на схід від Молуккських островів. Ця лінія розділила Новий світ між португальською та іспанською колоніальними імперіями. В епоху Великих географічних відкриттів, становлення нової географії світу простір ототожнювався із владою. Організація простору була визначальним інструментом гегемонії. У часи відсутності кодифікованого міжнародного права в західному християнському світі, розв'язання територіальних питань покладалося на церкву і папу римського, оскільки географічні і правові знання ніде не культивувалися на такому високому рівні, як у Римі, через універсалістські претензії католицької церкви. Папа римський був найкраще поінформованою людиною в Європі з географічних і правових питань. Лінію демаркації Нового світу XVII ст. ще називають лінією Григорія XIII. До речі, папа Григорій XIII замовив картографу Ігнаціо Данті розпис Галереї географічних карт у Ватикані, яка була відкрита в 1580 р. [4, с. 7].

Якщо в пізньому Середньовіччі і Ренесансі питання території вирішувалися завдяки духовному

авторитету римської церкви, то в сучасних умовах вони вирішуються, виходячи з матеріальних умов відкриття, тривалого і мирного володіння, придбання в іншій державі, завоювання, договору і припису міжнародних організацій. Причому територіальне право не обмежується правом контролювати територію у визначених кордонах, але поширюється також на повітряний простір, надра і континентальний шельф. Сучасне міжнародне право визнає особливі території, які стосуються не просто територіальних прав, а включають демілітаризовані зони, транзитні коридори, вільні міста, вільні від мит зони і концесії (американська військово-морська база Гуантанамо на Кубі або російська авіабаза «Хмеймім» у Сирії).

Безпосередньо з територіальним принципом пов'язана проблема юрисдикції або компетенції держави приписувати, ухвалювати рішення та виконувати своє законодавство в межах власної території, а також у виняткових випадках здійснювати юрисдикцію за межами своєї території. Ідеться про екстратериторіальну юрисдикцію, здійснення якої передбачає наявність принципів національності, безпеки, універсальності і пасивного громадянства. Деякі правопорушення можуть бути вчинені на території однієї держави, але завдавати шкоди іншій державі. Часто, виходячи із власних національних політичних, економічних і культурних інтересів, держави намагаються здійснити екстратериторіальну юрисдикцію. Окрім юрисдикції, що ґрунтується на принципі територіальності, держави часто здійснюють свої повноваження на основі принципу національності. Держава може здійснювати юрисдикцію над своїми громадянами, де б вони не були, і стосовно правопорушень, учинених у будь-якому місці. Крім того, держава може здійснювати юрисдикцію над особами, які не є громадянами, чиї правопорушення відбуваються за кордоном, але наслідки яких завдають шкоди безпеці держави. Виходячи із цього, держава може претендувати на юрисдикцію над особами, які планують фелонію. Ця юрисдикція базується на принципі універсальності. Протягом більше трьох століть європейські держави здійснювали універсальну юрисдикцію щодо піратських дій у відкритому морі, а самих піратів називали *hostes humani generis* (вороги людського роду). Будь-яка держава мала право затримати піратів, незалежно від громадянства піратів або місця затримання у відкритому морі. Дозволялося також спійманих піратів стратити просто в морі [1, с. 168].

Після звірств Другої світової війни міжнародне право поширило принцип універсальної

юрисдикції на військові злочини та злочини проти людства. Сьогодні це поняття стосується геноциду, військових злочинів, а також злочинів проти людяності.

Як ми бачили, застосування юрисдикції обумовлено принципами громадянства. Право держав визначати громадянство власного населення призводить до двох видів проблем: осіб без громадянства, а також поліпатридності. Безгромадянство – це відсутність громадянства, і наслідком цього є те, що дії держави, яка завдає шкоди особі без громадянства, не можуть бути оскаржені іншою державою, яка намагається захистити свого громадянина. Що стосується поліпатрида, то кожна держава, громадянство якої має поліпатрид, може вважати його громадянином, але жодна держава не може здійснити захист своїх громадян проти держави, громадянином яких поліпатрид також є.

Держави мають право визначати, кого приймати і кого висилати. Держави мають право репатріювати іноземців, яких вони вважають небажаними, і приймати осіб, які шукають притулку. Відповідно до Конвенції 1951 р. про статус біженців та Протоколу 1967 р. про статус біженців, біженцям надається сприяння, і жоден біженець, який колись був прийнятий, не може бути висланий на територію, де існує загроза його життю або свободі.

Разом із територіальністю, громадянством та юрисдикцією, предметом міжнародного права є простір, якій немає територіального базису. Право морського, полярного, повітряного і космічного простору, а також глобальна екологія, що виходить за межі конкретної території, є важливим виміром міжнародного права. Останнім часом для України постало особливо актуальне питання безпечного проходу та транзиту через міжнародні протоки. Ще в XVII ст. між основними колоніальними державами розгорнулася дискусія щодо панування над морським простором. Після публікації Г. Гроцієм “*Mare Liberum*” (1609 р.) Серафім де Фрейтас, португальський монах, опублікував відповідь на оскарження Г. Гроцієм монопольних прав на моря португальської колоніальної імперії. Згодом аргументи Серафіма де Фрейтаса були розвинені в “*Mare Clausum*” (1636 р.) Дж. Селдена [2, с. 190].

Уперше в історії в цьому дискурсі постало питання щодо вільної торгівлі як природного права, яке не може бути заперечене. Голландська республіка на початку XVII ст. виступила проти іспано-португальського поділу світу на дві півкулі

лінією папи Григорія XIII, а також проти британської позиції, вираженої Дж. Селденом. Г. Гроцій з погляду природного права сформулював принцип міжнародного права, що море є міжнародним простором, і всі країни можуть вільно використовувати його для морської торгівлі [3, с. XI]. Британія, що жорстоко конкурувала з голландцями за домінування у світовій торгівлі, в особі Дж. Селдена виступала проти ідей Г. Гроція і заявляла про суверенітет над світовою торгівлею.

Ця провідна дискусія XVII ст. вирішилася на користь вільної торгівлі у відкритому морі. Відкрите море є вільним для всіх комерційних навігацій. Концепція відкритого моря і вільної торгівлі могла слугувати моделлю для правового врегулювання повітряного простору, але військове використання повітря призвело до становлення національного повітряного простору. Кожна держава має суверенітет щодо повітряного простору над своєю територією, це також призвело до появи зон протиповітряної оборони. Зони протиповітряної оборони – це повітряний простір над землею або водою, де здійснюється контроль за цивільною авіацією в інтересах національної безпеки. Зони виходять за межі території країни, щоб дати країні більше часу для реагування на можливу агресію. Такі країни, як Сполучені Штати Америки, Швеція, Канада, Японія, Пакистан, Норвегія, Великобританія, Китайська Народна Республіка, Південна Корея, Тайвань, Індія, Ісландія та багато інших, мають такі зони. Росія також має зони протиповітряної оборони.

В умовах глобальної зміни клімату зростає і буде все більше зростати усвідомлення необхідності правової основи глобальної екології. Міжнародне право охоплює такі проблеми, як зміна клімату, забруднення морів і океанів, якість повітря, захист озонового шару, побічні продукти індустрії й експорт небезпечних матеріалів.

До остаточного формування міжнародного права, тобто до епохи бароко або раннього Нового часу, панівними були теологічно-правові доктрини правомірного застосування сили. Доктрина справедливої війни обґрунтовувала Хрестові походи, Реконкісту, боротьбу Османської імперії з Іраном Сефевідів. Отже, протягом тривалого часу насильство і справедливість були тісно переплетені, як тут не згадати заклинання відьми із трагедії В. Шекспіра «Макбет» «справедливе – жахливе, а жахливе – справедливе». Уже в епоху формування національної держави право застосовувати силу стало атрибутом кожної суверенної держави. У період між завершенням Першої

світової війни до завершення холодної війни були спроби заборони війни як інструменту державної політики. У 1945 р. Статут Організації Об'єднаних Націй заборонив загрозу або застосування сили (за винятком самооборони або ухвали самої Організації Об'єднаних Націй). Але історична практика доводить, що ця заборона є неефективною.

Т. Гоббс, виходячи з досвіду Англійської громадянської війни, стверджував, що на зміну війні має прийти договір. Глобальний рух товарів і послуг регулюється міжнародним торговельним правом, яке здебільшого договірне. Тарифи, квоти, антидемпінгові правила, зони вільної торгівлі, експортний контроль над технологіями військового і подвійного призначення регулюються договорами. Приєднання до договору, застереження, внесення поправок та змін, тлумачення та припинення є питаннями міжнародного права.

Класичними суб'єктами міжнародного права виступають міжнародні організації, як-от Організація Об'єднаних Націй (далі – ООН) та її попередник Ліга Націй. Особливістю цієї організації є те, що вона була створена як постійно діючий з'їзд представниками держав-учасників, на відміну від Віденського конгресу XIX ст. Інші міжнародні організації, як-от Червоний Хрест і Всесвітня організація охорони здоров'я, є виконавчими, а не представницькими органами. Усі ці організації є інституалізацією міжнародного права, яке визначає їхні компетенції, функції та правовий статус. Фактично до XX ст. лише держава могла пред'являти позови проти іншої держави, укладати договори, нині міжнародні організації також можуть робити все це. Неурядові організації, як-от Грінпіс, Міжнародна амністія та Всесвітня рада церков, стають все більш впливовими завдяки здатності впливати на глобальне громадянське суспільство. Проте їхній статус у міжнародному праві залишається неясним.

Найбільш важливим суб'єктом міжнародного права була, є і буде національна держава. Міжнародний порядок формується з держав; міжнародне право стало об'єктивною реальністю лише тоді, коли виникла спільність національних держав. Міжнародне право створювалося на основі фундаментальних положень конституційного права, оскільки новочасна держава є матеріальним втіленням комплексу конституційних ідей.

Із цих конституційних ідей найвпливовішою є ідея суверенітету. По суті, міжнародне право ґрунтується на концепції суверенітету. Оскільки всі держави є рівними щодо права суверенітету, вони є рівними щодо норм міжнародного права.

Міжнародне право надає державі абсолютну владу над внутрішніми справами. Концепція суверенітету сформульована Ж. Боденом в епоху Ренесансу, зміст її втілений у формулі *summa legibus soluta potestas* («верховна влада не обмежена законами»).

Спільність держав має інструменти легітимації членів свого співтовариства. Міжнародне співтовариство постійно змінюється, коли з'являються нові держави і приходять до влади нові режими. Конвенція Монтевідео 1933 р. кодифікує три критерії визнання держави: ефективний контроль території з постійним населенням; спроможність здійснювати міжнародні відносини; незалежність від інших країн. Визнання, таким чином, є суто фактичною справою.

Відповідно до міжнародного права, держава може нести відповідальність за наслідки своїх деліктів, порушень договорів та невиплати боргів, як і інші юридичні особи. Що відрізняє державу в цьому відношенні – це її унікальні обов'язки перед іноземцями. Держави можуть бути притягнуті до відповідальності за неспроможність запобігти шкоді іноземцям. Це впливає з обов'язку, який держава бере перед спільнотою держав, оскільки іноземці є громадянами іншої держави. На дещо іншій основі держави можуть бути притягнуті до відповідальності за дії, що стосуються суверенітету, як-от націоналізація й експропріація іноземної власності, випробування зброї або військові маневри в морі. Найбільш вагомим засобом держави уникнути відповідальності є звернення до принципу суверенного імунітету *par in parem non habet imperium* («рівний над рівними не має влади»), згідно з яким держава не може бути піддана суду без її згоди, оскільки жодна інша держава не має юридичних повноважень над будь-якою іншою державою, отже, не може здійснювати юрисдикцію над останньою.

Права людини як такі не були суб'єктом міжнародного права. Деяким групам меншин – расовим,

етнічним, релігійним – були гарантовані певні права за допомогою спеціальних договорів, але не було загальної спроби регулювати прав людини, через принцип суверенітету. Як держава ставилася до своїх громадян, не стосувалося інших держав. Ухвала Загальної декларації прав людини поклала початок новій ері в міжнародному праві. Декларація закликала до поваги і дотримання прав людини і основних свобод для всіх безвідносно до раси, статі, мови та релігії, проголосила, що провідною метою ООН є досягнення міжнародного співробітництва в просуванні поваги до прав людини. Створено інститути захисту прав людини на базі Європейської конвенції про захист прав людини і основних прав (1950 р.), зокрема Європейська комісія з прав людини і Суд з прав людини. Це відображає глибоку зміну принципу суверенітету.

Отримані результати дослідження міжнародного права на рівні теоретичного дискурсу й історичної практики показують, що воно характеризується всіма найважливішими параметрами права. Міжнародне право можна визначити як складне багатofакторне явище, що включає суб'єктів правових відносин, джерела, інститути та сукупність норм, що регулюють відносини спільноти держав.

Встановлено, що деякі поняття і категорії міжнародного права до теперішнього часу ще не мають однозначного тлумачення. Важливо зазначити, що різні форми інтерпретації та розуміння міжнародного права впливають на те, як загальний і абстрактний зміст міжнародного права трансформується в конкретний і специфічний під час його застосування до певної ситуації в певних соціально-політичних і культурно-історичних умовах.

Міжнародне право засноване на повазі і дотриманні не тільки букви закону, а й прав і гідності будь-якої особистості, незалежно від країни проживання або перебування.

Список літератури:

1. Einarsen T. The Concept of Universal Crimes in International Law. Oslo : Torkel Opsahl Academic EPublisher, 2012. 361 p.
2. Haivry O. John Selden and the Western Political Tradition. Cambridge ; New York : Cambridge University Press, 2017. 518 p.
3. Hugo Grotius. Mare Liberum: 1609–2009. *Hugo Grotius' Mare Liberum: 1609–2009* / R. Feenstra, R. Vervliet. Leiden : Brill, 2009. 178 p.
4. Nicolet C. Space, Geography, and Politics in the Early Roman Empire. Ann Arbor : The University of Michigan Press, 2015. 230 p.

МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО: МЕЖДУ ТЕОРЕТИЧЕСКИМ ДИСКУРСОМ И ИСТОРИЧЕСКОЙ ПРАКТИКОЙ

Автором исследования предпринята попытка дать оценку основным концептам и научным разработкам в рамках теоретического дискурса международного права, представить схематическую картину исторического развития основных понятий и категорий международного права, начиная с эпохи Ренессанса и до настоящих дней, предложить современное видение соотношения теоретического дискурса международного права и исторической практики.

Ключевые слова: гражданство, международное право, права человека, суверенитет, территория, юрисдикция.

INTERNATIONAL LAW: BETWEEN THEORETICAL DISCOURSE AND HISTORICAL PRACTICE

The author of the study attempted to assess the main concepts and scientific developments within the theoretical discourse of international law, to present a schematic picture of the historical development of the basic concepts and categories of international law, ranging from the Renaissance to the present day, to offer a modern vision of the relationship between the theoretical discourse of international law and historical practice.

Key words: citizenship, international law, human rights, sovereignty, territory, jurisdiction.

Лизень Є.В.

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

ДІЯЛЬНІСТЬ МИРОТВОРЧОЇ МІСІЇ Ж. БАРТЕЛЕМІ У ВРЕГУЛЮВАННІ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ У ЛЮТОМУ-БЕРЕЗНІ 1919 Р.

У статті розкрито роботу миротворчої місії Антанти на чолі з генералом Ж. Бартелемі у лютому-березні 1919 р., позицію ЗОУНР і рекомендації міжнародної делегації щодо вирішення польсько-українського воєнного конфлікту.

Ключові слова: ЗОУНР, УНР, Польща, переговорний процес, генерал Ж. Бартелемі, Антанта, УГА, Східна Галичина.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження пов'язана з тим, що у новітній історії України важливе місце належить участі міжнародних делегацій у вирішенні різних за значенням і характером українських питань. Перший досвід організації офіційних міжнародних зустрічей і переговорів, а також участі в них припадає на добу Української національної революції 1917–1923 рр. Часто від результатів роботи цих делегацій і внутрішньополітичної ситуації в Україні залежав процес державотворення та результат міжнародної підтримки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Положення статті найбільш ґрунтовно відображені у працях О. Карпенка [2], М. Литвина [4] та Л. Вишчельського [13], М. Клімецького [12]. Ці дослідники в межах розв'язання проблеми українсько-польських військово-політичних змагань не оминають приїзд і роботу в Галичині делегації генерала Ж. Бартелемі.

Постановка завдання – чітко відстежити умови та перебіг усіх етапів переговорів між миротворчою місією Антанти з польською й українською сторонами збройного конфлікту.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перша світова війна, попри очевидні та численні негативні явища, які її супроводжували, породила умови для реалізації багатьма великими і малими бездержавними народами Європи природного права на самовизначення і власну державу. До цього процесу долучилися як поляки, так і українці Східної Галичини, Буковини та Закарпаття, громадсько-політичний провід яких 18–19 жовтня 1918 р. у Львові задекларував утворення Української держави в межах етнічних кордонів. Утім,

спроби українських політичних сил впродовж останньої декади жовтня 1918 р. офіційно отримати від австрійського уряду право на владу виглядало досить наївно. Чи варто було очікувати справедливого поділу австрійським урядом Галичини між поляками й українцями? Очевидно, що ні. Про це більш ніж переконливо свідчить політика Австрійської імперії впродовж ХІХ – початку ХХ ст. щодо українсько-польських відносин, адже не було закладено жодних політико-правових механізмів, які б дали змогу розв'язувати територіальні суперечки без порушення етнічних меж, а також виключити можливість вирішення цієї проблеми збройним протистоянням. Загалом все зводилося до того, що влада у Східній Галичині буде передана Польській ліквідаційній комісії (ПЛК), яка 28 жовтня почала працювати в Кракові. На 1 листопада був запланований приїзд ПЛК до столиці краю міста Львова для того, щоб перебрати владу в намісника. Як наслідок, для українців єдиним шляхом відродити свої історичні права на незалежну державу в рамках етнічних меж стало застосування сили.

З огляду на те, що поляки, заручившись підтримкою США й Антанти, готувалися перебрати владу у Львові, український табір цілком логічно вдався до превентивних дій, і зранку 1 листопада 1918 р. силовий сценарій захоплення українцями влади у Львові було успішно реалізовано [8, с. 249]. Листопадовий зрив, який фактично було проведено без пострілів і людських втрат, переріс у масштабне польське-українське збройне протистояння, яке в українській історіографії отримало назву «українсько-польська війна» [4], а у польській – «польсько-українська» [12].

Адже широкі верстви польського населення та політичні сили не піддавали сумніву свої права на Східну Галичину з центром у Львові. Факт силового захоплення українцями влади у Львові пов'язаний із тим, що польські громадсько-політичні кола та преса проігнорували проголошення відродження засад Української держави 19 жовтня 1918 р. [12, с. 377].

У розв'язання збройного конфлікту втрутилися країни Антанти, які взяли на себе повноваження стабілізувати повоєнну ситуацію та побудувати нову геополітичну карту Європи. Якщо у ставленні до незалежності Польщі між ними панувала повна єдність, то стосовно ЗУНР, зокрема у Великій Британії, була окрема думка. Ця думка ще у листопаді 1918 р. була оформлена у меморандум закордонного відомства цієї держави, який рекомендував Антанті вплинути на Варшаву задля припинення бойових дій і розглянути можливість визнати незалежність ЗУНР або об'єднання Галичини з Наддніпряниною [3, с. 63].

Загалом упродовж листопада 1918 – першої половини січня 1919 рр. робота різних дипломатичних місій у Польщі та Східній Галичині зводилася до вивчення ситуації та пошуку механізмів примирення ЗУНР із Польщею. Дипломатичні представництва ЗУНР і Польщі активно намагалися роз'яснити зміст і суть конфлікту, свої права, схилити на свою сторону міжнародних посередників і показати межі компромісу. Варшава доволі болісно реагувала на діяльність антантівських місій і неодноразово шукала у Франції підтримку її негативного до них ставлення. 21 січня 1919 р. маршал Франції Ф. Фош звернувся до керівництва Паризької мирної конференції, яка займалася проблемою Східної Галичини, з проханням у майбутньому надсилати на переговори з галичанами лише спільні місії, за участю представників Франції, Англії, США та Італії [4, с. 261]. З метою вивчення ситуації, пов'язаної з польсько-українською війною, керівники держав Антанти на своєму засіданні 25 січня 1919 р. вирішили відрядити до Польщі велику коаліційну миротворчу місію [9].

Безпосередній розгляд польських справ на Паризькій мирній конференції розпочався 29 січня 1919 р. з виступу Р. Дмовського перед представниками великих держав на «Раді Десяти», до складу якої входило по два представники від держав-переможниць – Великої Британії, Франції, США, Італії та Японії. Під керівництвом французького дипломата Ж. Камбона за участю представників Франції, Великої Британії, США, Італії невдовзі було сформовано і направлено делегацію

Ж. Нуленса до Варшави, а з неї, в свою чергу, виділено військово-дипломатичну місію на чолі з французьким генералом Ж. Бертелемі, яку в кінці січня – на початку лютого 1919 р. було скеровано до Польщі та Східної Галичини.

Ця делегація отримала завдання досконало вивчити політичне, економічне і військово-становище, національно-культурні відносини у регіоні, підготувати змістовний і вичерпний звіт Паризькій конференції та водночас розглянути на місці перебіг і перспективи польсько-української війни, з'ясувати, зокрема, чи варто її продовжувати, чи домогтися порозуміння між поляками й українцями [4, с. 262].

Утім, перед приїздом до Львова делегація побувала у Кракові, Варшаві, Перемишлі, де мала зустріч із першими особами Польщі. Жодної попередньої зустрічі з українськими дипломатичними колами та першими особами ЗОУНР не було проведено. Очевидно, що навіть без показових прийомів і зустрічей, потужного інформаційного супроводу в пресі делегація Ж. Бартелемі була відверто на стороні Польщі.

На початку лютого 1919 р. у ставці головнокомандувача в Ходорові полковник Української Галицької Армії (УГА) В. Курманович отримав несподіване завдання. «Ви делегували мене із секретарем Бубелою до Львова, – згадував він в 1936 р. – у справі переговорів з англійським полковником, делегатом Антанти, відносно демаркаційної лінії чи там завішення зброї». Ці переговори були продовжені у Ходорові наприкінці лютого. Про ці події 5 лютого часопис «Стрілець» повідомляв: «Франко-англійська місія під командуванням генерала Бартельмі і полковника Уейда приїхала до Львова і ставить Українцям безумовне домагання відступити Полякам одвічно українські території по Буг» [10]. Варто зазначити, що місія Антанти втрутилася в польсько-українську війну тільки тоді, коли стратегічне становище польської армії під Львовом значно погіршилося, оскільки їй загрожувало оточення, а разом із припиненням транспортного сполучення з Перемишлем і Польщею – капітуляція [14, с. 73].

Через декілька днів Ж. Бартелемі виїхав до Варшави, де 12 лютого 1919 р. зустрівся з прем'єр-міністром і міністром закордонних справ І. Падеревським і Ю. Пілсудським. Предметом розмови стало проведення демаркаційної лінії по Бугу та Дністру. Ю. Пілсудський погодився передати українцям ще й колію Стрий – Лавочне [4, с. 263]. 15 лютого поточного року на засіданні місії у Варшаві Ж. Бартелемі міркував над тим,

якими засобами можна змусити українців прийняти умови Антанти. Не придумавши переконливих аргументів, звів свою доповідь до відвертого фальсифікування стану справ і намагався переконати присутніх у неспроможності українців до державного будівництва [6, с. 123]. Після цього Ж. Бартелемі розпорядився розпочати другий раунд переговорів із командуванням Галицької армії. Це збіглося з початком 16 лютого 1919 р. масштабної наступальної операції Галицької армії зі стратегічною метою – здобути Львів. Польські сили були не готові до такого раптового наступу [13, с. 31].

Неочікуваним наступ став і для делегації Антанти. 18 лютого 1919 р. Ж. Бартелемі надіслав командувачу УГА М. Омеляновичу-Павленку телеграму, в якій вимагав негайно припинити бойові дії для переїзду делегації з Перемишля до Львова. М. Омелянович-Павленко відмовився припинити бої [7, с. 154], утім, виконав наказ Президента ЗОУНР Є. Петрушевича пропустити місію Ж. Бартелемі до Львова [6, с. 122]. Штаб УГА розташовувався у містечку Ходорів, що приблизно за 60 км на південь від Львова. 20 лютого 1919 р. Ж. Бартелемі зі Львова надіслав М. Омеляновичу-Павленку чергову телеграму з вимогою припинити бої та забезпечити проїзд делегації до Ходорова. Командувач української армії забезпечив проїзд, але бої на фронті не зупинив. У своїх спогадах ці події М. Омелянович-Павленко оцінив так: «Не треба доводити, що самий факт можливості переговорів дуже шкідливо відбивався на наших замірах. Уряд не знайшов можливості відмовити відпоручникам держав-переможців» [7, с. 155].

22 лютого 1919 р. делегація Антанти у складі генералів Ж. Бартелемі та Картона де Віарта, професора Лорда, полковників Моля та Сміла, майорів Віккера та Стабіле і супроводжуваних осіб приїхала до Ходорова. Делегацію зустріли командувач УГА М. Омелянович-Павленко та начальник штабу В. Курманович. Оскільки, зі слів М. Омеляновича-Павленка, «ген. Бартелемі вже мав між нашим вояцтвом вироблену славу нашого гострого противника, <...> я попросив полк. Курмановича довести до відома комісії, що для кращого перебігу наради бажано, щоби головував ген. Картон де Віарт» [7, с. 155]. Пропозицію було прийнято, й у приміщенні штабу розпочалося перше засідання. Бої на фронті не припинялися. Переговори розпочалися із заяви Картона де Віарта: «18-го ц.м. ми звернулись до Вас з вимогою завішення зброї в цілі прибуття нашої місії з Перемишля до

Львова. Натомість Ви відповіли генеральною битвою на всьому фронті. Ми питаємо Вас: це є визов супроти держав Антанти? Коли ні, то ми ставимо Вам негайне домагання припинити розпочату Вами генеральну битву. На відповідь даємо Вам 5 хвилин». М. Омелянович-Павленко відповів, що оперативні обставини не давали змоги зупинити відразу бої, а щодо припинення боїв взагалі, то це є повноваженням уряду ЗОУНР. Відповідь командувача УГА задовольнила делегатів Антанти. Картон де Віарт запитав, скільки потрібно часу, щоб припинити бої. Порадившись із В. Курмановичем, М. Омелянович-Павленко заявив, що відповідь від уряду буде до третьої години дня. Делегати погодилися чекати. Після цього Ж. Бартелемі представив командуванню УГА проект мирної угоди [7, с. 155–156].

У проекті йшлося про встановлення демаркаційної лінії, яка мала б проходити вздовж Бугу, кордонів Жовківського і Кам'янецького, Львівського і Кам'янецького, Львівського і Перемишлянського повітів, повертати на південний схід від Бібрки і Вибранівки, а потім східною межею Дрогобицького та Турківського повітів. За поляками мав опинитися Дрогобицько-Бориславський нафтовий басейн [6, с. 125; 5, с. 166].

Безумовно, такі умови були неприйнятними для української сторони, зважаючи на успішний розвиток Вовчухівської наступальної операції, блокування Львова та цілковиту стабільність фронту на інших ділянках [4, с. 266]. Приблизно о 14.30 год прийшла відповідь зі Станіслава, у якій зазначалося, що Державний Секретаріат ЗОУНР зможе прийняти рішення тільки зранку 23 лютого. Антантівська делегація, не сперечаючись, виїхала до Львова. Було досягнуто домовленостей продовжити переговори у Львові. М. Омелянович-Павленко, розуміючи, що делегація Ж. Бартелемі підтримує Польщу, її приїзд до Ходорова оцінив досить позитивно, адже це була нагода «правильного інформування держав Антанти про УГА. Ці й інші відвідини комісії та витривалість нашого війська в боротьбі з сильнішим противником спричинилися до того, що в 1919 р. наша армія мала славу найкращої військової групи на Сході Європи» [7, с. 157].

Увечері 23 лютого 1919 р. до Львова прибула українська делегація на чолі з віце-президентом Української Національної Ради Л. Бачинським. До складу делегації входили полковник М. Тарнавський, отець Ф. Бонн, який був перекладачем. Польську сторону представляли полковник М. Кульнський, майори Я. Гемпель і Я. Маріан-

ський. Обговорювали питання про перемир'я. 24 лютого учасники підписали договір про припинення бойових дій із 25 лютого [6, с. 124].

Зранку 25 лютого 1919 р. переговори продовжилися. Для їх проведення до Львова прибула українська делегація у складі В. Охримовича, О. Бурачинського, С. Витвицького, М. Лозинського, В. Темницького, Ф. Бонна, полковників К. Гужковського та К. Слюсарчука, підполковника В. Фідлера й отамана Т. Рожанковського. Польське представництво очолив А. Скарбек. Основна дискусія знову розгорнулася навколо демаркаційної «лінії Бартелемі».

Українська делегація обстоювала кордон по річці Сян, тоді як польська сторона – лінію Берестечко – Рогатин – Галич – Калуш. Більш за все ця лінія була заявлена, щоб пізніше показати, що поляки готові йти на компроміс. Зрозуміло було, що жодна сторона не готова шукати компромісу, адже із самого початку роботи делегація Антанти не зайняла позицію пошуку компромісу із самодостатнім суб'єктом переговорів – ЗОУНР [14, с. 65].

Як наслідок, перші тристоронні переговори у Львові виявилися безрезультатними. Ж. Бартелемі запропонував провести ще одну зустріч із галичанами 27 лютого 1919 р. у Ходорові, учасником якої мав стати Головний отаман УНР С. Петлюра [4, с. 266]. Між іншим, політичні та військові сили Польщі запевняли, що йдуть на компроміс, адже законним для них було вимагати проведення демаркаційної лінії по р. Збруч [6, с. 126]. Запланований на 27 лютого 1919 р. черговий раунд переговорів розпочався вчасно. Цього разу, як пише М. Омелянович-Павленко, «партія розігралася між С. Петлюрою та Ж. Бартелемі. Небіжчикові (С. Петлюрі – Є. Л.) дуже шкодило незнання чужих мов, але не дивлячись на це, він був гідним заступником української справи» [7, с. 161]. Зокрема, С. Петлюра домагався від місії Антанти самостійності УНР і ЗОУНР, фінансової та військової допомоги для продовження війни проти більшовицьких військ в Україні. У відповідь місія Антанти, яка робила останні спроби утвердити «лінію Бартелемі», вимагала від С. Петлюри тільки поступок, не даючи ніяких конкретних гарантій допомоги [2, с. 280].

На переговорах стало зрозуміло, що мета місії Антанти – стабілізувавши польсько-українські відносини, переорієнтувати УГА на більшовицький фронт. Очевидно, що це також було певною ціллю і С. Петлюри, який приїхав до Ходорова не тільки на переговори з Антантою, але і просити

військової допомоги для ЗОУНР [7, с. 160]. Адже після того, як 4–5 лютого 1919 р. війська армії УНР покинули Київ та почали відступати на захід, більшовицький фронт ставало дедалі важче втримувати [5, с. 69].

27 лютого 1919 р. жодних домовленостей не було досягнуто. На наступний день делегації ЗОУНР і Польщі отримали від місії Ж. Бартелемі проект договору про перемир'я. Документ складався з двох пояснювальних записок, договору і карти розмежування. Його суть зводилася до припинення бойових дій із моменту підписання перемир'я, відступу військ за вказану лінію (стосувалося тільки українців), звільнення полонених та інтернованих. У спеціальному додатку зазначалося, що половину видобутку нафтового басейну поляки мусять продавати Українській державі. У спеціальному меморіалі до української та польської сторін генерал попереджав про те, що до його компетенції належить припинення воєнних дій і встановлення тимчасового перемир'я, а далі проблеми вирішуватиме Паризька конференція. Він попередив, що чекатимуть уповноважених для підписання перемир'я на їх умовах у Львові до 8 год 5 березня 1919 р. [4, с. 268].

Вручаючи проект делегатам ЗОУНР О. Бурачинському, С. Витвицькому та М. Лозинському, Ж. Бартелемі попередив їх, що, хоча становище на фронті склалося на користь ЗОУНР, Польща може незабаром розпочати наступ, маючи допомогу армії Галлера [1, с. 161]. Незважаючи на тиск місії Ж. Бартелемі та бажання галицького керівництва зберегти добрі відносини з Антантою, зазначені умови Державний Секретаріат відкинув. Делегація ЗОУНР, їдучи зі Львова через Ходорів, доручила начальній команді Галицької армії відновити бойові дії на фронті. 1 березня 1919 р. М. Омелянович-Павленко видав відповідний наказ, який завершувався словами: «До зброї, товариші коменданти, старшини, стрільці і козаки! Хай нас розсудить залізо і кров!» [7, с. 161–162].

У зв'язку з відновленням бойових дій 1 березня 1919 р. Ж. Бартелемі, котрий чекав до визначеного терміну у Львові, надіслав М. Омеляновичу-Павленку телеграму, в якій ультимативно заявив: якщо українська сторона не припинить вогонь, вона бере на себе відповідальність за зрив перемир'я, а місія 2 березня залишить Львів. Голова уряду ЗОУНР С. Голубович радіограмою зазначав, що місія Ж. Бартелемі у своїй діяльності та пропозиціях враховувала лише інтереси польської сторони, мала намір віддати половину території ЗУНР Польщі. Незважаючи

на щире бажання жити у мирі з сусідами, українці мусять захищатися. С. Голубович пропонував надіслати до Галичини іншу, незалежну місію [4, с. 269].

Делегація Антанти 3 березня 1919 р. виїхала до Варшави [2, с. 282]. Ж. Бартелемі прозвітував представнику Антанти у Польщі Нулансу про невдачу, спричинену українцями. До речі, Нуланс, висловлюючи обурення з цього приводу, здебільшого звинувачував С. Петлюру. Делегація Ж. Бартелемі склала відверто антиукраїнський звіт особисто Ллойд Джорджу, В. Вільсону та Ж. Клемансо й рекомендувала, посилаючись на загрозу падіння Львова і воєнні успіхи УГА, якнайшвидше вислати до Польщі армію генерала Ж. Галлера та значну кількість зброї [3, с. 64].

Упродовж квітня-травня 1919 р. Антанта надала Польщі значну військову допомогу, яка і визначила долю українсько-польської війни у липні 1919 р. Оцінюючи ситуацію з сьогодення, бачимо, що події лютого – початку березня 1919 р. були далекі від послаблення конфронтації між двом націями і тільки започаткували складну дискусію польсько-українського порозуміння, яка розтягнулася на багато десятиліть.

Висновки. Таким чином, за тодішньої військово-політичної ситуації в Східній Галичині, враховуючи психологічні настрої армії та народу й орієнтуючись на усталені норми міжнародного права, уряд ЗОУНР і командування УГА обрали єдину можливу тоді ухвалу, а саме відмовилися від кабальних умов перемир'я, запропонованих миротворчою місією Ж. Бартелемі.

Список літератури:

1. Західно-українська народна республіка. 1918–1923: Уряди. Постаті / гол. ред. Я. Ісаєвич ; упоряд. : М. Литвин, І. Пагер, І. Соляр. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2009. 350 с.
2. Карпенко О.Ю. З історії Західно-Української Народної Республіки (До 85-річчя з дня народження професора О.Ю. Карпенка) / за заг. ред. М. Кугутяка. Івано-Франківськ, 2006. 494 с.
3. Красівський О. Антанта і відродження української й польської державності в 1918–1921 рр.: Польща та Україна в боротьбі за незалежність 1918–1920. Варшава, 2010. С. 53–69.
4. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 : монографія. Львів : Інститут українознавства НАН, 1998. 488 с.
5. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР : монографія. Львів, 1995. 368 с.
6. Макарчук С. Українська республіка галичан: нарис про ЗУНР. Львів : Світ, 1997. 192 с.
7. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920). Київ, 2007. 608 с.
8. Реєнт О. Українські визвольні змагання 1917–1921 років. Київ, 2016. 280 с.
9. Стрілець. 1919. 28 січня.
10. Стрілець. 1919. 5 лютого.
11. Хома І. Січові Стрільці. Створення, військово-політична діяльність та збройна боротьба Січових Стрільців у 1917–1919 рр. Київ, 2011. 104 с.
12. Klimecki M. Polska-ukraińska wojna o Wschodnią Galicję 1918–1919: polskie spojrzenie. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2009. Вип. 18. С. 373–384.
13. Wyszczelski L. Wojna o kresy wschodnie. Warszawa, 2011. 490 s.
14. Wątor A. Narodowa Demokracja w Galicji do 1918 roku. *Naukowe US*, 2002. 403 s.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МИРОТВОРЧЕСКОЙ МИССИИ Ж. БАРТЕЛЕМИ В УРЕГУЛИРОВАНИИ ПОЛЬСКО-УКРАИНСКОГО ВООРУЖЕННОГО КОНФЛИКТА В ФЕВРАЛЕ-МАРТЕ 1919 Г.

В статье раскрыто работу миротворческой миссии Антанты во главе с генералом Ж. Бартелеми в феврале-марте 1919 г., позицию ЗОУНР и рекомендации международной делегации по решению польско-украинского военного конфликта.

Ключевые слова: ЗОУНР, УНР, Польша, переговорный процесс, генерал Ж. Бартелеми, Антанта, УГА, Восточная Галиция.

THE ACTIVITY OF THE PEACEFUL MISSION BY J. BARTHELEMY IN THE REGULATION OF THE POLISH-UKRAINIAN ARMED CONFLICT OF THE FEBRUARY-MARCH OF 1919

The article reveals the work of the Entente peacekeeping mission headed by General J. Barthelemy in February-March 1919, the position of the OUNR and the recommendations of the international delegation on the solution of the Polish-Ukrainian military conflict.

Key words: ZOUNR, UNR, Poland, negotiation process, General J. Barthelemy, Entente, UHA, Eastern Galicia.

Попельнюк Б.В.

Київський університет імені Бориса Грінченка

НАСЛІДКИ КРИЗИ ПОЛІСНОЇ СИСТЕМИ В ЕКОНОМІЦІ БАЛКАНСЬКОЇ ГРЕЦІЇ

Проаналізовано варіативність наслідків кризових явищ у грецьких полісах IV ст. до н. е., їхні особливості та специфічні риси, на основі яких протікав загальний для всієї Греції процес. І хоча війни IV ст. до н. е., насамперед Пелопоннеська, призводили до розорення селянських господарств, розриву торговельних зв'язків і загального занепаду економіки, поліси зуміли доволі швидко відновити своє господарство, стимулюючи розвиток ремісництва та торгівлі. Загальний рівень економіки у IV ст. н. е. не став істотно нижчим, ніж у V ст. до н. е., навпаки, кризові явища безпосередньо впливали на розвиток товарно-грошових відносин, прагнення до збагачення, розвиток міжполісних економічних зв'язків, а економічні проблеми, що виникали, здебільшого успішно вирішувалися. Водночас війна негативно вплинула на внутрішньополітичну ситуацію в полісах.

Ключові слова: економіка, криза, полісна система, Балканська Греція, Пелопоннеська війна, товарно-грошові відносини.

Виклад основного матеріалу дослідження. Криза полісної системи Балканської Греції IV ст. до н. е. залишається однією з найважливіших в історії античного світу, її наслідки проявилися у соціальних відносинах, політичних інститутах, військовій організації, ідеології та економіці. Кризові процеси, спричинені війнами вказаного періоду, досі залишаються актуальними в історіографії. Серед них – питання сутності кризових явищ і наслідків Пелопоннеської війни, яка стала ледве не найголовнішим фактором кризових процесів.

Водночас, розглядаючи наслідки кризи IV ст. до н. е., важливо зупинитися на уявленнях давніх греків про поняття «економіка». Ми вважаємо, що греки під цим розуміли матеріальні цінності, гроші, інтерес, адже зазвичай ми переносимо в історичне минуле те, що розуміємо під терміном «економіка» сьогодні. Однак це спрощене твердження. Тим паче, що поняття «економіка» у давніх греків було дещо іншим, ніж зараз. У дослідженні минулого іноді відбуваються зміни понять, а відтак існує ймовірність хибного тлумачення припущень і поглядів дослідників. Варто згадати хоча б вислів одного із відомих дослідників грецької історії П. Роде: «Якщо ми будемо старанно шукати в стародавній Греції уроки для сьогоdnішнього світу, ми ризикуємо знайти швидше те, що ми бажаємо знайти, ніж те, що було насправді» [1, с. 89]. Тому важливим є розуміння терміна «економіка» в уявленні давніх греків.

Ойкономія спочатку втілювалася в домашньому натуральному господарстві рабовласницької Давньої Греції, а також у перших уявленнях про домострой Ксенофонта Афінського й Аристотеля Стагиріта, до робіт яких все частіше звертаються сучасні вчені-економісти.

В «Ойкономії» (домострої) Ксенофонт заклав основи теоретичної економічної системи, де йдеться про предмет економічної науки, з яким позиціонується багатство, що поділяється на матеріальне і нематеріальне (наприклад, знання, вміння, справедливість). Справедливість як духовно-моральна, духовно-культурна та духовно-господарська цінність вписується в інформаційні ресурси античного виробництва [2]. Ксенофонт у «Ойкономії» оцінює досягнення грецької економіки, вказуючи на соціальні зв'язки античного світу. Після Ксенофонта Афінського Аристотель Стагиріт розробив вчення не тільки про ойкономію, але й «про хрематистику» (від давньогрецького слова «хрема» – «нажива» та «хремата» – запас, включаючи, насамперед, спекулятивні, лихварські гроші) та намагався попередити загрозу «мамонізму». Він розумів «справжнє багатство» як сукупність засобів, «необхідних для життя і корисних для держави та сім'ї» [3]. Аналізуючи певні риси торгівлі Греції, Аристотель висловлює обурення проти надмірного стягування відсотків лихварями, тим самим виступаючи не проти лихварства, паразитизму, нетрудового

багатства, коли розривається зв'язок фінансових і трудових наслідків.

Інше значення поняття «економіка» – розділ науки про виробництво та розподіл благ у теорії та практиці; додаток до певної сфери; стан держави, виходячи з її матеріального достатку; фінансовий план щодо конкретних дій, товарів і т. д. Проблема тут полягає у визначенні того, що саме утворює «виробництво і розподіл благ», яке розуміння було у термінах «добробут», «держава», «матеріальний достаток», «товар» у суспільстві Давньої Греції IV ст. до н. е. Результатом стало інтегральне визначення поняття економіки як складної, нелінійної, історичної та сучасної соціо-культурно-господарської системи, заснованої на домоострої, залежно від тієї чи іншої суспільної форми господарства, національної економіки, культурно-історичного типу й епохи, тобто економічного простору й історичного часу, а домоострою – як особливого господарського ладу (порядку), що забезпечує практичну реалізацію суспільного відтворення речових і нематеріальних благ і духовно-морального капіталу. Домоострою і домобудівництво – це загальні економічні феномени та категорії, а також загальна економічна система, практична і концептуальна. Наголосимо, що спроби збирання і складання подібних життєвих вказівок і практичних правил щодо домобудівництва зустрічаються у найдавніші часи та в усіх народів.

Для сучасних науковців існує безліч труднощів в інтерпретації давньогрецької економіки. Це пов'язано з тим, що відрізнявся не тільки технічний рівень, а й традиційні етичні цінності, які визначали економіку й унікальний шлях грецької цивілізації. Таким чином, незважаючи на століття її вивчення, вчені все ще сперечаються про природу давньогрецької економіки. Серед інших дискусійних питань – сутність кризових явищ і наслідків Пелопоннеської війни.

Так, традиційно вважається, що в Греції IV ст. до н. е. відбулася всебічна криза економіки – концентрація земельних угідь і занепад дрібного сільськогосподарського виробництва. Наслідком стала загальна аграрна криза або навіть розруха, зниження темпів розвитку ремесла і торгівлі, зростання ролі рабовласницьких відносин [4]. Подібним є і твердження про наявність кризи, однак не на всій території Еллади, а лише у деяких її регіонах. Наприклад, Афіни уникли кризи [5]. Інша частина дослідників загалом заперечує економічну кризу, наголошуючи на кризі системи міжполісних взаємин [6, с. 235–245]. І, нарешті, треті не визнають економічну кризу, вважаючи,

що процеси в економіці «не були настільки глобальними і не мали радикального характеру». Більше того, частина науковців визначають період після Пелопоннеської війни «кризою росту». Так Г.Б. Поляк та А.Н. Маркова стверджують, що «криза грецького полісу IV ст. до н. е. жодним чином не була пов'язана з економічним занепадом. Навпаки, кризові явища, починаючи зі змін у земельних відносинах, тісно пов'язані з розвитком товарно-грошових відносин, бажанням збагачення, розвитком міжполісних економічних зв'язків» [7, с. 103]. Тож і досі проблема функціонування економіки античного полісу у згаданий період залишається актуальною.

Криза класичного поліса, яка в IV ст. до н. е. стала найголовнішим, ключовим процесом, є феноменом, надзвичайно складним для розуміння й об'єктивного, цілісного і коректного опису. Вона була багатомірною, мала цілий ряд більш-менш важливих аспектів. Залежно від того, які з цих аспектів ми вважатимемо принциповими, а які – другорядними, й буде виникати і загальна думка про «кризу IV ст.» [8]. Немає єдності і в трактуванні кризи поліса й стосовно самої Греції IV ст. до н. е. Найчастіше криза розглядається на прикладі Афін, і нерідко питання зводиться до кризи афінської демократичної системи, хоча, як відомо, криза поліса рівною мірою стосувалася держав із різними формами правління – як демократичних, так і олігархічних.

Говорячи про Пелопоннеську війну, яка спричинила кризу, можемо сказати, що в ній взагалі не було переможця. Вона стала найбільшим в історії античної Греції (класичного періоду) збройним протистоянням. Основна боротьба велася поміж Делоським союзом на чолі з Афінами (Афінською морською імперією, Афінською архе) і Пелопоннеським союзом на чолі зі Спартою, проте чимало незалежних грецьких полісів і «варварських» держав (серед них і Перська імперія), маючи власні цілі та захищаючи свої інтереси, прямо чи опосередковано долучилися або були втягнуті в цей конфлікт. Воєнні дії охопили територію всієї Греції, південної Італії та Сицилії та акваторію прилеглих морів. Після тривалої боротьби Афіни зазнали поразки і не лише втратили гегемонію над своїми союзниками, але й навіть значною мірою були позбавлені незалежності. Крах Афінської морської імперії та державне переродження самої Спарти під час цього протистояння в дійсності знищили політичну рівновагу в грецькому суспільстві (йдеться не лише про міждержавні відносини, але й про внутрішньополітичну боротьбу

всередині кожного поліса), ознаменувавши гостру кризу полісної системи [9, с. 303–304].

Тривалий збройний конфлікт відіграв негативну роль в історії всього грецького світу, поклав початок наростанню кризових явищ, напевно, у всіх без винятку полісах. У Греції практично не було регіону, який не зазнав би шкоди від тривалих воєнних кампаній, що супроводжувалися загибеллю людей, руйнуванням сільськогосподарських угідь, розривом торговельних зв'язків, витратами величезних коштів [10].

Щорічні збройні сутички приводили до розорення селянських господарств, розриву торговельних зв'язків і т. ін. Вирубувалися оливкові гаї та виноградники, спалювалися посіви, було зруйновано багато міст (наприклад, Платеї). Сільське населення було змушене ховатися за стінами міста, покинувши свої земельні ділянки. Спартанці, за звичайним для греків способом ведення війни, піддавали країну жорстокому спустошенню, вирубали насадження, витоптували поля, гнали худобу, знищували запаси, руйнували сільські будівлі [11, с. 303].

Війна призвела до загибелі великої кількості людей, особливо серед цивільного населення, яке несло основний тягар військової служби в ополченні та на флоті. Звичайно, величезні втрати не могли не позначитися на стані всього комплексу економічних і політичних відносин. Потрібно було заповнювати поріділі ряди громадян, власників земельних ділянок, ремісників і дрібних торговців.

Однак поліси зуміли швидко відновити своє господарство після економічних наслідків воєнних дій. Водночас війни стимулювали розвиток таких галузей ремісництва, як виробництво зброї, будівництво кораблів і фортифікаційних споруд.

Проявами кризи стали й зміни у земельних відносинах. Оскільки основною галуззю економіки Греції, як і раніше, залишалося сільське господарство (в ньому було зайнято більшість населення), землеробство, як і раніше, вважалося єдиним видом практичної діяльності, гідним громадянина. Однак у сільському господарстві збільшилася товарність виробництва, поглибилася регіональна спеціалізація. Величезні руйнування і втрата матеріальних ресурсів вимагали їх відновлення. Потрібно було знову садити оливкові гаї та виноградники, зводити будинки і споруди, відроджувати зруйновані міста. Дослідження стану сільського господарства Греції в IV ст. до н. е. також показує, що воно перебувало на підйомі: його було відновлено, особливо це стосується оливководства і виноградарства, а в численних ергастеріях вироблялася різноманітна

продукція, яку вважали однією з найякісніших у тогочасному світі.

Нові імпульси для розквіту грецької економіки дало проникнення рабської праці в різні сфери виробництва та створення відносно великих рабовласницьких господарств, маєтків у сільській місцевості та ергастеріях у містах. Питома вага в економіці таких господарств в IV ст. до н. е. значно зросла порівняно з V ст. до н. е. Рабська праця більше, ніж раніше, починає застосовуватися в зевгітських, тобто заможних, селянських господарствах, у яких 1–2 раби працюють на полях разом із сім'єю самого хлібороба.

Тож можемо говорити про помітне збільшення кількості рабів і широке проникнення рабської праці в сільське господарство, ремісничі майстерні, різні торговельні підприємства. Проникнення рабства в афінську економіку призвело до загального укрупнення виробництва, поширення рабовласницьких маєтків у 20–25 га з контингентом в 1,5–2 десятки чоловік, ергастеріях із персоналом в 2–3 десятки рабів і більше. Таке становище було характерним не тільки для Афін, а й для інших полісів Греції.

Водночас починають поширюватися угоди купівлі-продажу землі, які стали розглядатися не як основа життя громадянина, а як одне з джерел доходу. Крім того, в IV ст. до н. е. дедалі частіше порушується виняткове право на володіння землею громадян, котрі відзначилися якими-небудь заслугами. Метекам надаються привілеї, у т. ч. можливість придбання землі. Відбувається також і перерозподіл багатств, майнова диференціація та розшарування всередині полісного колективу громадян на багатіїв і бідняків.

Гроші стають престижною формою багатства поряд із земельними володіннями. Ряд землевласників хотіли продавати земельні ділянки, щоб мати готівкові гроші: їх було легше приховати від оподаткування і співгромадян у «смутні часи», їх віддавали під відсотки, легко ділили серед спадкоємців і т. д. У IV ст. до н. е. з'являються багатії, які володіли значними капіталами в кілька десятків талантів, тоді як у V ст. до н. е. таких було буквально одиниці. Тепер серед багатіїв були не тільки знатні громадяни, а й метеки – іноземці, котрі не мали громадянських прав і зазвичай займалися ремеслами і торгівлею. Це були люди підприємливі, енергійні, мало пов'язані обмежувальними правилами, які накладалися в полісі на громадян (збагачення за рахунок лихварства, деяких видів торгівлі та ремесел у ряді полісів вважалося негідними громадянина).

Власники маєтків і великих ергастеріїв заводили рентабельні господарства, мали пристойні доходи. Набула поширення така форма накопичення багатства, як здача грошей у борг під лихварські відсотки; особливо вони були великі, якщо давалися власникам кораблів, що вели торгівлю з далекими країнами (в такому разі відсоток на позичений капітал іноді досягав 30% і більше). Багатії, які мали велику кількість рабів, часто віддавали перевагу здавати їх в оренду якось підприємцеві, отримуючи тверду плату за їх використання. Іноді рабовласник надавав у розпорядження раба деякі засоби, приміщення і дозволяв йому жити окремо і працювати в майстерні, виплачуючи за це своєрідний оброк. Деякі з таких працюючих на оброк раби усіма силами намагалися зібрати кошти і викупитися на свободу, ставши вільновідпущениками.

В Афінах та інших торгово-ремісничих центрах Греції зростає значення прошарку вільновідпущеників серед населення поліса, збільшується їх питома вага в різних галузях економіки. Зокрема, вони проникають навіть у землеробство – споконвічне заняття повноправних громадян, орендуючи землі, які власники з яких-небудь причин не могли обробляти самі та здавали в оренду підприємливим людям.

Якщо в Давній Греції до другої половини V ст. число метеків становило близько третини, то в кінці IV ст. – близько половини вільного міського населення. Вони грали помітну роль і в торгівлі, і в ремісничому виробництві. Серед метеків, як і серед вільновідпущеників, зустрічалося багато підприємливих людей, котрі, незважаючи на своє неповноправне становище, наживали великі статки. Найбільш багаті метеки іноді отримували право придбання земельної власності в Атиці.

Істотну роль у наростанні соціально-майнової нерівності відіграв розвиток товарного виробництва. З виокремленням певних видів виробничої діяльності на основі суспільного поділу праці товарне виробництво швидко зростає у всіх грецьких громадах. Яскравим свідченням цього є значне поширення грецької торгівлі.

Як Пелопоннеська війна, так і численні війни IV ст. до н. е. вимагали постійного поповнення нової зброї, кораблів і різноманітного спорядження. Все це послужило стимулом для розвитку грецької економіки загалом, особливо розмаху досягли торгові операції, які поширилися тепер на все Середземномор'я та Причорномор'я.

Численні війни IV ст. до н. е. показали також і професійну слабкість ополченців. Вони не мали

достатнього вишколу, були слабо дисципліновані, з небажанням йшли від своїх господарств у далекі походи. Зубожіння широких мас громадян і труднощі комплектування гоплітського ополчення вплинули на впровадження найманства. Найманці були професіоналами, знавцями військової справи, мали хороший вишкіл, підтримували сувору дисципліну, були мобільні і могли бути відправлені до найвіддаленіших областей, до того ж, вони не були пов'язані з різними політичними угрупованнями і дотримувалися певного нейтралітету під час політичних дебатів і зіткнень. У Греції з'являються спеціальні місця, своєрідні ринки, куди сходилися найманці з пропозицією послуг багатому покупцеві. Такі сходки-ринки були на мисі Малея в південній частині Лаконіки, в Аркадії, Коринті, Фокиді, Фессалії. На таких ринках можна було «купити» найманий загін від декількох сотень до декількох тисяч гоплітів.

Поширення армій, які склалися з найманців, їх активна і часто вирішальна участь у воєнних діях, з одного боку, і падіння ролі власне громадянського ополчення як основи полісної військової організації, з іншого, – один із яскравих показників серйозної кризи останньої [12].

Усі ці процеси сприяли ослабленню тісного зв'язку між громадянином і його полісом, створювали передумови для розвитку суперечностей між приватними і державними інтересами, для зіткнення різних соціальних груп всередині громадянського колективу [13, с. 88–101].

Зрозуміло, не всім полісам вдавалося успішно вправлятися з економічними труднощами. Так, від наростання кризових явищ в економіці постраждала Спарта. Вона заплатила особливо велику ціну за свої домагання на гегемонію в Елладі і до середини IV ст. до н. е. перебувала у надзвичайно важкому становищі. Втрата Мессенії з її родючими землями завдала сильного удару по сільському господарству – основі всього укладу життя спартанського поліса. Невеликий колектив спартиатів ще більше порідшав через військові втрати, була ослаблена обороноздатність поліса. Спартанське суспільство зіткнулося з такими доти невідомими йому явищами, як використання грошей і майнове розшарування.

У Спарті, чия соціально-економічна і політична структура в період класики була досить стабільною, криза поліса мала свій «місцевий» колорит. Унікальність спартанського варіанту кризи поліса багато в чому визначалася тим, що тут негативні для поліса процеси довгий час протікали в латентній формі. Грецькі філософи та історики не раз

відзначали цю особливість Спарти, де численні явища кризового порядку відбулися ніби відразу, без будь-якої попередньої підготовки. Процес дестабілізації, який мав місце в Спарті, сприймався сучасниками як якийсь одноразовий акт або раптовий вибух, що одним ударом зруйнував всі структури спартанського суспільства.

Таким чином, варіативність кризових явищ у різних грецьких полісах визначалася історичними особливостями і специфічними рисами тих чи інших громад, на основі яких протікав загальний для всієї Греції IV ст. процес.

Висновки. Загалом рівень економіки грецьких полісів у IV ст. не став істотно нижчим, ніж у V ст. до н. е., а криза грецького поліса цього періоду не була пов'язана з економічним занепадом. Навпаки, кризові явища безпосередньо впливали на розвиток товарно-грошових відносин, прагнення до збагачення, розвиток міжполісних економічних зв'язків. Наприклад, коли Афіни втратили таке джерело доходу, як Форос, вони стали розвивати сільське господарство, підвищили інтенсивність розробки срібних копалень, встановили дружні відносини з Північним Причорномор'ям, яке поставляло в афінський поліс зерно. А економічні проблеми, що виникали, здебільшого успішно вирішувалися.

Водночас війна негативно вплинула на внутрішньополітичну ситуацію в полісах, яка стала більш нестабільною: почастишали смути і перевороти. У міжполісних відносинах наростала роздробленість, неможливість об'єднати сили навіть перед обличчям серйозних загроз. У соціально-політичному аспекті смуга підйому змінилася смугою кризи.

Особливості соціально-економічного і політичного розвитку грецьких полісів у IV ст. до н. е.: впровадження класичного рабства і товарної економіки, майнова диференціація громадянства, концентрація багатств на одному полюсі та зубожіння на іншому, втрата нижчими верствами громадянського населення земельної власності, падіння ролі громадянського ополчення і поширення найманства, підвищення економічного і соціального значення метеків, зростання соціальної напруженості, встановлення тиранічних режимів – всі ці явища в історії Греції першої половини IV ст. до н. е. і визначаються як криза грецького полісу. Межі невеликої за територією і населенням держави з обмеженим військово-економіч-

ним потенціалом тепер, в умовах зростаючої економіки, ускладнення господарських структур, вже не могли забезпечувати нормальних умов для подальшого розвитку. У його надрах сформувався цілий вузол протиріч, вирішити які полісна організація влади не могла, і під загрозою опинилися інтереси панівного класу. Необхідна була інша форма економічної та політичної організації.

Втрата тісної полісної єдності стала однією з важливих причин втрати Грецією незалежності і підпорядкування її в 338 р. до н. е. Філіпу Македонському, син і спадкоємець якого, Олександр, створив у 30–20-ті рр. IV ст. до н. е. найбільшу світову державу давнини. Відтоді поліси перестали бути провідною силою в грецькому світі, на зміну їм прийшли елліністичні монархії [14, с. 104].

Таким чином, хоча й війни IV ст. до н. е., насамперед Пелопоннеська, призводили до розорення селянських господарств, розриву торговельних зв'язків і загального занепаду економіки, поліси зуміли швидко відновити своє господарство, стимулюючи розвиток ремісництва та торгівлі. У сільському господарстві збільшилася товарність виробництва, поглибилася регіональна спеціалізація, поширилися угоди купівлі-продажу землі, яка стала розглядатися не як основа життя громадянина, а як одне з джерел доходу. Нові імпульси для розквіту грецької економіки дало й проникнення рабської праці в різні сфери виробництва та створення відносно великих рабовласницьких господарств. Відбувся також перерозподіл багатств – проходила подальша майнова диференціація, розшарування всередині полісного колективу громадян на багатіїв і бідняків. Гроші стають престижною формою багатства поряд із земельними володіннями. Набула поширення така форма накопичення багатства, як здача грошей у борг під лихварські відсотки. Зростає також значення прошарку вільновідпущеників серед населення поліса. В армії починає поширюватися найманство. Тож можемо стверджувати, що, хоча економічний рівень Давньої Греції IV ст. до н. е. істотно не знизився порівняно з попереднім періодом, у ньому з'явилися нові риси, які дали імпульс для розквіту економіки. Однак війна негативно вплинула на внутрішньополітичну ситуацію в полісах, що стала більш нестабільною: почастишали смути і перевороти, а у міжполісних відносинах наростала роздробленість.

Список літератури:

1. Rhodes P.J. Ancient Democracy and Modern Ideology. London, 2003. P. 89.
2. Див.: Ксенофонт Афинский. Домострой. Глава 2. Санкт-Петербург : Наука, 2000.

3. Див.: Аристотель. Политика. *Аристотель. Сочинения* : в 4 т. Кн. I, Глава III. Об искусстве наживать состояние. Москва : Мысль, 1983.
4. Античная Греция: проблемы развития полиса / редкол. : Е.С. Голубцова (отв. ред.) и др. Т. 2 : Кризис полиса / Л.М. Глускина, В.И. Исаева, Э.Д. Фролов и др. Москва : Наука, 1983. 383 с.
5. Суриков И.Е. Античная Греция: политики в контексте эпохи. Година междоусобиц. Москва : Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2011. С. 235–245; Маринович Л.П. Закон и власть в классических Афинах. ВЧОАМ. С. 5–18.
6. Эдер В. Афинская демократия в IV веке до н. э.: совершенствование или упадок формы государственного устройства; Борухович В.Г. Кризис греческого полиса в IV в. до н. э. (к постановке проблемы). *Проблемы антиковедения и медиевистики*. Нижний Новгород, 1999. С. 15–19.
7. История мировой экономики : учебник / под ред. Г.Б. Поляка, А.Н. Марковой. Москва : ЮНИТИ, 2002. С. 103.
8. Глускина Л. Проблемы социально-экономической истории Афин в IV в. до н. э. Ленинград, 1975.
9. Розум'юк В.М. Внутрішньополітичні детермінанти зовнішньої політики: Пелопоннеська війна. *Проблеми міжнародних відносин* : збірник наукових праць. Київ : КиМУ, 2011. Вип. 2. С. 303–304.
10. Diesner H.J. *Wirtschaft und Gesellschaft bei Thukydides*. Halle, 1956. S. 92; Spielvogel J. *Wirtschaft und Geld bei Aristophanes: Untersuchungen zu den ökonomischen Bedingungen in Athen im Übergang. vom 5. zum 4. Jh. v. Chr.* / H. J. Diesner Frankfurt am Main, 2001.
11. Античная Греция. Становление и развитие полиса. Т. 1. Москва : Наука, 1983. С. 303.
12. Див.: Суриков И.Н. Античная Греция: политики в контексте эпохи. Година усобиц. Москва : Русский Фонд Содействия Образования и Науки, 2011. 328 с.; Голованов С.О. Трансформації в сухопутній армії Афінівського полісу в умовах Пелопоннеської війни (431–404 рр. до н.е.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2012. Вип XXXIV. С. 118–195.
13. Finley M. *Aristotle and Economic Analysis, Past and Present*. London, 1985. P. 88–101.
14. История мировой экономики : учебник / под ред. Г.Б. Поляка, А.Н. Марковой. Москва : ЮНИТИ, 2002. С. 104.

РЕЗУЛЬТАТЫ КРИЗИСА ПОЛИСНОЙ СИСТЕМЫ В ЭКОНОМИКЕ БАЛКАНСКОЙ ГРЕЦИИ

Проанализирована вариативность результатов кризисных явлений в греческих полисах IV в. до н. э., их особенности и специфические черты, на основе которых протекал общий для всей Греции процесс. И хотя войны IV в. до н. э., в первую очередь Пелопоннесская, приводили к разорению крестьянских хозяйств, разрыву торговых связей и общему упадку экономики, полисы сумели достаточно быстро восстановить свое хозяйство, стимулируя развитие ремесла и торговли. Общий уровень экономики в IV в. н. э. не стал существенно ниже, чем в V в. до н. э., наоборот, кризисные явления непосредственно влияли на развитие товарно-денежных отношений, стремление к обогащению, развитие межполисных экономических связей, а возникающие экономические проблемы, в большинстве случаев, достаточно успешно решались. Вместе с тем, война негативно повлияла на внутривнутриполитическую ситуацию в полисах.

Ключевые слова: экономика, кризис, полисная система, Балканская Греция, Пелопоннесская война, товарно-денежные отношения.

THE RESULT OF THE POLIS SYSTEM CRISIS IN THE ECONOMY OF THE BALKAN GREECE

The article is devoted to the complex research of the crisis phenomena results in the Greek polis in the 4-th century BC. The crisis was characterized by the next specific features as a classical slavery and commodity economy and property differentiation of citizens, on the one hand, the concentration of wealth and a poverty on the other hand. The features of the crisis phenomena in the history of Greek polis in the first half of the 4th century B.C. are dealt with the Peloponnesian war in the (4-th century BC). The war led to the ruin of peasant farms, the severance of trade ties and a general decline of the economy. In spite of this fact the polises managed to restore their economy quite quickly and stimulate the development of craft and trade. It's proved by the wide-ranging documental materials that the overall level of the economy in the 4-th century AD did not become much lower in comparison with economic results in the 5-th century BC. Article's goal in this study is to consider the effects of the Greek polis crisis phenomena in the economy.

Key words: economy, crisis, polis system, Balkan Greece, Peloponnesian war, decline, commodity-money relations, economy, craft, trade.

Сободар О.О.

ДУ «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України»

ПОВЕРНЕННЯ ТА РЕСТИТУЦІЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ У КОНТЕКСТІ ВІДНОСИН УКРАЇНИ ТА НІДЕРЛАНДІВ

Проаналізовано співробітництво України та Королівства Нідерланди у сфері повернення та реституції культурних цінностей. Розглянуті окремі приклади реституції між обома країнами. Висвітлено історію появи частини колекції Кенігса, яка зберігалася в Україні, українських культурних та історичних цінностей у музеях Нідерландів. Пояснено мотивацію української та нідерландської сторін щодо повернення цінних творів мистецтва. Велика увага приділяється вирішенню проблеми навколо «скіфського золота» та трактуванню власності на колекцію.

Ключові слова: Україна, Нідерланди, культурні цінності, «скіфське золото», колекція Кенігса, повернення, реституція.

Постановка проблеми. Повернення та реституція культурних цінностей для багатьох держав є одним із непростих питань у зовнішній політиці. Культурна та історична складові частини завжди переважають над фінансовими чинниками, а країна-власниця використовує всі доступні правові механізми для реституції історичної спадщини.

Після закінчення Другої світової війни була сформована нормативно-правова база у цій сфері, однак проблема повернення культурних цінностей досі залишається на порядку денному. Значна кількість творів мистецтва зберігається у «чужих» музейних чи приватних фондах, а питання їх повернення стає одним із ключових у двосторонніх відносинах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Так, для українсько-нідерландських відносин проблема реституції та повернення культурних цінностей є однією з найбільш актуальних. Попри рішення амстердамського суду, колекція «скіфського золота» досі зберігається у фондах музею А. Пірсона й очікує повернення до України у зв'язку з апеляцією кримських музеїв. Однак реституція експонатів кримських музеїв не є єдиний, хоча і найбільш відомий, приклад співпраці України і Нідерландів у культурній сфері. З моменту проголошення незалежності України обидві держави вели діалог про повернення культурних цінностей, який не завжди був прийнятним і вигідним для української держави. Тому реституція історичної спадщини у двосторонніх відносинах потребує детальнішого розгляду. Серед українських науков-

ців, котрі займаються проблематикою викрадених культурних цінностей, слід назвати С. Кота [1], В. Солошенко [2], В. Акуленка [3], В. Семчика [4], Д. Малезика [5], Д. Гетьмана [6]. У зарубіжній науковій літературі ця проблема вивчалася такими вченими, як Е. Денисова [7] й Е. Кампфенс [8].

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним із перших предметів для обговорення була колекція Ф. Кенігса. Йдеться про велике зібрання робіт фламандських митців, історія та доля якого була неоднозначною. Франц Кенігс, ім'ям якого названо колекцію, не був ані художником, ані навіть нідерландцем і належав до сім'ї німецьких банкірів. У 1911 р. він успадкував посаду директора банку «Дельбрук, Шиклер і Ко» (Берлін). З 1921 р. очолював у рідному Кельні місцевий банк «Делбрук фон дер Хеудт & Ціє» («Delbruck von der Heuydt&Cie»), серед видів діяльності якого було ведення міжнародного бізнесу і надання банківських послуг в Амстердамі, до якого Кенігс переїхав через рік. Саме у міжвоєнний період, протягом 1921–1931-х рр. відбувалося наповнення «першої колекції», коли він цілеспрямовано купував твори мистецтва. За різними даними, кількість експонатів продовжувала зростати навіть у роки економічної кризи в Європі включно до 1935 р. Така активність пояснювалася російським дослідником В. Тетерятніковим співпрацею з німецькою розвідкою [9]. Схожу думку висловила українка О. Петрова. У його сімейному банку «Дельбрук, Шиклер і Ко» нацистами був створений «Спеціальний фонд музею фюрера» [10].

Однак на веденні бізнесу позначилася фінансова криза. У 1929 р. Ф. Кенігс був змушений взяти кредит в амстердамському банку «Ліссер-Розенкранц» (Lisser&Rosenkrantz) під заставу власної колекції. Кредит не був вчасно повернутий, тому у 1933 р. право власності на колекцію перейшло до банку, який очолював німецький єврей З. Крамарський. У 1935 р. колекцію було передано на тимчасове зберігання до роттердамського музею Бойманса, що неодноразово експонував твори мистецтва. У зв'язку зі зростанням активності Третього рейху та розгортанням антисемітської політики у Німеччині у 1939 р. З. Крамарський вирішив емігрувати до США та вивезти колекцію з собою. Однак директор музею Бойманса Д. Ханнем, відомий місцевий нацист, відмовився повернути картини законному власникові. Лише три твори – роботи Сезанна й Ван Гога – вдалося відправити до Америки [9].

Же в еміграції відбулися переговори щодо продажу колекції одному з найбагатших роттердамських підприємців Д.Г. ван Бейнінгену. Вартість угоди мала скласти один мільйон гульденів. У квітні 1940 р. було укладено офіційну угоду, згідно з якою ван Бейнінген отримав право власності на всю колекцію. Нідерландські історики стверджують, що це було зроблено, щоб «запобігти розсіюванню колекції і передати її у дарунок музею Бойманса» [10]. Однак російські вчені, зокрема М. Петровський, наводили факти про те, що існували плани подальшого перепродажу всієї колекції. В одному з листів щодо продажу колекції ван Бейнінген написав: «Мій тесть (посередник у торгах) сказав мені: «Ні я не хочу обдурити фюрера, ні фюрер мене. <...> Але якщо справа буде завершена (чого я, природно, бажаю всією душею), не треба бути дріб'язковим» [11]. Це свідчить про те, що Д.Г. ван Бейнінген розглядав колекцію, насамперед, як цінний і вигідний актив.

Варто зазначити, що ситуація довкола колекції кардинально змінилася після окупації Нідерландів. З початку серпня 1940 р. розпочалися перемовини з уповноваженим А. Гітлера у справі створення музею фюрера в Лінці та його спеціальним радником у справах мистецтва, директором Дрезденської картинної галереї Г. Поссе щодо продажу частини цієї колекції за 1 млн 500 тис. гульденів. Надалі ціна знизилася до 1 млн 400 тис. гульденів, а 3 грудня 1940 р. було підписано угоду, за якою Німеччина отримала 528 картин. Інша частина колекції, а саме близько 2 200 робіт (за іншими відомостями – близько 2 100) залишилася у музеї Бойманса.

Варто зазначити, що викуплені твори мистецтва не були номінально викрадені чи втрачені насильницьким шляхом. Однак згідно з правовими актами, прийнятими урядом Нідерландів у Лондоні під час окупації, угоди з Німеччиною чи громадянами Німеччини вважалися незаконними й анулювалися, а вивезення власності з окупованої території Нідерландів оголошувався протизаконним. Саме ці правові документи фактично дали підставу вважати твори мистецтва викраденими.

Таким чином, викуплена нацистським урядом колекція Кенігса була відправлена на зберігання до Дрезденської галереї. Разом з іншими творами мистецтва вона ледь не згоріла під час бомбардувань міста, а потім була знайдена солдатами 1-го Українського фронту у штольні у Покау-Ленгефельді та сховищі «Т». Таким чином, після поразки нацистської Німеччини колекція Кенігса як частина Дрезденської колекції опинилася у радянських фондах, зокрема у Київському музеї західного та східного мистецтва (нині – Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків).

У умовах «холодної війни» та за принципової позиції Радянського Союзу щодо неповернення викрадених під час Другої світової війни цінностей це питання було неможливо вирішити. Лише з падінням радянського режиму розпочалися переговори щодо можливого повернення творів мистецтва країні походження. Саме під час них нідерландська сторона дізналася про те, що частина колекції Ф. Кенігса опинилася у музеях України.

Важливим є той факт, що у 1998 р. було сформовано нідерландсько-українську групу з питань реституції та відшкодування культурних цінностей, переміщених під час чи внаслідок Другої світової війни. Згодом, у 2001 р., Україна визнала, що картини з колекції Ф. Кенігса знаходяться у Національному музеї мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків, однак відмовлялася їх повернути. Лише під час особистої зустрічі Президента України Л. Кучми та Прем'єр-міністра Нідерландів Я.П. Балкененде у 2003 р. питання почало активно вирішуватися. У квітні 2004 р. на засіданні уряду було остаточно внесено правові поправки і прийнято рішення про повернення колекції на батьківщину [1].

8 липня 2004 р. під час саміту «Україна – ЄС» у Гаазі, в роттердамському музеї Бойманса відбулася офіційна церемонія передачі президентом України Л. Кучмою уряду Королівства Нідерланди 139 картин і трьох гравюр майстрів XV –

XVI ст. із колекції Кенігса. Зазначимо, що ця подія стала однією з найбільших у XXI ст. прикладів реституції культурних цінностей, втрачених внаслідок Другої світової війни не лише в Європі, а й у світі. Загальна вартість частини колекції, яка зберігалася в Україні, за різними підрахунками складала від декількох десятків до сотень мільйонів доларів.

Маємо відзначити, що подія, попри урочистість, мала свою специфіку. Україна віддавала весь цей скарб безкоштовно і виключно у політичних цілях. Тодішній віце-прем'єр-міністр України Д. Табачник пізніше визнав, що це було зроблено під час головування Нідерландів у ЄС з метою активізації розвитку двосторонніх відносин між Україною та Королівством Нідерланди у контексті визначеного курсу на європейську інтеграцію [1].

Фактично за рахунок музейного фонду України було вирішено покращити імідж нашої держави у рамках власної євроінтеграційної політики. Такий крок влади був негативно розцінений усередині країни. Відомий український письменник П. Загребельний назвав цю подію «національною трагедією», оскільки вважав картини з колекції Кенігса частиною компенсації за втрачені Україною в роки війни культурні цінності. За перегляд рішення виступав директор Інституту філософії України НАН України академік М. Попович. «Культурним шоком» і «травмою, завданою народові України» назвав рішення про передачу творів голова Комітету з Національної премії імені Тараса Шевченка академік І. Дзюба. Депутати безуспішно ініціювали звернення до прокуратури з метою повернення української частини колекції [12].

Також із боку українських представників лунали заклики на рахунок того, щоб обмін не був зроблений в односторонньому порядку. Висловлювалися пропозиції повернути картини А. Дюрера «Кінь» і «Мадонна» з роттердамського музею, які були частиною колекції Любомирських, що до війни знаходилася у Львові. Але посол Нідерландів в Україні М. Франк зазначила, що це різні випадки. Уряд Нідерландів не був власником цих двох картин. Картини належали приватній організації, яка купила їх у 50-х рр. вже після Другої світової війни, після того, як вони були виставлені на продаж особисто Любомирським [13]. Обговорення цього варіанта серйозно навіть не розглядалося.

Зазначимо, що Російська Федерація не повернула нідерландській стороні твори з колекції Ф. Кенігса і нині зберігає їх у власних фондах.

Виняток становлять 33 роботи колекції з московського фонду, які були помилково повернуті до НДР у 1958 р. після ухвалення рішення про передачу вивезених творів мистецтва до святкування 400-річчя заснування Дрезденських музеїв (1960 р.) [9].

Надалі з боку Нідерландів були зроблені кроки вже щодо повернення українських творів мистецтва. У 2011 р. було встановлено контакти з нідерландським Інститутом східнохристиянського мистецтва «Одигією», у володінні якого знаходилася ікона «Хрещення Ісуса у річці Йордан», незаконно вивезена у 1984 р. зі Львівського музею ім. А. Шептицького. Тоді було викрадено 22 витвори мистецтва, 9 експонатів вдалося повернути ще у радянські часи. Долю інших 13, серед яких була ікона «Хрещення Ісуса у річці Йордан», що належала до іконостасного ансамблю XVI ст. церкви Собору Пресвятої Богородиці у с. Либохора Турківського району Львівської області, радянським слідчим не вдалося з'ясувати. У 1989 р. вона була придбана нідерландським колекціонером, а у 2007 р. її запропонували музею у м. Реклінгхаузені (ФРН). Через три роки, у 2010 р. ікону вдалося ідентифікувати та були розпочаті переговори з власником, котрий погодився безкоштовно повернути її Україні [14].

Передача цієї пам'ятки другої половини XVI ст. відбулася 27 лютого 2012 р. у приміщенні Посольства України в Королівстві Нідерланди у Гаазі. Директор Національного музею ім. А. Шептицького І. Кожан і представник нідерландського Інституту східнохристиянського мистецтва «Одигія» Роберт Й. Рооземонд ден Баккер підписали Декларацію про передачу та дарування ікони.

Однак найбільш відомим та актуальним питанням залишається повернення колекції «скіфського золота», яка виставлялася у музеї Алларда Пірсона під час подій у Криму 2014 р. Більшість експонатів, серед яких скіфські прикраси із золота та срібла, прибули до столиці Нідерландів для виставки «Крим: золото і секрети Чорного моря» саме з кримських музеїв ще до анексії Криму Росією. Експонати були представлені музейними фондами з чотирьох кримських музеїв – Центрального музею Тавриди, Керченського історико-культурного заповідника, Національного заповідника «Херсонес Таврійський» і Бахчисарайського історико-культурного заповідника. Також були експонати з Національного музею історії України у Києві й Одеського археологічного музею. Всього колекція налічувала 565 музейних експонатів і 2 111 одиниць зберігання. Варто зазначити,

що значна частина колекції – це археологічні знахідки, які були знайдені під час розкопок вже у часи незалежності України [15].

У липні 2014 р. після закінчення виставки керівництво музею А. Пірсона планувало віддати українські експонати. Проблема полягала у тому, кому саме потрібно повернути історичні пам'ятки – музейні працівники мали побоювання бути притягнутими до відповідальності за порушення контракту. У разі передачі експонатів державі Україна нідерландському музею загрожував багатомільйонний позов із боку кримських музеїв, і навпаки. У зв'язку з цим 19 листопада 2014 р. було розпочато справу за ініціативою кримських музеїв у районному суді Амстердама [8].

Перед початком виставки з боку Міністерства культури України були надані дозволи для виставки за кордоном всім музеям, але потім, коли вона була продовжена, такий дозвіл кримські музеї не отримали через окупацію Криму. Лише тоді музейні цінності, тимчасово вивезені з України та не повернуті у визначений угодою термін, почали вважатися незаконно вивезеними з території України. Це, у свою чергу, вплинуло на те, що нідерландська сторона змушена була розглядати цю справу в площині контрактів, а не в контексті повернення культурних цінностей за умов війни. У документах було прописано, що ці експонати є частиною державного музейного фонду, а держава Україна є їх власником. Однак відповідно до Конституції України Автономна Республіка Крим (АРК) має право самостійно розпоряджатися власним майном і зберігати та використовувати власні історичні об'єкти [8]. Це дозволяло кримським музеям стверджувати, що саме АРК, а не Україна, повинна вважатися власником більшості орендованих об'єктів. Хоча така позиція кримських музеїв була обґрунтованою, слід зазначити, що Національний заповідник «Херсонес Таврійський» знаходився на території Севастополя, а отже, не входив до складу АРК. Іншою причиною трактування справи у такий спосіб було й те, що наша держава не приєдналася до другого протоколу Гаазької конвенції від 1954 р. про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту [16]. Також відзначимо, що експонати з Києва й Одеси не були об'єктом спору, а тому були повернуті до рідних музейних фондів [8].

Підкреслимо, що формально судовий процес триває між Україною і кримськими музеями. Російська Федерація не брала участі у засіданнях, так само як і Нідерланди. Уряд королівства намагався бути залученим у справі з метою «перекона-

тися, що його міжнародні зобов'язання не будуть поставлені під загрозу». Однак нідерландський суд відхилив цей запит, оскільки уряд не мав намірів у майбутньому подати незалежну апеляцію стосовно рішення суду [8].

За таких обставин основна складність ситуації полягала у доведенні своєї правоти виключно у суді. З метою впорядкування правового статусу кримських музеїв Російська Федерація на вищому законодавчому рівні прийняла відповідний федеральний закон «Про особливості правового регулювання відносин у галузі культури і туризму у зв'язку з прийняттям в Російську Федерацію Республіки Крим». З боку України як держави не було зроблено жодних подібних законодавчих кроків. Правовий статус заблокованої експозиції не був змінений, що було вкрай важливо з урахуванням можливості подвійності трактувань права власності на колекцію, з чим надалі зіштовхнулася українська сторона. У 2014 р. з боку офіційного Києва були внесені поправки до законодавства про те, що під час анексії або окупації ті предмети, які знаходяться поза межами держави, мали б бути повернуті в Україну. Також був підписаний внутрішній наказ Міністерства культури від 13 травня 2014 р. № 292 щодо формальної передачі кримських експонатів на збереження до Національного музею історії України. Маємо зазначити, що ці внутрішні документи мали меншу юридичну вагу в такій ситуації, ніж офіційні документи вищого законодавчого органу [17].

Зазначимо, що анексія Криму підкреслила негативні наслідки відсутності повноцінного реєстру музейних цінностей в Україні. Офіційний Київ достеменно не знав, які саме експонати залишилися на окупованій території. Згідно з музейним законодавством України облік музейних предметів здійснюється безпосередньо у музейних установах. Ведення централізованого обліку музейних предметів ні Законом «Про музеї та музейну справу», ні Наказом Кабінету Міністрів України «Про затвердження Інструкції з організації обліку музейних предметів» не передбачене і нині. Винятком є створення страхового фонду документації [18]. Тобто, втрачаючи контроль над музеями, Міністерство культури України втрачало інформацію про статус колекції, її експонатів і будь-які відомості про них. Це частково позначилося на процесі, оскільки держава не могла сформулювати весь список втрачених цінностей.

Лише напередодні судового засідання у вересні 2016 р. Міністерство культури України прийняло низку ініціатив з метою отримання позитивного

рішення у нідерландському суді. Серед них слід виділити такі: терміново створити офіційну делегацію України для участі в судовому процесі та визначити позицію українських представників; провести зустрічі з активістами української діаспори в Нідерландах для їх включення у процес формування громадської думки; провести переговори з міжнародними організаціями та музейними об'єднаннями для отримання підтримки позиції України в суді; доручити Мінінформполітики провести зріз громадської думки в Україні з проблеми неповернення музейних цінностей цієї виставки [16].

Незважаючи на пізні кроки держави щодо повернення культурних цінностей, 14 грудня 2016 р. суд Амстердама ухвалив, що «скіфське золото» має бути повернуте на контрольовану українською владою територію. На основі конвенції ЮНЕСКО, згідно з якою твори мистецтва повертають суверенній державі, що надала ці твори під тимчасову експозицію, а не самопроголошеній республіці, експонати з чотирьох кримських музеїв повинні були повернутися до Києва, а не до окупованого Криму. Варто зазначити, що один із пунктів рішення полягав у передачі музеєм А. Пірсона позичених об'єктів до Національного історичного музею України у Києві як зберігача кримських об'єктів, призначених українською державою. Попри позитивне рішення, Україна

змушена пройти низку судових інстанцій для повернення експонатів через подану апеляцію.

Фінансова складова частина питання також суттєво позначилася на рішенні суду. Станом на середину 2017 р. сума витрат на зберігання колекції, яку поніс Музей Алларда Пірсона, становила 111 689,08 євро (плюс відсотки). Додатково Україна змушена оплачувати адвокатські послуги місцевій компанії Берг Ступ і Сандерс («Bergh Stoop & Sanders N.V.») для захисту власних інтересів. Слід зазначити, що нідерландський музей визначав у позові суму 304 038, 24 євро, але суд не задовольнив повною мірою це рішення. Тому можливі фінансові втрати України могли бути значно більшими.

Досвід України та Королівства Нідерланди показує, що діалог у сфері повернення культурних цінностей не завжди відбувається на паритетних засадах. Повернення та реституція творів мистецтва можуть бути негативно розцінені всередині однієї з країн. Водночас співпраця між обома країнами у цій сфері є аргументованою та доцільною. На поступки, які зробила Україна свого часу, Нідерланди відповіли поступками зі свого боку. Слід зазначити, що приклад українсько-нідерландських відносин показує, наскільки важливими є юридична складова частина та необхідність приєднання до основних міжнародних договорів задля входження України в європейський культурний простір.

Список літератури:

1. Кот С. «Колекція Кенігса» в контексті переговорів між Україною та Королівством Нідерланди щодо повернення культурних цінностей, втрачених внаслідок Другої світової війни. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2013. Вип. 22. С. 107–115.
2. Солошенко В.В. Дослідження щодо походження втрачених культурних цінностей (досвід Федеративної Республіки Німеччина). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 44. Т. 2. С. 140–143.
3. Акуленко В.І. Терміни як межі міжнародно-правових понять «реституція» і «реституція культурних цінностей». *Праці Центру пам'яткознавства*. 2013. Вип. 24. С. 284–295.
4. Семчик В., Подоляк С. Реституція в українському та європейському договірному праві. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 1. С. 206–214.
5. Малєжик Д.І., Хоменко Г.В. Реституція культурних цінностей з Німеччини в Україну (друга половина ХХ – поч. ХХІ ст.). *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Історичні науки*. 2014. Вип. 12. С. 343–353.
6. Гетьман Д. Повернення українських архівних історико-культурних цінностей з РСФРР у 1926–1936 рр. *Бібліотечний вісник*. 2008. № 4. С. 32–41.
7. Денисова Е. Правовые основы реституции культурных ценностей, перемещенных во время и по окончании Второй мировой войны. *Вестник МГИМО Университета*. 2012. № 1. С. 281–287.
8. Campfens E. Whose cultural heritage? Crimean Treasures at the Crossroads of Politics, Law and Ethics. *Art Antiquity and Law*. 2017. Vol. XXII. Issue 3. P. 193–212.
9. Тетерятников В.М. Проблема культурных ценностей, перемещенных в результате Второй мировой войны (доказательство российских прав на «Коллекцию Кенигса»). *Информационно-аналитический журнал «Наследие»*. 1996. Специальный выпуск. URL: <http://old.nasledie.ru/persstr/persona/podb/kniga4/article.php?art=4> (дата звернення: 28.03.2019).
10. Елен А. Колекція Кенігса: кожному – своє? *Дзеркало тижня*. 2004. № 30. URL: https://dt.ua/CULTURE/kolektsiya_kenigsa_kozhnomu__svoe.html (дата звернення: 28.03.2019).

11. Петрова О. «Коллекция Кенигса» в Киеве. URL: https://zn.ua/CULTURE/kolleksiya_kenigsa_v_kieve.html (дата звернення: 28.03.2019).
12. Щоткіна К. Культурна спадщина: «в'язні війни» і «в'язні совісті». *Дзеркало тижня*. 2004. № 17. URL: https://projects.dt.ua/CULTURE/kulturna_spadschina_vyazni_viyuni_i_vyazni_sovisti.html (дата звернення: 28.03.2019).
13. Франк М.: «Культурні цінності не можна вважати воєнними трофеями». *Дзеркало тижня*. 2004. № 21. URL: https://dt.ua/CULTURE/monik_frank_kulturni_tsinnosti_ne_mozhna_vvazhati_voennimi_trofeyami.html (дата звернення: 28.03.2019).
14. Львову повернули старовинну ікону, викрадену за СРСР. *Аналітичне інтернет-видання Zaxid.net*. URL: https://zaxid.net/lvovu_povernuli_s_tarovinnu_ikonu_vikradenu_za_srsr_n1250925 (дата звернення: 28.03.2019).
15. «Скіфське золото» і збереження української культурної спадщини. Конспект круглого столу. *Левый берег*. URL: https://lb.ua/culture/2016/12/13/353305_skifske_zoloto_i_zberezhennya.html (дата звернення: 28.03.2019).
16. Кот С.І. Про ратифікацію Україною Другого Протоколу (1999 р.) до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту від 14 травня 1954 року : Інформаційно-аналітична записка. Київ : Інститут історії України НАН України, 2017. 43 с.
17. Уплывающее золото. *Петр и Мазена*. URL: <http://petrimazena.com/escapinggold.html> (дата звернення: 28.03.2019).
18. Про затвердження Інструкції з організації обліку музейних предметів : Наказ Кабінету Міністрів України від 21 липня 2016 р. № 580 / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1129-16> (дата звернення: 28.03.2019).

ВОЗВРАЩЕНИЕ И РЕСТИТУЦИЯ КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В КОНТЕКСТЕ ОТНОШЕНИЙ УКРАИНЫ И НИДЕРЛАНДОВ

Проанализировано сотрудничество Украины и Королевства Нидерланды в сфере возвращения и реституции культурных ценностей. Рассмотрены отдельные примеры реституции между обеими странами. Отражена история появления части коллекции Кенигса, которая хранилась в Украине, украинских культурных и исторических ценностей в музеях Нидерландов. Объяснено мотивацию украинской и нидерландской сторон по возврату ценных произведений искусства. Большое внимание уделяется решению проблемы вокруг «скифского золота» и трактовки собственности на коллекцию.

Ключевые слова: Украина, Нидерланды, культурные ценности, «скифское золото», коллекция Кенигса, возвращение, реституция.

RETURNING AND RESTITUTION OF CULTURAL VALUES IN THE CONTEXT OF RELATIONS OF UKRAINE AND THE NETHERLANDS

The cooperation of Ukraine and the Kingdom of the Netherlands in the field of return and restitution of cultural property is analyzed. Separate examples of restitution between both countries are considered. The history of the appearance of a part of the Koenig's collection, which was stored in Ukraine, and Ukrainian cultural and historical valuables in the museums of the Netherlands is reflected. It is explained the motivation of the Ukrainian and Netherlands parties to return valuable works of art. Much attention is paid to solving the problem concerning the "Scythian gold" and the interpretation of ownership of the collection.

Key words: Ukraine, the Netherlands, cultural values, "Scythian gold", Koenig's collection, return, restitution.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 930. «1» (1918–1939) 438.279

Король Н.М.

Львівський національний університет імені Івана Франка

ДЕРЖАВНО-РЕЛІГІЙНІ СТОСУНКИ В МІЖВОЄННІЙ ПОЛЬЩІ: ІСТОРИОГРАФІЯ ПИТАННЯ

У статті проаналізовано особливості дослідження релігійного виміру функціонування національної держави – II Речі Посполитої. Розглянуто специфіку висвітлення церковно-релігійних процесів як частини проблематики національних меншин міжвоєнної Польщі. Встановлено взаємозалежність між національною доктриною та католицизмом як її елементом, відповідність вектора досліджень католицизму концепції національної польської держави. Окреслено відмінності в дискурсі вивчення функціонування українських конфесій в Польщі – православ'я та греко-католицизму. Висвітлено специфіку дослідження конфесій нетитульних націй, державної політики щодо національно-релігійних меншин як джерело сучасної національної упередженості.

Ключові слова: поліконфесійність, національна держава, католицизм, національні меншини, релігійна ідентичність.

Постановка проблеми. Події минулого року засвідчили рецидив націоналізму в сучасній геополітичній ситуації. Складається враження, що ми спостерігаємо завершення обіцяного Фукуямою «кінця історії». Очевидність латентного існування націоналізму як доктрини та його інверсивного відродження не викликає жодних сумнівів. Осмислення феномена та вірулентності націоналізму зумовлює появу численних наукових студій та розвідок, які аналізують націоналізм як чинник (детермінанту) утворення національних держав. Так, наприклад, Е. Гелнер пропонує виокремити часові (відповідно і територіальні) пояси даного процесу, і території Центрально-Східної Європи потрапляють у так званий третій пояс. У концептуальній дихотомії «культура – держава» даний простір цікавий тим, що тут відбувається перехід від одного межового стану – ідеально чистої ненаціональної політичної системи – до протилежного – ідеально чистої національної політичної системи. Безумовно, такий перехід супроводжувався глобальними конфліктами і потрясіннями. «Одночасне творення національної держави і

національної культури у світі, в якому бракувало обох компонентів, у світі, який складався з величезного, надзвичайно складного мовного і культурного розмаїття, що накладалося на географічну і культурну строкатість, – це був рецепт катастрофи» [2, с. 247].

Е. Гелнер виокремлює два основних сценарії побудови національних держав. Перший зумовлюється наявністю ідеї історичної нації – групи, що раніше мала своє державне утворення, але втратила його. Націоналістичні вимоги пов'язуються з відродженням політичної одиниці, зниклої внаслідок династичних чи релігійних конфліктів. Другий сценарій припускав створення політичної одиниці, яка пов'язана винятково з культурною своєрідністю даної території. Утворення національних держав Центрально-Східної Європи відбувається в період після завершення Першої світової війни – з уламків імперій, які ділили між собою континент. Одна із цих держав – новоутворена II Річ Посполита – стала репрезентантою обох сценаріїв формування національних держав і водночас простором боротьби між тими націями, кому це вдалося, і

національними меншинами, які зазнали поразки у своїх державотворчих змаганнях.

Питання, на яке дослідники не звернули належно уваги, – роль релігійного чинника у формуванні й існуванні національних держав Центрально-Східної Європи. Актуалізація релігійного питання як в сучасній Україні, так і в сусідній Польщі, спонукає до ретельнішого аналізу феномена церкви як елемента національної доктрини. Вочевидь, пов'язаність релігійних і політичних чинників була дещо недооцінена – чого вартий тільки резонансний факт проголошення Ісуса Христа королем Польщі в листопаді 2016 р. Витоки такої масштабної десекуляризації соціально-політичного простору необхідно шукати в минулому, а саме у феномені поліконфесійності II Речі Посполитої.

Конституювання Польщі у форматі національної держави супроводжувалося певним парадоксом. Дефінітивно національна держава передбачає моноетнічність, натомість у новоутвореній II Речі Посполитій поляки становили 69,2% від загальної кількості населення, українці – 14,25%, євреї – 7,15%, білоруси і німці – 5,13% та 3,58% відповідно [19, с. 295]. Наявність національних меншин апріорі означала поліконфесійність Польщі. Автори «Історії церкви в Польщі», посиляючись на А. Суйковського, подають таку картину розподілу вірян: до римо-католицької церкви належало 63,68%, греко-католики, православні та представники іудейського віровизнання становили приблизно однакову кількість – 11%, 11,52% і 10,49%. Представники протестантизму – 3,21%, попри велику кількість деномінацій [19, с. 295]. Специфіка державно-церковних відносин існувала у двох вимірах – номінально уряди Польщі декларували не занадто активне зацікавлення підтримкою релігії. Натомість реально політика асиміляції національних меншин передбачала ситуативне союзництво з римо-католицькою церквою як оплотом «польськості».

Специфіку польського націоналізму зумовив історичний контекст його формування в XIX ст. Н. Дейвіс зазначає, що дана епоха для поляків стала добою поразки, ізоляції та приниження. Як наслідок – відсутність національної держави спричиняє пошуки нових концептів формування національної свідомості. Ними виявилися «церква, мова, історія та раса» [3, с. 467]. Хоча католицька церква ніколи не мала монополії в релігійних справах давньої Речі Посполитої, у часи поділів її вплив поступово зростав. Попри недоцільність проводити узагальнювальне маркування «поляки-

католики» і «не-католик тотожне не-поляк», запечувати, що католицизм став одним з елементів національної свідомості польської нації, не варто.

Ще один аспект релігійного життя міжвоєнної Польщі – взаємонакладання ідентичностей – релігійної, національної, мовної. Типове явище – католик-поляк, греко-католик-українець, протестант-німець – супроводжувалося багатьма винятками.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчує відсутність спроб комплексного осмислення релігійної ситуації в міжвоєнній Польщі. Реставрація націоналістичної доктрини сучасною політичною верхівкою викликала опір в академічних середовищах сучасної Польщі, зумовила появу достатньої кількості студій, присвячених попередньому формату державності. Проте ключова проблема, на якій сфокусовані дані дослідження, – національні питання, проблеми національних меншин. Найбільш безстороннім та системним дослідженням у даній сфері можемо назвати “Skrypt – mniejszości narodowe” [12] професора Торунського університету А. Адамчик. Проте церковно-релігійний аспект даної проблеми згадується мимохідь, у лаконічно-описовому форматі.

Зміщуючи акцент із національного на релігійний вимір існування суспільства в міжвоєнній Польщі, варто згадати чи не єдину монографію, яка присвячена віровизнанням – у контекстах історичному й юридичному – К. Krasowski “Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej. Studium historyczno-prawne” [23]. На жаль, це єдина спроба комплексного аналізу конфесій у Польщі міжвоєнного двадцятиліття польськими науковцями. Що стосується українських дослідників, то фокус досліджень зосереджений на проблематиці польсько-українських стосунків, з узагальнюючих публікацій можна згадати лише «Проблеми етноконфесійності в II Речі Посполитій (1918–1939)» [10] Н. Стоколос, проте обсяг цієї статті не дає змоги розкрити всю палітру проблематики існування конфесій.

Ще один напрям досліджень можна потрактувати як альтернативний варіант – зосередження на окремих конфесіях, детерміноване національністю дослідників. Власне ці праці будуть проаналізовані в даному дослідженні. Отже, можемо засвідчити відсутність комплексного дослідження релігійної ситуації в міжвоєнній Польщі. Мабуть, така відсутність спроб проаналізувати помилки минулого і зробити відповідні висновки для сьогодення є однією із причин сучасної ситуації в польсько-українських стосунках.

Постановка завдання передбачає комплексний історіографічний аналіз корпусу наукової літератури, яка в тому чи іншому аспекті висвітлює релігійне життя міжвоєнної Польщі як дилему поліконфесійності в державі, яка намагалася сформувати мононаціональний простір шляхом асиміляції, релігійної також.

Виклад основного матеріалу дослідження можна структурувати за двома напрямками. Передусім це дослідження проблеми національного питання в II Речі Посполитій, оскільки релігійний вимір даної проблеми є невіддільним її аспектом. Окремо варто проаналізувати дискурс студій конфесійної спрямованості, з'єднавши таким чином воедино сферу наукового дослідження релігійного життя міжвоєнної Польщі.

Достатньо оглядовий, проте системний аналіз конгломерату конфесій, представлених у суспільно-релігійному просторі міжвоєнної Польщі, можемо відстежити в студіях, присвячених національному питанню. Переважно це праці польських авторів. Більшість із них хибують на ту саму ваду – аналіз ситуації з позицій титульної нації. Автори праць, які вийшли друком у попередню «історіографічну епоху» – домінування так званого ліберального напрямку в польській історичній науці, намагаються займати безсторонню та неупереджену позицію, як-от А. Хойновський (A. Chojnowski. “Konserpcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939”) [18] чи Г. Халупчак (H. Chałupczak, T. Browarek. “Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995”) [17]. Натомість сучасна польська історична наука функціонує в руслі політики уряду і панівної партії, отже, інтерпретує минуле власної держави в категоріях глорифікації та некритичності. Ґрунтовні наукові розвідки відсутні, а курси, які читаються студентам, наприклад, «Історія національних та етнічних меншин в Польщі» проф А. Адамчик, ситуацію з національними меншинами висвітлюють як «охорону меншин» [12]. Думка представників цих менших про специфіку «охорони» не враховується в принципі.

Загалом увесь дискурс історико-релігійних студій щодо міжвоєнної Польщі зосереджений на висвітленні функціонування однієї конфесії. Історіографія католицької церкви представлена наймонументальнішими дослідженнями. Багатотомні видання – «Історія церкви в Польщі» (B. Kumor, Z. Obertyński red., 1979. “Historia kościoła w Polsce”) [19], дещо пафосні (як для наукових публікацій) назви – «Церква у відродженій польській державі» (H. Wyczawski, 1980. “Kościół w

odrodzonym państwie polskim”) [29], «Інтеграційна роль церкви на порозі відродженої польської державності» (J. Odziemkowski, 1988. “Integracyjna rola kościoła u progu odradzającej się polskiej państwowości”) [26]. Є також дослідження, зосереджені на висвітленні історії католицької церкви в окремі часові періоди (Z. Zelinski, S. Wilk red., 1980. “Kościół w II Rzeczypospolitej”) [22].

Феномен накладання релігійних розбіжностей на національну тожсамість – українці в міжвоєнній Польщі. Представлені православною і греко-католицькою конфесіями як постімперська спадщина. Волинь, яка перебувала в складі Російської імперії, у більшості православна. Галичина, колишня частина Австро-Угорської імперії, – ареал поширення греко-католицької церкви. Кожен регіон (кожна з конфесій) зі своїми супутніми проблемами існування.

Православ'я Польщі дісталася в спадок від Російської православної церкви. Для поляків воно було свідченням імперської експансії. Отже, дана конфесія перетворилася на об'єкт безперервних державних та церковних експериментів. Проголошення автокефалії Польської православної церкви, неоунія, сокальський кордон, ревіндикація – і це ще не весь перелік трансформацій, через які проходила православна конфесія (представлена здебільшого українцями, але і білорусами також) у міжвоєнній Польщі. Така барвіста релігійно-політична сюжетність зумовила численні намагання науково її проаналізувати. Наукові дослідження велись по обидва боки кордону. У Польській історіографії найбільш ґрунтовні дослідження належать М. Папежинській-Турек (M. Papierzyńska-Turek, 1980. “Problem autokefalii Kościoła prawosławnego w Polsce w latach 1918–1939” [26]; M. Papierzyńska-Turek, 1989. “Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia: 1918–1939” [25]). Окремо варто згадати праці В. Кіриловича “Z dziejów prawosławia w II Rzeczypospolitej. Niektóre problemy na tle polityki wyznaniowej państwa 1918–1939” [20] та Т. Вишомірського “Kościoł prawosławny w Polsce w latach 1918–1939” [30]. Українська релігієзнавча наука також представлена фундаментальними розвідками в контексті студій релігійного життя міжвоєнної Польщі, як-от праця О. Купранця «Православна церква у міжвоєнній Польщі» [5].

На окрему увагу заслуговує монографія Н. Стоколос «Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.)» [9]. Попри значно ширші часові межі, автор структурно і системно аналізує етноконфесійні трансформації

православ'я в II Речі Посполитій. Варто зазначити, що науковий доробок науковця висвітлює як перипетії еволюції православ'я Волині (Н. Стоколос «Становище православ'я на західноукраїнських землях під владою Польщі (1918–1939)» [11]), так і особливості функціонування греко-католицької церкви в міжвоєнний період («Етноконфесійні і національні проблеми Греко-католицької церкви (1918–1939 рр.)» [8]).

Офіційне відновлення 1989 р. структур Української греко-католицької церкви викликало лавину наукових досліджень даної конфесії. Науковці різних інституцій, дисертації, захищені в різних Спеціалізованих вчених радах – як історичних, так і релігієзнавчих, різні періоди існування церкви як часові рамки дослідження. Дуже часто – період між двома світовими війнами. Українська греко-католицька церква досліджувалася і в контексті духовного життя Галичини (А. Васків. «Греко-католицька церква в духовному житті українців Східної Галичини (1919–1939)» [1]), і в суспільно-політичному житті (У. Кошетар. «Українська греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Галичини (1900–1939 рр.)» [4], під такою назвою виданий навчальний посібник) або, зрештою, у суспільстві загалом (В. Переверзій. «Українська греко-католицька церква у східно-галицькому суспільстві (20–30 рр. ХХ ст.)» [6]). Незліченною є кількість досліджень, присвячених життю і діяльності Митрополита А. Шептицького. Знову ж таки фокус на окремій конфесії переважно залишав розмитим, отже, і не дослідженим, загальний контекст релігійного життя в Польщі 1918–1939 рр.

Окремий сегмент релігійного життя міжвоєнної Польщі становили протестантські деномінації. З орієнтовної кількості 800 000 вірних 70% становили представники німецької національності. Ключовими особливостями даного християнського напрямку були: 1) значна географічна розпорошеність – попри переважне проживання в західних воєводствах, значна частина протестантів проживали також у Варшавському та Лодзькому; 2) велика кількість деномінацій – церкви Євангельсько-аугсбурзька та Євангельсько-лютеранська, Євангельська реформістська (спільноти Варшавська і Віленська), Євангельська аугсбурзько-гельвецького віровизнання, Церква Євангельська унійна в Польщі, Євангельська церква унійна у Верхньому Шльонську; 3) також як особливість – різноваріантне позиціонування національної ідентичності: від активного декларування німецької національної самосвідомості

(на колишніх пруських територіях) до неконфліктного лоялізму щодо новоутвореної II Речі Посполитої (на територіях, які належали Російській та Австро-Угорській імперіям).

Такий конгломерат конфесій викликав наукове зацікавлення і в дослідників католицького віровизнання – наприклад, оглядова публікація о. Маріана (Фоки) “Kościół protestantskie w Polsce w latach 1918–1972” [24], і в представників сучасної академічної спільноти західнопольських університетів. Найбільш відоме ім'я в царині досліджень польського протестантизму міжвоєнної доби – Ельжбета Алабрудзінська, автор багатьох наукових праць, виданих польською і німецькою мовами, останнє засвідчує цікавість західних сусідів до наукової реконструкції життя німецько-протестантської спільноти Польщі в період між двома світовими війнами. Ключова монографія цього польського науковця – “Protestantyzm w Polsce w latach 1918–1939”, 2004 р. [13], і це ж оновлене видання німецькою мовою – “Der Protestantismus in Polen in den Jahren 1918–1939”, 2010 р. [14]. Окрім того, ціла низка видань, зосереджених на локальних вимірах розвитку протестантизму в II Речі Посполитій (“Rzeczypospolitej” [15], “Der Protestantismus in den Ostgebieten Polens in den Jahren 1921–1939”, 2000 р. [16]).

Окремий сегмент етноконфесійної палітри міжвоєнної Польщі – представники єврейської національної меншини. Єврейський чинник відзначається низкою специфічних рис. Насамперед єврейська релігія – іудаїзм – є етнонаціональною, а не світовою. Отже, у даному випадку ототожнюється національна ідентичність із релігійною. Другою рисою є сама соціально-політична специфіка існування євреїв у II Речі Посполитій. Численна присутність, зумовлена постімперською ситуацією – примусовим розселенням у межах «лінії осілости», стала причиною того, що Польща на той час посідала третє місце у світі в списку країн розселення єврейської діаспори. На жаль, 6 млн єврейського населення, вагома соціальна присутність, не допомогли уникнути тогочасних негативних політичних тенденцій. Політика антисемітизму декларувалася на найвищому політичному рівні – проголошуючись навіть «батьками нації», як-от Р. Дмовським: «<...> Сам факт їхнього існування серед нас і їхньої активної участі в нашому житті є для нашого суспільства зайвим – і зумовлюючим необхідність їх позбутись» [30, с. 304]. Попри присутність в етнорелігійному вимірі єврейського населення різних позицій (отже, і груп) щодо релігійної тожсамості,

наукові дослідження не розмежовують національний і релігійний виміри єврейства. Зрештою, це спричинене тогочасною суспільно-політичною ситуацією в державі – декретом Пілсудського від 1919 р. єврейські гміни (територіальні одиниці) проголошувались одночасно і релігійними громадами [12]. Говорячи про історіографію релігійної проблематики існування національної єврейської меншини в Польщі міжвоєнного періоду, ми спостерігаємо включення даного питання в значно ширший контекст. Починаючи від геополітичного масштабу – у праці одного з найбільш авторитетних сучасних істориків Т. Снайдера «Чорна земля» [7] – і завершуючи спробами вписування в синхронний вимір існування єврейства в Центрально-Східній Європі міжвоєнного періоду в роботі Е. Мендельсона “Żydzi Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym” [25] чи

в історичний розвиток Польщі та його єврейську детермінанту (S. Wysocki. “Żydzi w dziejach Polski”) [31].

Висновки. Дане дослідження дозволяє стверджувати співмірність проблематики функціонування політичного та релігійного виміру життя міжвоєнної Польщі. Тогочасні польські еліти не змогли впоратися з викликом поліконфесійності (зрештою, і багатонаціональності) держави, яка постала як національна. Весь спектр наукового аналізу національно-релігійного життя II Речі Посполитої розпадається на вузько конфесійні напрями і не конструюється в логічні висновки і перспективи вдосконалення. Не осмислені поразки минулого зумовлюють конфліктність ситуацій сьогодення – від глорифікації до ксенофобії в сучасному польському суспільстві та в польсько-українських відносинах.

Список літератури:

1. Васьків А. Греко-католицька церква в духовному житті українців Східної Галичини (1919–1939) : дис. ... канд. іст. наук: 09.00.11. Київ, 1997. 212 с.
2. Гелнер Е. Націоналізм. *Нації та націоналізм*. Націоналізм. Пер. з англ. Г. Касьянов. Київ : Таксон, 2003. 300 с.
3. Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі. Пер. з англ. П. Тарашук. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. 1080 с.
4. Кошетар У. Українська греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Галичини (1900–1939 рр.) : навчальний посібник. Київ : МАУП, 2005. 127 с.
5. Купранець О. Православна церква у міжвоєнній Польщі. Рим : PP. Basiliani, 1974. 235 с.
6. Переверзій В. Українська греко-католицька церква у східно-галицькому суспільстві (20–30 рр. XX ст.). *Розбудова держави*. 1998. № № 11–12. С. 26–34.
7. Снайдер Т. Чорна земля. Голокост як історія і застереження. Пер. з англ. П. Білак, О. Камишнікова, Т. Родіонова. Київ : Медуза, 2017. 400 с.
8. Стоколос Н. Етноконфесійні і національні проблеми греко-католицької церкви (1918–1939 рр.). *Українське релігієзнавство*. 2002. № 23. С. 34–44.
9. Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.). Рівне : РІС КСУ ; ППФ «Ліста-М», 2003. 480 с.
10. Стоколос Н. Проблеми етноконфесійності в II Речі Посполитій (1918–1939). *Християнство і національна ідея* : науковий збірник. 1999. С. 108–115.
11. Стоколос Н. Становище православ'я на західноукраїнських землях під владою Польщі (1918–1939). *Історія релігії в Україні*. Т. 3: Православ'я в Україні / за ред. А. Колодного, В. Климова. Київ : Український центр духовної культури, 1999. С. 372–383.
12. Adamczyk A. Skrypt – mniejszości narodowe. URL: <https://studylibpl.com/doc/1297883/skrypt-%E2%80%93mniejszo%C5%9Bci-narodowe-%E2%80%93dr-anita-adamczyk-definicje> (дата звернення: 10.02.2018).
13. Alabrudzinska E. Protestantyzm w Polsce w latach 1918–1939. Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2004. 390 s.
14. Alabrudzinska E. Der Protestantismus in Polen in den Jahren 1918–1939. Toruń : Europejskie Centrum Edukacyjne, 2010. 384 s.
15. Alabrudzinska E. Kościoły ewangelickie na kresach wschodnich II Rzeczypospolitej. Toruń : Wydaw. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1999. 290 s.
16. Alabrudzinska E. Der Protestantismus in den Ostgebieten Polens in den Jahren 1921–1939. Toruń : Wydaw. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2000. 237 s.
17. Chałupczak H., Browarek T. Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995. Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2000. 356 s.
18. Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*. Vol. 3. Wrocław : Polska Akademia Nauk, 1979. 262 s.

19. Historia kościoła w Polsce. T. 2, część 2: Od roku 1918 – 1945 / pod red. B. Kumora, Z. Obertyńskiego. Poznań ; Warszawa : Wydawnictwo Pallotinum, 1979. 430 s.
20. Kuryłowicz W. Z dziejów prawosławia w II Rzeczypospolitej. Niektóre problemy na tle polityki wyznaniowej państwa 1918–1939. *Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego*. 1986. № № 1–2. S. 48–54.
21. Kuryłowicz W. Niektóre problemy prawosławia na tle polityki wyznaniowej państwa w okresie międzywojennym. *Posłannictwo*. 1979. № № 3–4. S. 89–97.
22. Kościół w II Rzeczypospolitej / pod red. Z. Zelinskiego, S. Wilka. Lublin : Wydawnictwo KUL, 1980. 252 s.
23. Krasowski K. Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej. Studium historyczno-prawne. Warszawa : Państwowe Wydawn. Naukowe, 1988. 354 s.
24. Mariann (Foka), ks. Kościoły protestantskie w Polsce w latach 1918–1972. *Prawo kanoniczne*. 1973. № № 3–4. S. 47–78.
25. Mendelssohn E. Żydzi Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym. Warszawa : Wyd. naukowe PWN, 1992. 356 s.
26. Odziemkowski J. Integracyjna rola kościoła u progu odradzającej się polskiej państwowości. *Lad Moralny*. 1988. № 4. S. 18–38.
27. Papierzyńska-Turek M. Problem autokefalii Kościoła prawosławnego w Polsce w latach 1918–1939. *Euhemer – Przegląd religioznawczy*. 1980. № 1. Cz.1. S. 56–64.
28. Papierzyńska-Turek M. Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia: 1918–1939. Warszawa : Wyd. naukowe PWN, 1989. 476 s.
29. Wyczawski H. Kościół w odrodzonym państwie polskim. *Kościół w II Rzeczypospolitej* / pod red. Z. Zelinskiego, S. Wilka. Lublin : Wydawnictwo KUL, 1980.
30. Wyszomirski T. Kościół prawosławny w Polsce w latach 1918–1939. *Nowum*. 1980. № 3. S. 25–32.
31. Wysocki S. Żydzi w dziejach Polski. Warszawa : Wydawnictwo Ojczyzna, 1995. 231 s.

ГОСУДАРСТВЕННО-РЕЛИГИОЗНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В МЕЖДУВОЕННОЙ ПОЛЬЩЕ: ИСТОРИОГРАФИЯ ВОПРОСА

В статье проанализированы особенности исследования религиозного измерения функционирования национального государства – II Речи Посполитой. Рассмотрена специфика освещения церковно-религиозных процессов как части проблематики национальных меньшинств межвоенной Польши. Установлена взаимозависимость между национальной доктриной и католицизмом как ее элементом, соответствие вектора исследований католицизма концепции национального польского государства. Определены различия в дискурсе изучения функционирования украинских конфессий в Польше – православия и греко-католицизма. Освещена специфика исследования конфессий нетитульных наций и государственной политики относительно национально-религиозных меньшинств как источник современной национальной предвзятости.

Ключевые слова: поликонфессиональность, национальное государство, католицизм, национальные меньшинства, религиозная идентичность.

STATE-RELIGIOUS RELATIONS IN INTERWAR POLAND: HISTORIOGRAPHY OF ISSUE

The article analyzes the peculiarities of the study of the religious dimension of the functioning of the national state – Second Commonwealth. The specifics of the coverage of church-religious processes as a part of the problems of national minorities of interwar Poland are considered. The interdependence between national doctrine and Catholicism as its element is established and the correspondence with the vector of Catholic studies of the concept of the national Polish state is established. The differences in the discourse on the study of the functioning of Ukrainian denominations in Poland – Orthodox and Greek Catholicism are outlined. The specifics of the study of confessions of non-titular nations and the state policy regarding national-religious minorities as a source of contemporary national bias are highlighted.

Key words: multiconfessional, national state, Catholicism, national minorities, religious identity.

Кухарева Н.М.

Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»

ДРУКОВАНІ ВИДАННЯ ПРО Т.Г. ШЕВЧЕНКА У ФОНДОВОМУ ЗІБРАННІ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ»

У статті вперше подається опис різноманітних друкованих видань про Т.Г. Шевченка фондової колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (НІЕЗ «Переяслав»). Вони становлять частину літературної шевченкіани фондової збірки. Описи книжок зроблені відповідно до записів в інвентарних книгах № № 1, 2, 4 «Книги з автографами» (АК) та інвентарній «Книзі обліку науково-допоміжного фонду» (НДФ). На основі фондових матеріалів досліджено джерело надходження, розміри, техніку, матеріал музейного предмета, час та місце побутування. Підкреслено важливість аналізу та введення до наукового обігу музейних предметів літературної спадщини Т.Г. Шевченка, зокрема друкованих видань про нього, які слугуватимуть для популяризації фондової колекції Заповідника та створення каталогу, виставок книжок про Великого Кобзаря.

Ключові слова: друковані видання про Т.Г. Шевченка, інвентарні книги, розмір, техніка, матеріал, фондова колекція.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження полягає у вивченні, обробленні фондово-облікової документації всієї літературної шевченкіани фондової колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (далі – НІЕЗ «Переяслав»), яка складається із власних творів Т.Г. Шевченка та творів про Т.Г. Шевченка, і введенні її до наукового обігу. На даному етапі розглядаються друковані видання про Т.Г. Шевченка, які є однією з тем досліджуваного автором розділу «Літературна шевченкіана».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні відсутнє цілісне дослідження літературної шевченкіани в колекції НІЕЗ «Переяслав». Вийшла друком стаття Н.М. Кухаревої «Раритетні видання «Кобзарів» Тараса Шевченка в експозиції Музею Заповіту Т.Г. Шевченка» про фототипічні, факсимільні та репринтні видання «Кобзарів» [2, с. 61–67] та стаття «Книги з автографами – подарунки Музею Заповіту Т.Г. Шевченка» [1, с. 18–23]. Також написані та подані до друку статті «Літературна спадщина Т.Г. Шевченка у фондовій збірці Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» та «Кобзарі» Тараса Шевченка з фондової колекції НІЕЗ «Переяслав». Публікації підготовлені за фондовою документацією НІЕЗ «Переяслав» та розкрива-

ють тему дослідника, що стосується літературної шевченкіани в колекції Заповідника.

Постановка завдання. Мета статті полягає у вивченні фондово-облікової документації НІЕЗ «Переяслав» за інвентарними групами «АК» та «НДФ» із метою подачі опису тих музейних предметів, які становлять колекцію літературної шевченкіани Заповідника, зокрема друкованих видань про Т.Г. Шевченка.

Виклад основного матеріалу дослідження. На сьогодні фонди Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» налічують 127 музейних предметів, які віднесені до інвентарної групи «АК» (основний фонд) та 1 музейний предмет науково-допоміжного фонду (далі – НДФ), які становлять частину літературної шевченкіани, зокрема друковані твори про Т.Г. Шевченка.

Фонди Заповідника на шевченківську тематику формувалися протягом 60-ти років. У меморіальному будинку переяславського лікаря Андрія Осиповича Козачковського, який був другом Тараса Григоровича, у 2008 р. відкрито Музей Заповіту Т.Г. Шевченка. Т.Г. Шевченко чотири рази (двічі в 1845 р. та двічі в 1859 р.) приїздив до Переяслава і жив у будинку А.О. Козачковського.

Протягом 1954–2004 рр. у цьому приміщенні була розміщена експозиція історичного музею,

два зали якої були присвячені перебуванню Т.Г. Шевченка на Переяславщині.

Науковими співробітниками, окрім збирання документів та матеріалів, присвячених показу різних історичних подій, також знайдено різні музейні предмети, що стосуються шевченківської тематики. Зокрема придбані книги в колекціонерів, у букіністичних магазинах Києва, книжкових магазинах Переяслава-Хмельницького, Канева, окремі видання передавалися з обмінно-резервного фонду ЦНБ Академії наук Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі – АН УРСР). Частина збірок подаровані з дарчими написами від різних видавництв, видатних осіб та передані у фонди Борисом Михайловичем Войцехівським, одним з ініціаторів створення Музею Заповіту Т.Г. Шевченка.

Наводимо описи друкованих видань про Т.Г. Шевченка, які подані за інвентарними картками фондового зібрання НІЕЗ «Переяслав».

1. АК-17 КВ-5128. Книга «Шевченкознавчі та славістичні дослідження», автор Є.П. Кирилюк, член-кореспондент АН УРСР, Київ, видавництво «Наукова думка», 1977 р., 238 с. На титульній сторінці – дарчий напис: «Переяслав-Хмельницькому історичному музею з найліпшими побажаннями його працівникам та відвідувачам од автора. 7 липня 1977 р.». Передана з Інституту літератури Є.П. Кирилюком, 1977 р. Папір, типографський відтиск, 22,5 x 15 см [3].

2. АК-42 КВ-6140. Книга «Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії», Київ, видавництво «Вища школа», 1975 р., 599 с., з дарчим написом від Київського державного музею Т.Г. Шевченка, 14 лютого 1978 р. Папір, друк, 15 x 22 см [3].

3. АК-229 КВ-6904. Книга «Тарас Шевченко. Про художню творчість», Київ, видавництво «Радянський письменник», 1961 р. Упорядкування І.І. Стебуна, 380 с. Папір, друк, 11 x 17 x 2 см. Придбана в магазині «Букініст» м. Києва за 1 крб 20 коп. 1979 р. [3].

4. АК-250 КВ-7345. Книга «Шевченко і музика» (збірник статей), Київ, видавництво «Мистецтво», 1966 р., 196 с. Папір, друк, 17 x 21,5 см. Придбана в Переяслав-Хмельницькій книгарні за 1 крб 1967 р. [3].

5. АК-251 КВ-7346. Книга «Творчість Т.Г. Шевченка після заслання (1857–1858)», авт. Є.О. Ненадкевич, Київ, 1956 р. Папір, ледерин, друкарський відтиск, 21 x 13,5 см. Придбана в магазині «Букініст» м. Києва за 1 крб [3].

6. АК-253 КВ-7348. Книга «Шляхи великого Кобзаря» (путівник), Київ, 1964 р., 256 с. Папір,

тканина, картон, друкарський відтиск, 17 x 13,5 см. Придбана в Переяслав-Хмельницькій книгарні за 50 коп. 1969 р. [3].

7. АК-255 КВ-7350. Книга «Т.Г. Шевченко в колі сучасників», авт. Г.І. Марахов, Київ, 1976 р., 152 с. Папір, шкіра, друкарський відтиск, 17,2 x 12,3 см. Придбана в Переяслав-Хмельницькій книгарні за 50 коп. 1979 р. [3].

8. АК-256 КВ-7351. Книга «Шевченко і народна творчість», авт. Теофіл Комаринець, Київ, 1963 р. Папір, ледерин, друкарський відтиск, 17 x 11 см. Придбана в книгарні м. Канева за 50 коп. 1979 р. [3].

9. АК-257 КВ-7352. Книга «Н.Г. Чернышевский и Т.Г. Шевченко», авт. Н.М. Чернишевська, Київ, 1978 р. Папір, тканина, друкарський відтиск, 17 x 11 см, 136 с. Придбана в Переяслав-Хмельницькій книгарні за 50 коп. 1979 р. [3].

10. АК-261 КВ-7356. Книга «Тарас Шевченко» Костянтин Паустовський, Москва, видавництво «Госиздат», 1939 р., 64 с. Папір, друк, 11 x 16,5 см. Придбана в магазині «Букініст» м. Києва за 50 коп. 1979 р. [3].

11. АК-262 КВ-7357. Книга «На Тарасовій горі» (фотоальбом, українською, російською та англійською мовами), Київ, «Мистецтво», 1976 р. Папір, друк, 13,5 x 14,5 см. Придбана в Переяслав-Хмельницькій книгарні за 50 коп. 1979 р. [3].

12. АК-263 КВ-7358. Книга «Taras Shevchenko. Maxim Rylsky, Alexandr Deich. Kiev» (англійською мовою, бібліографічний нарис), видавництво «Дніпро», 1974 р., 104 с. Папір, друк, 10 x 14 см. Придбана в Переяслав-Хмельницькій книгарні за 50 коп. 1979 р. [3].

13. АК-264 КВ-7359. Книга «Т.Г. Шевченко і російські революційні демократи 50–60-х рр. ХІХ ст.», авт. І.П. Головаха, Київ, 1953 р., 152 с. Папір, картон, шкіра, друкарський відтиск, 22,5 x 15 см. Придбана в книгарні м. Канева за 50 коп. 1979 р. [3].

14. АК-265 КВ-7360. Книга «Шевченко і Київський університет», авт. П.М. Попов, Київ, 1964 р., 80 с. Папір, друкарський відтиск, 20 x 13 см. Придбана в магазині «Букініст» м. Києва за 50 коп. 1979 р. [3].

15. АК-275 (1–2) КВ-7370. Книга «Т.Г. Шевченко. Бібліографія літератури про життя і творчість Т.Г. Шевченка», т. I – 1839–1916 рр., 424 с.; т. II – 1917–1959 рр., 604 с., Київ, видавництво АН УРСР, 1963 р. Папір, картон, тканина, друкарський відтиск, 22,5 x 15 см. Придбана в магазині «Букініст» м. Києва за 2 крб 1979 р. [3].

16. АК-276 КВ-7371. Книга «Збірник праць 1-ї та 2-ї Наукової шевченківської конференції», Київ, видавництво АН УРСР, 1954 р., 340 с. Папір,

дерматин, друкарський відтиск, 22,5 x 15 см. Придбана в магазині «Букініст» м. Києва за 2 крб 1979 р. [3].

17. АК-277 КВ-7371. Книга «Збірник праць 4-ї Наукової шевченківської конференції», Київ, видавництво АН УРСР, 1956 р., 328 с. Папір, дерматин, друкарський відтиск, 22,5 x 15 см. Придбана в магазині «Букініст» м. Києва за 2 крб 1979 р. [3].

18. АК-278 КВ-7371. Книга «Збірник праць 7-ї Наукової шевченківської конференції», Київ, видавництво АН УРСР, 1959 р., 280 с. Папір, дерматин, друкарський відтиск, 22,5 x 15 см. Придбана в магазині «Букініст» м. Києва за 2 крб 1979 р. [3].

19. АК-279 КВ-7371. Книга «Збірник праць 8-ї Наукової шевченківської конференції», Київ, видавництво АН УРСР, 1960 р., 320 с. Папір, дерматин, друк, 22,5 x 15 см. Придбана в магазині «Букініст» м. Києва за 2 крб 1979 р. [3].

20. АК-280 КВ-7372. Книга «Шевченко и русская литература XIX века», Москва, Ленінград, видавництво АН СРСР, 1961 р., 412 с. Папір, ледерин, друкарський відтиск, 22,5 x 15 см. Придбана в магазині «Букініст» м. Києва за 2 крб 1979 р. [3].

21. АК-281 КВ-7373. Книга «Т.Г. Шевченко и русские революционные демократы», авт. Є.С. Шабліовський, Київ, видавництво «Наукова думка», 1975 р., 392 с., 2 видання. За цю працю удостоєний Ленінської премії 1962 р. Папір, ледерин, друкарський відтиск, 20,5 x 13 см. Придбана в магазині «Букініст» м. Києва за 2 крб 1979 р. [3].

22. АК-282 КВ-7374. Книга «Гуманізм Т.Г. Шевченка і наша сучасність», авт. Є.С. Шабліовський, Київ, видавництво «Наукова думка», 1964 р., 380 с. Папір, ледерин, друкарський відтиск, 20,5 x 13 см. Придбана в магазині «Букініст» м. Києва за 2 крб 1979 р. [3].

23. АК-283 КВ-7375. Книга «Тарас Шевченко і його сучасники», авт. Л.Ф. Хінкулов, Київ, Державне видавництво художньої літератури, 1962 р., 304 с. Папір, ледерин, друкарський відтиск, 20,5 x 13,5 см. Придбана в магазині «Букініст» м. Києва за 2 крб 1979 р. [3].

24. АК-286 КВ-7378. Книга «Тарас на Аралі», авт. Уразак Бекбаулов, Київ, видавництво «Дніпро», повість, переклад із каракалпатської Станіслава Тельнюка, 1975 р., 352 с. Папір, дерматин, друкарський відтиск, 20,5 x 13,5 см. Придбана в книгарні м. Канева за 2 крб 1979 р. [3].

25. АК-287 КВ-7379. Книга «Пісні великого Кобзаря», Київ, видавництво «Наукова думка», 1964 р., 396 с. Папір, дерматин, друкарський від-

тиск, 20 x 13 см. Придбана в магазині «Букініст» м. Києва за 2 крб 1979 р. [3].

26. АК-289 КВ-7381. Книга «Їхав поет із заслання...», авт. Л.Н. Большаков (Пошуки. Роздуми. Дослідження), Київ, видавництво «Дніпро», 1977 р., 328 с. Папір, дерматин, тканина, 13,5 x 20,5 см. Придбана в Переяслав-Хмельницькій книгарні за 2 крб 1979 р. [3].

27. АК-290 КВ-7382. Книга «Тарасові шляхи», авт. О.Д. Іваненко, Київ, Державне видавництво дитячої літератури УРСР, 1964 р., ілюстрації народного художника СРСР В.І. Касіяна, 800 с. Папір, картон, тканина, 22 x 18 см. Придбана в Переяслав-Хмельницькій книгарні за 2 крб 1979 р. [3].

28. АК-291 КВ-7383. Книга «Оживуть степи...», авт. Анатоль Костенко, Есбол Умірбаєв, Київ, видавництво «Радянський письменник», 1977 р. (Тарас Шевченко за Каспієм), 264 с. Папір, дерматин, друк, 15 x 18 см. Придбана в книгарні м. Канева за 1 крб 1979 р. [3].

29. АК-292 КВ-7384 Книга «Художня проза Т. Г. Шевченка», авт. Кодацька Л. Ф., Київ, видавництво «Наукова думка», 1972 р., 328 с. Папір, тканина, картон, друкарський відтиск, 17 x 13 см. Придбана в книгарні м. Канева за 1 крб 1979 р. [3].

30. АК-294 КВ-7386. Книга «Мистецтво оформлення «Кобзаря», авт. О.О. Овдієнко, Київ, видавництво «Мистецтво», 1968 р., 88 с. Папір, дерматин, друк, тиснення, 17 x 22 см. Придбана в магазині «Букініст» м. Києва за 1 крб 1979 р. [3].

31. АК-296 КВ-7388. Книга «Шевченко в Києві», авт. П. Білецький, Київ, Державне видавництво художньої літератури, 1962 р., 64 с. Папір, ледерин, друкарський відтиск, 22 x 17 см. Придбана в магазині «Букініст» м. Києва за 1 крб 1979 р. [3].

32. АК-298 КВ-7390. Книга «Т. Шевченко. Бібліографія бібліографії (1840–1960)», Київ, видавництво АН УРСР, 1961 р., 76 с. Папір, друкарський відтиск, 20 x 13 см. Придбана в книгарні м. Канева за 1 крб 1979 р. [3].

33. АК-299 КВ-7391. Книга «Заповіт Т.Г. Шевченка», авт. Г.А. Нудьга, Київ, 1962 р. Папір, друкарський відтиск, 20 x 13 см [3].

34. АК-300 КВ-7392. Буклет «Будинок-музей Т.Г. Шевченка в Києві» (фото-розповідь), Київ, видавництво «Мистецтво», 1976 р. Папір, друкарський відтиск, 18 x 10,5 см. Подаровано музею в 1979 р. [3].

35. АК-301 КВ-7393. Брошура «Світова велич Тараса Шевченка». Тези доповідей Республіканської міжвузівської наукової сесії, присвяченої 150-річчю з дня народження Т.Г. Шевченка, видавництво Київського університету, 1964 р., 78 с.

Папір, друкарський відтиск, 20 x 13 см. Подаровано музею в 1979 р. [3].

36. АК-302 КВ-7394. Книга «Тарасова криниця», авт. В.П. Скомаровський (вірші для дітей, присвячені Т.Г. Шевченку), Київ, видавництво «Веселка», 1973 р., 24 с. Папір, друк, 16,5 x 21 см. Придбана в Переяслав-Хмельницькій книгарні за 50 коп. 1979 р. [3].

37. АК-303 КВ-7395. Книга «В бур'янах», авт. С.В. Васильченко, повість, Київ, видавництво «Веселка», 1976 р., мал. Івана Філонова, 52 с. Папір, друк, 19,5 x 26 см. Придбана в Переяслав-Хмельницькій книгарні за 50 коп. 1979 р. [3].

38. АК-309 КВ-7401. Путівник «Каневський державний музей-заповідник Т.Г. Шевченка», авт. Р.В. Танана, Н.М. Шпилевий, Дніпропетровськ, видавництво «Промінь», 1978 р., 104 с. З автографом бандуриста Олекси Чуприни з Тарасової гори. Папір, друк, 10,5 x 14 см. Подаровано музею в 1979 р. [3].

39. АК-310 КВ-7402. Книга «Путь Кобзаря» Л.Н. Большаков, В.С. Бородін, Москва, видавництво «Книга», 1978 р., 96 с., серія «Судьбы книг» (судьба книги Т.Г. Шевченка). Папір, друк, 12,5 x 20 см. Передана з Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка, м. Київ, 1979 р. [3].

40. АК-311 КВ-7403. Книга «Від Котляревського до Шевченка», авт. В.С. Шубравський, Київ, «Наукова думка», 1976 р., 292 с. Папір, дерматин, друкарський відтиск, 20,5 x 13 см. Передана з Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка, м. Київ, 1979 р. [3].

41. АК-312 КВ-7404. Книга «Про що розповідають малюнки Тараса Шевченка», авт. М.Е. Гаско, Київ, видавництво «Радянський письменник», 1970 р., 228 с. Папір, картон, тканина, друкарський відтиск, 17 x 12,5 см. Подарована музею в 1979 р. [3].

42. АК-313 КВ-7405. Книга «Тарас Шевченко і Київський університет», авт. М.П. Рудько, Київ, видавництво Київського університету, 1959 р., 88 с. Папір, друкарський відтиск, 22 x 14,5 см. Подарована, магазин «Букініст» м. Києва 1979 р. [3].

43. АК-314 КВ-7406. Книга «Поетова молодість», авт. Л.І. Смілянський, Київ, видавництво «Радянський письменник», роман, 1963 р., 512 с. Папір, друк, дерматин, тиснення, 15 x 21 см. Передана з Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка, м. Київ, 1979 р. [3].

44. АК-352 (1–3) КВ-7847. Книга «Світова велич Шевченка». Збірник матеріалів про творчість Т.Г. Шевченка в трьох томах. I том – «Т.Г. Шевченко у вітчизняному літературознавстві» (дожовтневому), Київ, 1964 р., 512 с.; II том – «Т.Г. Шевченко в радянському літературоз-

навстві», Київ, 1964 р., 548 с.; III том – «Т.Г. Шевченко в зарубіжному літературознавстві», Київ, 1964 р., 528 с. Папір, ледерин, друкарський відтиск, 22 x 17,5 см. Придбана за 2 крб 1980 р., м. Переяслав-Хмельницький [3].

45. АК-353 КВ-7848. Книга «Тарасові світанки», авт. Д.Ф. Красицький, Київ, видавництво «Веселка», 1979 р., 374 с., повісті для середнього шкільного віку. Папір, картон, тканина, друкарський відтиск, 20,5 x 15 см. Придбана за 1 крб 1980 р., м. Переяслав-Хмельницький [3].

46. АК-404 КВ-8600. Книга «Тарас-художник», авт. Д.Ф. Красицький, з автографом: «На добру згадку про зустріч 14.III.74 р. Правнук Шевченка по сестрі Катерині Дмитро Красицький», оповідання про юність Т.Г. Шевченка, видавництво дитячої літератури «Веселка», 1973 р., 139 с. текстових та на восьми арк. – 8 малюнків Т.Г. Шевченка. Папір, картон, поліграфічний відтиск, 20,5 x 15 см. Подаровано музею Д.Ф. Красицьким у 1974 р. [3].

47. АК-409 (1–3) КВ-9004. Книга «Тарас Шевченко. Твори в трьох томах», Т. 1–3, Київ, Державне видавництво художньої літератури УРСР, 1961 р. (т. I – поезії, т. II – повісті, т. III – драми, листи). Папір, дерматин, друкарський відтиск, 22 x 17,5 см. Придбана за 15 крб у книгарні письменників «Сяйво» м. Києва 1981 р. [3].

48. АК-608 КВ-11188. Книга «Тарас Шевченко – поет, борець, людина», авт. Л.М. Новиченко, Київ, видавництво «Дніпро», 1982 р., 176 с., з дарчим написом: «Переяслав-Хмельницькому музеєві-заповідникові. Землі, де був написаний «Заповіт» – уклінно Л. Новиченко. 1–X–82 р.». Папір, друкарський відтиск, 17 x 11 см. Подаровано Інститутом літератури, м. Київ, 1982 р. [3].

49. АК-609 КВ-11189. Книга «Спогади про Тараса Шевченка», Київ, видавництво «Дніпро», 1982 р., 552 с., з дарчим написом: «Переяслав-Хмельницькому музеєві-заповіднику. Землі, де бував Тарас Шевченко і де свято бережуть його пам'ять, – від шевченкознавців Інституту літератури АН УРСР, який носить ім'я великого поета. В. Бородін. 10.X–82 р.». Папір, друкарський відтиск, 15 x 22 см. Подаровано Інститутом літератури, м. Київ, 1982 р. [3].

50. АК-697 КВ-12013. Підшивки статей із журналу «Искусство и художественная промышленность» – «Т.Г. Шевченко как живописец и гравёр», № 3, грудень 1900 р., автор Е. Кузьмін, с. 61–75. Папір, друкарський відтиск, 35,5 x 27 см. Передано із ЦНБ АН УРСР (обмінно-резервний фонд), м. Київ, вул. Дем'яна Бедного, 11, 1982 р. [3].

51. АК-786 КВ-13067. Книга «Стежки до Кобзаря», авт. В.К. Костенко, Київ, видавництво «Радянська школа», 1964 р., 69 с. Папір, друк, відтиск, 14,5 x 20,5 см з автографом. Подарунок музею від правнучки т.Г. Шевченка по брату Йосипу Валентини Терентіївни Шевченко, с. Шевченкове Звенигородського району, вул. Острівського, 15, у листопаді 1983 р. [3].

52. АК-787КВ-13068. Книга «Н.Г.Чернышевский и Т.Г. Шевченко», авт. Н.М. Чернишевська, Київ, видавництво «Дніпро», 1974 р., 111 с. Папір, друк, відтиск, 13,2 x 17 см. Подаровано від правнучки Т.Г. Шевченка В.Т. Шевченко, с. Шевченкове Звенигородського району, вул. Острівського, 15, у листопаді 1983 р. [3].

53. АК-788 КВ-13069. Буклет по літературно-меморіальному музею Т.Г. Шевченка в с. Шевченкове, виданий Держвидавництвом УРСР «Мистецтво», Київ, 1963 р., автор В.Т. Шевченко. Папір, друк, рукопис, 10,7 x 20,2 см. Подарунок музею від правнучки т.Г. Шевченка по брату Йосипу Валентини Терентіївни Шевченко, с. Шевченкове Звенигородського району, вул. Острівського, 15, у листопаді 1983 р. [3].

54. АК-790 КВ-13085. Альбом «Т.Г. Шевченко», Київ, видавництво «Мистецтво», 1976 р., 348 с. Папір, друк, відтиск, 11,5 x 17,2 см. На згадку рідним Т.Г. Шевченка від трудящих Шполянського району в день відкриття пам'ятника великому Кобзареві 21 листопада 1978 р. Подарунок музею від правнучки Т.Г. Шевченка по брату Йосипу Валентини Терентіївни Шевченко, с. Шевченкове Звенигородського району, вул. Острівського, 15, у листопаді 1983 р. [3].

55. АК-857 КВ-14262. Книга «Від Котляревського до Шевченка», авт. В.Є. Шубравська, Київ, 1976 р. Папір, тканина, друк, відтиск, 13,2 x 20,7 см [3].

56. АК-922 КВ-15117. Книга «Т.Г. Шевченко. Біографія», авт. В.С. Бородін, Є.П. Кирилук і ін., Київ, видавництво «Наукова думка», 1984 р., 560 с. Папір, дерматин, друк, відтиск, 15 x 22,5 см. Передана Інститутом літератури ім. Т.Г. Шевченка в 1985 р. [3].

57. АК-923 КВ-15118. Книга «Збірник праць 25-ї Наукової шевченківської конференції», Київ, видавництво «Наукова думка», 1983 р., 284 с. Передана Інститутом літератури ім. Т.Г. Шевченка в 1985 р. [3].

58. АК-1853 КВ-24872. Книга «В сім'ї вольній, новій», шевченківський збірник, випуск 3, Київ, видавництво «Радянський письменник», 1986 р., 336 с. Папір, картон, коленкор-модерн, друк, від-

тиск, 15 x 24,5 x 2,3 см. Передано із Будинку літераторів, м. Київ [3].

59. АК-1855 КВ-24874. Книга «Біографічна шевченкіана» (1861–1981 рр.), авт. В.Л. Смілянська, Київ, видавництво «Наукова думка», 1984 р., 224 с. Передана Інститутом літератури ім. Т.Г. Шевченка в 1985 р. [3].

60. АК-2152 КВ-26362. Книга «В сім'ї вольній, новій», шевченківський збірник, випуск 4, Київ, видавництво «Радянський письменник», 1988 р., 402 с. Папір, картон, друк, відтиск, 15 x 24,5 x 2,5 см. Передана Інститутом літератури ім. Т.Г. Шевченка в 1989 р. [3].

61. АК-2912 КВ-29272. Брошура «Шевченкова слава», авт. О.К. Бабишкін (до 175-річчя з дня народження Т.Г. Шевченка), Київ, 1989 р. № 2, товариство «Знання», серія 6 «Література і мистецтво», 32 с. Папір, друк, 20 x 13 см. Передано З.П. Бабишкіною, м. Київ, 1992 р. [3].

62. АК-3787 КВ-32009. Книга-альбом «Т. Шевченко. Життя і творчість у документах, фотографіях, ілюстраціях», Київ, 1991 р., 334 с. Папір, картон, друк, 22,5 x 29,5 см. Куплено в О.Р. Коломійця за 15 грн у 2001 р., м. Переяслав-Хмельницький [3].

63. АК-3856 КВ-32429. «Листи с хутора. Лист III. Чого стоить Шевченко, яко поэт народній», Петербург, 1861 р. Передано музею Білоцерківським сільськогосподарським інститутом у 1990 р. [3].

64. АК-3860 КВ-32433. Книга «Т.Г. Шевченко в художній літературі», Київ, 1964 р. Папір, полотно, друк, 16,5 x 22 x 3 см. Передано музею Білоцерківським сільськогосподарським інститутом у 1990 р. [3].

65. АК-3862 КВ-32435. Брошура «Великий український поет революціонер-демократ Т.Г. Шевченко», авт. Е.П. Кирилук, Москва, 1954 р., 31 с. Папір, друк, 14 x 21,7 см. Передано музею Білоцерківським сільськогосподарським інститутом у 1990 р. [3].

66. АК-3873 КВ-32446. Книга «Тарас Шевченко і його сучасники», авт. Л.Ф. Хінкулов, Київ, 1962 р., 302 с. Папір, дерматин, друк, 2,5 x 13 x 2 см. Передано музею Білоцерківським сільськогосподарським інститутом у 1990 р. [3].

67. АК-3915 КВ-32778. Книга «Оксана» (перше кохання Шевченка), авт. П.Б. Зайцев, Київ, видавництво «Друкар», 1918 р., 28 с. Передано 2001 р. [3].

68. АК-4249 КВ-33919. Книга «В сім'ї вольній, новій», шевченківський збірник, випуск 4, Київ,

видавництво «Радянський письменник», 1988 р., 388 с. Куплено в О.Р. Коломійця за 10 грн у 2002 р., м. Переяслав-Хмельницький [3].

69. АК-4250 КВ-33920. Книга «В сім'ї вольній, новій», шевченківський збірник, випуск 5, Київ, видавництво «Радянський письменник», 1989 р., 389 с. Куплено в О.Р. Коломійця за 10 грн у 2002 р., м. Переяслав-Хмельницький [3].

70. АК-4251 КВ-33921. Книга «Т.Г. Шевченко. Біографія», Київ, видавництво «Наукова думка», 1984 р., 556 с. Папір, картон, друк, 22 x 15 см. Куплено в О.Р. Коломійця за 20 грн у 2002 р., м. Переяслав-Хмельницький [3].

71. АК-4252 КВ-33922. Книга «Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії», Київ, 1982 р., 431 с. Папір, картон, тканина, друк, 22 x 15 см. Куплено в О.Р. Коломійця за 25 грн у 2002 р., м. Переяслав-Хмельницький [3].

72. АК-4256 КВ-33926. Книга «Тарас Шевченко. Про мистецтво», Київ, видавництво «Мистецтво», 1971 р., 333 с. Папір, картон, друк, 13 x 17 см. Куплено в О.Р. Коломійця за 10 грн. у 2002 р., м. Переяслав-Хмельницький [3].

73. АК-4271 КВ-34082. Книга «Син волі», авт. В.А. Шевчук, Київ, видавництво «Радянський письменник», 1985 р., 470 с. Куплено у В.Ю. Вишаровського за 25 грн у 2002 р., м. Переяслав-Хмельницький [3].

74. АК-4277 КВ-34114. Книга-альбом «Шевченко-художник», авт. В.І. Касіян, Київ, видавництво «Мистецтво», 1964 р. Папір, тканина, друк, 34,5 x 27 см. Куплено в Бугаєнко за 15 грн у 2003 р., м. Переяслав-Хмельницький [3].

75. АК-4370 КВ-35943. Книга «Вічний народ» (сторінки до біографії Т. Шевченка), авт. О.І. Руденко, Н.Б. Петренко, Київ, 1998 р., 272 с. Папір, друк, 18 x 21 см. Передано Б.М. Войцехівським у 2005 р. [3].

76. АК-4381 КВІ-36131. Книга «Не забудьте помянути...». Шевченківська листівка як пам'ятка історії та культури, 1890–1940 рр., Київ, видавництво «Криниця», 2004 р., 488 с. Передано Б.М. Войцехівським у 2005 р. [3].

77. АК-4383 (1–3) КВ-36133. Книга «В сім'ї вольній, новій» (Шевченківський збірник), вип. 2–4, Київ, видавництво «Радянський письменник», 1985–1986, 1988 рр. Випуск II – 294 с., випуск III – 335 с., випуск IV – 391 с. Папір, друк, 15 x 24,5 см. Передано Б.М. Войцехівським у 2005 р. [3].

78. АК-4385 КВ-36135. Книга «Шевченкова дорога в Білорусь: Літературно-публіцистичний збірник», за редакцією Р.М. Лубківського, серія

«Шевченко і світ», Львів, 2004 р., 272 с. Папір, друк, 15 x 24,5 см. Передано Б.М. Войцехівським у 2005 р. [3].

79. АК-4386 КВ-36136. Книга «Тарас Шевченко», авт. І. Огієнко, Київ, 2003 р., 432 с. Папір, друк, 12,7 x 17 см. Передано Б.М. Войцехівським у 2005 р. [3].

80. АК-4387 КВ-36137. Книга «Тарасові музи», авт. Ю.І. Ковтун, Київ, 2003 р., 207 с. Папір, друк, 13 x 20 см. Передано Б.М. Войцехівським у 2005 р. [3].

81. АК-4388 КВ-36138. Книга «Труди і дні Кобзаря», авт. П.В. Жур, Київ, 2003 р., 520 с. Папір, друк, 13,5 x 20,3 см. Передано Б.М. Войцехівським у 2005 р. [3].

82. АК-4389 КВ-36139. Книга «Віч-на-віч із Шевченком: іконографія 1838–1861 років», авт. В.М. Яцюк, Київ, 2004 р., 112 с. Папір, друк, 25 x 30,6 см. Передано Б.М. Войцехівським у 2005 р. [3].

83. АК-4392 КВ-36142. Книга «Я дуже щиро Вас люблю...» (Шевченко у розповідях сучасників), упорядник О.В. Ковалевський, Харків, 2004 р., 352 с. Папір, друк, 13,5 x 20,7 см. Передано Б.М. Войцехівським у 2005 р. [3].

84. АК-4401 КВ-36312. Книга «Батькові Тарасові – батько союз», організація українців в Америці і Канаді, 190 с., поч. ХХІ ст. Передано Б.М. Войцехівським у 2005 р. [3].

85. АК-4403 КВ-36314. Книга (збірник) «У кобзаревій славі», Київ, 1999 р., 102 с. Папір, друк, 20,4 x 21,5 см. Передано Б.М. Войцехівським у 2005 р. [3].

86. АК-4407 КВ-36319. Книга «Т. Шевченко. Життя і творчість у документах, фотографіях, ілюстраціях», Київ, 1991 р., 334 с. Папір, картон, друк, 30 x 22 см. Передано Б.М. Войцехівським у 2005 р. [3].

87. АК-4410 КВ-36322. Книга «Автопортрет», авт. В.І. Касіян, Київ, видавництво «Веселка», 2004 р., 671 с. Передано Б.М. Войцехівським у 2005 р. [3].

88. АК-4415 КВ-36327. Книга «Тарас Шевченко і родина Енгельгардтів», авт. О.А. Відоменко, Є.В. Семенюк, Хмельницький, 2002 р., 176 с. Папір, друк, 15 x 21 см. Передано Б.М. Войцехівським у 2005 р. [3].

89. АК-4416 КВ-36328. Книга «Кавказ Тараса Шевченка», авт. І.М. Дзюба, Київ, 1996 р., 107 с. Знайдено в М.І. Сікорського, 2005 р. [3].

90. АК-4420 КВ-36346. Брошура «Заповіт Т. Шевченка. Роздуми», авт. В.О. Матеуш, Хмельницький, 2005 р., 52 с. Папір, друк, 14 x 20 см. Передано музею автором В.О. Матеушом у 2005 р. [3].

91. АК-4424 КВ-36377. Книга «Т. Шевченко. Інтерпретації», авт. С. Смаль-Стоцький, Черкаси, 2003 р., 376 с. Папір, друк, 14 x 20 см. Передано Б.М. Войцехівським у 2005 р. [3].
92. АК-4430 КВ-36383. Книга «175. Світи Тараса Шевченка», Нью-Йорк, 1991 р., 488 с. Папір, картон, друк, 24 x 16 см. Передано Б.М. Войцехівським у 2005 р. [3].
93. АК-4450 КВ-36403. Книга «Т. Шевченко. Біографія», авт. В.С. Бородін, Є.П. Кирилюк та ін., Київ, видавництво «Наукова думка», 1984 р., 556 с. Папір, картон, друк, 15 x 22 см. Передано Б.М. Войцехівським у 2005 р. [3].
94. АК-4451 КВ-36404. Книга «Труди и дни Кобзаря», авт. П.В. Жур, видавництво «Люберецька газета», Московська обл., 1996 р., 568 с. Папір, картон, друк, 15 x 21 см. Передано Б.М. Войцехівським у 2005 р. [3].
95. АК-4452 (1–2) КВ-36405. Книга «Шевченківський словник», у 2 томах, Київ, 1976–1977 рр. (I том – 414 с., II том – 408 с.). Папір, картон, друк, 17 x 25 см. Передано Б.М. Войцехівським у 2005 р. [3].
- 96–109. АК-4453 КВ-36406. Книги із серії «Бібліотека Шевченківського комітету» (14 шт.). Передано Б.М. Войцехівським у 2005 р. [3].
1. Ю. Збанацький, Київ, 2003 р., 637 с.
 2. М. Бажан, Київ, 2002 р., 604 с.
 3. П. Жур, Київ, 2003 р., 516 с.
 4. П. Воронько, Київ, 2004 р., 606 с.
 5. В. Сосюра, Київ, 2003 р., 606 с.
 6. А. Малишко, Київ, 2004 р., 606 с.
 7. Г. Гютюнник, Київ, 2004 р., 582 с.
 8. М. Вінграновський, Київ, 2004 р., 829 с.
 9. В. Базилевський, Київ, 2004 р., 606 с.
 10. Б. Нечерда, Одеса, 604 с.
 11. С. Пушик, Київ, 2004 р., 639 с.
 12. І. Вільде, Київ, 2004 р., 693 с.
- 13–14. М. Стельмах, Київ, 2003 р. (том I – 593 с., том II – 265 с.)
110. АК-4455 КВ-36408. Книга. Енциклопедичний довідник «Шевченківські лауреати 1962–2001 рр.», Київ, 2001 р., 689 с. Передано Б.М. Войцехівським у 2005 р. [3].
111. АК-4464 КВ-36606. Книга «Т. Шевченко та Осетія», авт. І.А. Луценко, І.В. Братусь, Київ, 2002 р., 186 с. Папір, друк, 20 x 11,8 см. Передано Б.М. Войцехівським у 2005 р. [3].
112. АК-4467 КВ-36609. Книга «Шевченковознавчі студії», авт. П.П. Филипович, Черкаси, 2002 р., 218 с. Папір, друк, 19,8 x 14,2 см. Передано Б.М. Войцехівським у 2005 р. [3].
113. АК-4516 КВ-37648. Книга «Пам'яті Т.Г. Шевченка. Збірник статей до 125-ліття з дня народження. 1814–1935», Київ, 1939 р., 551 с. Папір, тканина, друк, 17 x 26 см. Передано Б.М. Войцехівським у 2005 р. [3].
114. АК-4570 КВ-37858. Книга «Путь «Кобзаря»: судьба книги Т. Шевченко», авт. Л.Н. Большаков, В.С. Бородін, Москва, 1978 р., 90 с. Папір, друк, 20 x 12,5 см. Передано Б.М. Войцехівським у 2005 р. [3].
115. АК-4594 КВ-38159. Книга «Пушкін і Шевченко», Харків, 1937 р. Папір, картон, тканина, друк, 17 x 11,1 см [3].
116. АК-4604 КВ-38415. Книга «Тарас Шевченко», авт. Мікаель Рафілі, Баку, 1939 р., 50 с. Папір, друк, 13 x 17 см. Передано із ЦНБ АН України (обмінно-резервний фонд), м. Київ, 1994 р. [3].
117. АК-4647 КВ-39037. Книга «Мои дороги» (спогади М. Шевченка). Папір, друк, 14 x 21 см [3].
118. АК-4648 КВ-39038. Книга «Життя Тараса Шевченка», авт. П.І. Зайцев, перевидання 1955 р., 477 с. Папір, картон, друк, 15 x 20 см. Передано Б.М. Войцехівським у 2006 р. [3].
119. АК-4695 КВ-39433. Книга «Кобзарськими стежками», Львів, 2002 р., 278 с. Папір, картон, 21 x 15 см. Подарована музею у 2007 р. співробітниками кімнати-музею Т.Г. Шевченка Львівського палацу мистецтв [3].
120. АК-4791 КВ-40000. Книга «Т. Шевченко і Харківщина», авт. М.П. Семенюк, Хмельницький, 2005 р., 120 с. Папір, друк, 20 x 14 x 0,7 см. Передано Б.М. Войцехівським у 2008 р. [3].
121. АК-4792 КВ-40001. Книга «Т. Шевченко і Житомирщина», авт. М.П. Семенюк, Харків, 2007 р., 131 с. Папір, друк, 20,2 x 14,5 x 0,8 см. Передано Б.М. Войцехівським у 2008 р. [3].
122. АК-4793 КВ-40002. Книга «Шевченко и корейская литература», авт. Кім Сук Вон, Київ, 1997 р., 268 с. Папір, друк, 20,3 x 14,5 x 1,5 см. Передано Б.М. Войцехівським у 2008 р. [3].
123. АК-4876 КВ-40790. Книга «Київщина в творчості Т. Шевченка», Біла Церква, 2004 р., 144 с. Папір, картон, друк, 28,8 x 20,6 см. Подаровано від упорядників та редактора книги А. Гай, О. Дмитренко, Г. Гай у 2008 р. [3].
124. АК-4877 КВ-40791. Книга «Шевченкіана Придніпров'я», Дніпропетровськ, 2008 р., 440 с. Папір, картон, друк, 22,6 x 29,7 см. Подаровано від упорядників книги Л. Степовичка, М. Чабан у 2008 р. [3].
125. АК-4931 КВ-41123. Книга ««Не забудьте пом'янути...». Шевченківська листівка як пам'ятка історії та культури 1890–1940», авт. В.М. Яцок, Київ, 2008 р., 583 с. Папір, картон, дерматин, друк, 33 x 24,5 см. Подаровано музею

Генеральною дирекцією з обслуговування іноземних представництв у 2008 р. [3].

126. АК-4948 КВ-41418. Книга «Збагнімо віщий «Заповіт», авт. О.А. Відоменко (праправнук Т.Г. Шевченка по брату Йосипу), Хмельницький, 2004 р., 40 с. Передано Б.М. Войцехівським у 2008 р. [3].

127. АК-4950 КВ-41420. Книга «Сумна та радісна Шевченкіана», авт. О.А. Відоменко, Хмельницький, 1996 р., 53 с. Папір, друк, 14 x 20 см. Передано Б.М. Войцехівським у 2008 р. [3].

128. НДФ-14491. Книга «Т.Г. Шевченко і фольклор» [4].

Висновки. Отже, проаналізовано й уведено до наукового обігу музейні предмети друкованих видань про Т.Г. Шевченка з фондової колекції НІЕЗ «Переяслав», які обліковані та записані в інвентарних книгах № № 1, 2, 4 «Книги з автографами» та інвентарній «Книзі обліку науково-допоміжного фонду» (НДФ). Дані матеріали є продовженням дослідження всієї літературної шевченкіани з колекції Заповідника, яка є одним із розділів наукової теми автора «Шевченкіана в колекції НІЕЗ «Переяслав», та слугуватимуть для створення каталогу та виставок друкованих видань про Т.Г. Шевченка.

Список літератури:

1. Кухарєва Н.М. Книги з автографами – подарунки музею Заповіту Т.Г. Шевченка. Пріоритетні напрями розвитку суспільних наук у XXI ст. : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Херсон, 16–17 березня 2018 р. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2018. 112 с.

2. Кухарєва Н.М. Раритетні видання «Кобзарів» Тараса Шевченка в експозиції Музею Заповіту Т.Г. Шевченка. Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія «Історичні науки». Том 29 (68). № 2. 2018. 79 с.

3. Інвентарні книги № № 1, 2, 4 «Книги з автографами» (АК). Фонди Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

4. Інвентарна книга «Книга обліку науково-допоміжного фонду» (НДФ). Фонди Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

ПЕЧАТНЫЕ ИЗДАНИЯ О Т.Г. ШЕВЧЕНКО В ФОНДОВОМ СОБРАНИИ НАЦИОНАЛЬНОГО ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ЗАПОВЕДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ»

В статье впервые предложено описание разнообразных печатных изданий о Т.Г. Шевченко фондовой коллекции Национального историко-этнографического заповедника «Переяслав» (НИЭЗ «Переяслав»). Они составляют часть литературной шевченкианы фондового собрания. Описания книг сделаны в соответствии с записями в инвентарных книгах № № 1, 2, 4 «Книги с автографами» (АК) и инвентарной «Книге учёта научно-вспомогательного фонда» (НДФ). На основе фондовых материалов исследован источник поступления, размеры, техника, материал музейного предмета, время и место бытования. Подчёркнута важность анализа и введения в научный обиход музейных предметов литературного наследия Т.Г. Шевченко, в частности, печатных изданий о нём, которые будут служить популяризации фондовой коллекции Заповедника и создания каталога, выставок книг о Великом Кобзаре.

Ключевые слова: печатные издания о Т.Г. Шевченко, инвентарные книги, размер, техника, материал, фондовая коллекция.

PRINTED ISSUES ABOUT T. SHEVCHENKO IN STOCK COLLECTION OF NHER “PEREYASLAV”

The article describes for the first time a variety of printed publications about T.G. Shevchenko from stock collection of the National Historical and Ethnographic Reserve “Pereyaslav” (NHER “Pereyaslav”). They form part of the literary Shevchenko collection of the stock. The descriptions of the books are made in accordance with the records in the inventory books № № 1, 2, 4 “Books with Autographs” and the inventory “Book of accounting of the scientific-support fund”. The source of income, size, technique, material of the museum object, time and place of living were investigated on the basis of stock materials. The importance of analyzing and introducing into the scientific circulation of the museum objects of the literary heritage of T. Shevchenko, in particular, of printed publications about him, will serve to popularize the stock collection of the Preserve and to create a catalog, exhibitions of books about the Great Kobzar.

Key words: printed publications about T. Shevchenko, inventory books, size, technique, material, stock collection.

Чеканов В.Ю.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

СПОСОБИ РОЗПОДІЛУ ІСТОРИЧНОГО ЧАСУ В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У статті порушується питання про запровадження історичного часу в історіографії на противагу лінійному часу повсякденного сприйняття. Йдеться також про критерії та способи його розподілу під час викладу фактичного матеріалу. Найважливішим з таких способів стало запровадження понять «історичного факту» та «епохи», що дозволило масштабувати події минулого залежно від дослідних цілей та завдань історіографії. У статті аналізуються різні варіанти членування історичного часу. Висунуто гіпотези щодо причин утвердження того з них, що досі складає підвалину сучасної історичної науки.

Ключові слова: історичний час, лінійний час, історіописання, історіографія, епоха.

Постановка проблеми. В західній історіографічній традиції (до котрої належить і Україна) далеко не одразу утвердився стандарт сприйняття, відповідно до якого історичні події в часі мали бути неодмінно зорганізовані та зорієнтовані у спосіб, відмінний від повсякденного, лінійного сприйняття часу. Причиною було те, що західна наука формувалася не лише за високими зразками античної історіографії, але і під впливом середньовічної «книжності». До останньої цілковито належали книжники, хроністи і літописці середніх віків, що розглядали історичний матеріал як джерело морального повчання читачів історичних творів у християнському дусі. Організація та орієнтація цього матеріалу не були для них настільки ж актуальними, наскільки був його ефектний виклад. Цей виклад міг здійснюватися за тими зразками, за якими матеріал для морального повчання викладається у філософських трактатах, житіях святих чи художніх творах, бо всі вони спрямовувалися на досягнення одного і того ж результату.

Відповідно, запровадження нових способів розподілу історичного часу припадає на добу Нової історії, коли історичним творам стали призначати відмінні цілі (що і стало підвалиною для перетворення дилетантського історіописання книжників на науково-історичне дослідження в сучасному розумінні). Відповідно до цих цілей з XV ст. в історіографії з'являються поняття «епоха», «період», «доба» тощо [7, с. 196]. Вони стали знаряддями утвердження нового стандарту. Сучасна західна історіографія (Р. Козеллек, Р. Шарт'є, Ф. Артоґ) визначає його як один з так званих «режимів істо-

ричності» – способів взаємоузгодження минулого, теперішнього і майбутнього, властивих різним суспільствам [9, с. 151–154]. Особливостям запровадження і використання таких способів розподілу історичного часу присвячена ця розвідка.

Постановка завдання. Процес вироблення нових способів протікав спонтанно, одночасно в різних національних історіографіях країн Західної цивілізації. Однак невірним було б вважати це лише її пріоритетом; ще в добу Стародавнього світу подібні способи розподілу історичного часу виникають в Єгипті («династії» Манефона) і в Китаї («царства», «періоди» та «династії»). Причини їх виникнення та їхні не зв'язані з західною історіографічною традицією цілі, що досягалися в такий спосіб, теж будуть розглянуті в рамках нашого дослідження.

Іншим аспектом проблеми є доцільність і результативність способів розподілу історичного часу, а отже, співіснування різних способів у межах того чи іншого часового відрізка, описаного в історіографії. Значущим аспектом проблеми є питання про критерії виокремлення певних періодів у контексті їх залежності від поширених ідеологем, від позиції інтелектуальних еліт [12, с. 84], чи (значно частіше) від джерельної бази, оскільки наше сприйняття деяких періодів може більшою чи меншою мірою залежати від даних спеціальних історичних дисциплін, зокрема археології. Також не слід залишати поза увагою зміну цих критеріїв і, відповідно, зміни в розподілі історичного часу.

Таким чином, питання про запровадження нових способів розподілу історичного часу в

історіографії виступає як динамічний процес освоєння минулого авторами історичної літератури залежно від поширених стандартів сприйняття. В цьому аспекті воно рідко розглядається історичною наукою, взагалі не надто схильною до критичного осмислення власних витоків.

Виклад основного матеріалу дослідження. Висхідними установками, якими керувалися автори найдавніших історичних праць в історії людства, були ознайомлення грекомовної читацької аудиторії з реаліями негрецького світу (у випадку Геродота [3, с. 4, 104–105]) і створення політично обґрунтованої картини актуальних подій всередині грецького світу (у випадку Фукідида [10, с. 12–13, 50]). Запровадження якихось нових, не зв'язаних з повсякденним сприйняттям часу, способів його розподілу доцільне тільки в першому з випадків: воно полегшувало освоєння великого за обсягом масиву історичної, етнографічної, міфологічної інформації шляхом його внутрішньої організації. У тексті Геродота цей розподіл не є наскрізним: він присутній лише там, де є потреба ущільнення хронологічно розлогого викладу. Наприклад, в частині, присвяченій Єгипту, запроваджений поділ часу «по царях» [3, с. 87–98], однак нічого подібного не спостерігається у неєгипетських сюжетах Геродота і, найголовніше, в сюжетній кульмінації його твору, присвяченій греко-перським війнам. Відповідно, розподіл часу присутній лише там, де він полегшує сприйняття незнайомих сюжетів, і відсутній там, де читацька аудиторія цього не потребувала (це видно також на прикладі Пелопоннеської війни у Фукідида).

Творчість середньовічних хроністів (попри цілковиту залежність свого викладу від хронологічної організації матеріалу) представляє собою крок назад [12, с. 86]. Відчуття «династій» чи «епохи» у них відсутнє, тобто хронологічна організація матеріалу «по роках» у них сама по собі нічому не служить і не є підвалиною для його обробки в цілях, що можуть вважатися науково-історичними.

Тут слід вказати, що розподіл історичного часу саме і є способом концептуальної обробки матеріалу: введення в науковий обіг нових історичних періодів знаменує зміни у масштабуванні історичних подій, серед яких виділяються ті, що можуть вважатися більш значущими і слугуватимуть своєрідними центрами тяжіння виділених періодів. Історики не можуть сприймати минуле напряму, як сучасники [2, с. 238]. По відношенню до одноманітної шкали часу вони починають застосовувати нові способи членування, а для їх обґрунту-

вання – критичний підхід та оціночні судження. Важливим аспектом введення нових періодів є також запровадження концепції актуальності вивчення історії через можливість знайти пояснення теперішнім подіям шляхом вивчення минулих [2, с. 226].

Своєрідністю виділяються способи розподілу історичного часу, що вживалися у Стародавньому Єгипті та Китаї. В Єгипті періодизація історії держави з найдавніших часів була запроваджена жерцем Манефоном вже в елліністичний час наприкінці II ст. до н.е. (тобто через декілька століть після перського завоювання 525 р. до н.е., котре завершило історію самостійного існування Єгипетської держави) з метою ознайомлення і привичаювання до неї греків, що мешкали в Царстві Птоломеїв. Таким чином, манефонівська періодизація з її поділом на 3 царства (Стародавнє, Середнє і Нове) по 10 династій в кожному мала на меті полегшення орієнтації в історії народу, чия державність вже налічувала близько 2 500 років. Періодизація розроблялася «заднім числом» і не містила в собі мети виділення значущих подій, навколо яких логічно вибудовувалися б нововведені історичні періоди; вона радше представляла собою рівномірну сітку, подібну до календарної [5, с. 97; 7, с. 186]. Пізніші додатки єгиптологів до манефонівської періодизації (Раннє царство, I та II Перехідні періоди та Пізній Єгипет) дійсно мали на меті саме перегруповання історичного матеріалу навколо виділених значущих подій, але це належить вже до новітньої історіографії.

В історіописанні Стародавнього Китаю запровадження членування історії на династії переслідувало відмінні цілі і формувалося поступово. Можна сказати, що в Китаї розподіл історичного часу виник не постфактум, як в Єгипті, а ще всередині актуального часу. Він слугував не меті орієнтації в ньому чужинців, а самовизначенню самих китайців. Можна зробити припущення, що запровадження «династій» як основних вимірів періодизації, що замінили «царства», було пов'язане з об'єднанням Китаю в III ст. до н.е. та з набуттям сакрального статусу китайськими імператорами, «синами Неба»: традиційний, непорушний порядок престолонаслідування знаменував узгодження з Небом подій в Піднебесній, тоді як порушення його вважалося джерелом негараздів і небезпек [5, с. 163, 351–352]. Відповідно, династія символізувала стабільність.

Це відрізняє «династичну» періодизацію історії Китаю від єгипетської, де до рівномірної манефонівської схеми легко включалися будь-які узур-

патори. Це робило єгипетські династії строкатими і нерідко позбавленими рис біологічної спадковості [5, с. 97]. Водночас китайська «династична» модель багато в чому збігається з пізнішою європейською, котра походить з Римської імперії. Частина європейських династій з часом перетворилися на ідентифікатори історичних епох, наприклад, Меровінги і Каролінги у Франкській державі, Габсбурги в Австрії. У той же час інші династії, наприклад Бурбони або Рюриковичі, такими ідентифікаторами не стали.

Виникає питання, чому? На нашу думку, відповідь залежить від оцінки наступного елементу розподілу історичного часу, яке не одразу потрапляє до понять західної історичної свідомості, – поняття «епохи».

Європейське середньовіччя знає це поняття як богословсько-філософське: наприклад, у Блаженного Августина поділ на епохи є не історичним, а теологічним; епохи світської та біблійної історії примусово узгоджуються між собою; час розглядається як неісторичний (позбавляється історичної конкретики і приналежності до минулого) і простягається в майбутнє до Страшного Суду [6, с. 566]. Отже, історія у Августина не має іншого сенсу, крім есхатологічного. Поза теологічними міркуваннями Августин розглядав час абстрактно – як філософ [1, с. 294–297; 6, с. 552]. Кожна з 7 августинівських «епох» являла собою логічно замкнену цілість, що визначалася за Біблією. Європейські ж хроністи і літописці щодо описуваних ними подій поняття «епохи» ще не використовували. Події змальовувалися в їхніх історичних творах послідовно, створюючи ілюзію повсякдення, яке прочитується рік за роком, – так само, як проживається життя.

Поняття «епохи» не підходило до подій, показаних в послідовності, відкритій у майбутнє. Цьому поняттю властива інша структура сприйняття часу: у ній послідовність подій зосереджується навколо певного історичного факту, утворюючи своєрідне угруповання. В структурі такого угруповання ті події, що передують центральному системоутворюючому факту, визначаються як його «причини» та «передумови», а ті, що розташовані в часі пізніше, – як його «результати» та «наслідки». Концептуалізація нового підходу припадає вже на добу Ренесансу. За теорією Ж. Бодена (1566 р.), історія встановлює закономірності, що пояснюють минуле та сьогодення і дозволяють передбачити майбутнє [7, с. 199]. Запровадження поняття «епохи» дозволяло історії виконувати нову функцію.

Відповідно, лінійний історичний час перетворюється тепер на систему вузлів, до яких «тягнуть» події, що одночасно протиставляються подіям, які увійшли до іншого угруповання. Так виникає «велика» історія [2, с. 250]. Це розвиток августинівської схеми. Звичайно, вона суперечить повсякденному сприйняттю часу і, відповідно, стає початком нового бачення часу як «історичного».

Запровадження поняття «історичного часу», на нашу думку, пов'язано з перетворенням середньовічного історіописання на наукову історіографію і припадає на добу Нового часу. Це підтверджується тим, що відчуття історичного часу в попередні епохи взагалі не було притаманним авторам історичних творів ні в описі поточних подій, ні у відсиланні до минулих, вже «завершених» епох. Зокрема, доба Римської імперії в середньовічній Європі сприймалася не як завершена (так, як зараз її сприймаємо ми), а як така, що потенційно могла бути продовженою у разі вдалої реалізації імперських проектів (наприклад, проектів Карла Великого, Оттона III тощо). Відповідно, до кінця XVIII ст. спостерігалася певна різноголосиця щодо того, де саме доба Римської імперії «закликається» як історична епоха. У відомій історичній праці Е. Гіббона (1788 р.) ціла історія Візантії (Східної Римської імперії) розглядалася не як самостійна епоха, організована хронологічно і територіально, а як тривалий період занепаду власне Римської імперії, адже так сприймали Візантію її сучасники.

З наведеного прикладу слідує, що сприйняття подій сучасниками не може служити критерієм виокремлення тієї чи іншої епохи, адже сприйняття часу як повсякдення не має властивостей, потрібних для організації «історичного часу»: розуміння епохи як носійки соціально-економічних і культурно-цивілізаційних стереотипів, утворених навколо центрального системоутворюючого факту. Але неусвідомлення певних проблем сучасниками не є аргументом на користь заперечення їх існування як таких [8, с. 36].

Саме відчуття «центрального факту» епохи її сучасниками не співпадає з баченням наступних поколінь, вже озброєних новою методологією. Наприклад, з точки зору «історичного часу» найважливішою подією історії Франції XV ст. стала перемога у Столітній війні у 1453 р., оскільки вона остаточно визначила закриття проекту монархії Плантагенетів у континентальній Європі і заміну ленно-феодальної державності на централізовану національну монархію у формах, які майже

незмінними перейшли в Новий час. Однак для сучасників подій це виглядало інакше: для них 1453 р. був відзначений передусім не капітуляцією англійського гарнізону в Бордо, а падінням Константинополя, і наступний рік ознаменувався, відповідно, підготовкою хрестового походу на Босфор з метою відновлення Візантії [11, с. 440]. Те, що цей похід кінець кінцем так і не був реалізований, стало результатом не свідомого вибору сучасників, а, радше, непомітним для них впливом тих об'єктивних закономірностей історичного процесу, що лежать в основі розуміння подій істориками. Однак на очі сучасникам подій вони ніде не потрапили і не знайшли свого відображення у джерелах.

Таким чином, джерела відтворюють лінійну послідовність подій з точки зору сучасників, тоді як саме цілі та завдання історіографії вимагають перерозподілу подій з точки зору «історичного часу»: виділення центральної події, що дозволить розглядати проміжок часу саме як «епоху». Наскільки свідомо запроваджувалася ця процедура? За твердженням І.М. Савельєвої та А.В. Полетаєва, достатньою підставою для неї була віддалена в часі позиція історика-спостерігача по відношенню до описуваних подій [7, с. 81]. Проте якби причина була лише одна, зазначена проблема постала б значно раніше: як тільки стала помітною суперечність між лінійним часом джерел і особливими потребами історіографії.

Що ж тоді спонукало запровадження підходу, явно не відповідного традиційному для джерел? Воно припадає на Новий час і може бути, з одного боку, покликане до життя впливом наукової революції, що сталася в природничих дисциплінах. Проте найголовнішою, на нашу думку, подією стало відкриття Нового світу і низки відмінних за характером суспільств Африки та Азії, що належать до країн так званого «азійського способу виробництва» [4, с. 351–356; 7, с. 197–198]. Якщо подивитися на них ззовні, вони відрізняються засиллям традиції, статичним характером, незмінністю форм суспільно-політичного життя. Це дозволяє іноді говорити про їхню «невключеність» до всесвітнього історичного процесу, який відрізняється рухливістю, відомою під назвою «прогрес». Східні ж суспільства тяжіють до збереження усталених форм, причому ті з них, що перебували на нижчому щаблі цивілізаційного розвитку, західна наука та історіософія виключали не тільки з «історичного», але навіть з «лінійного» часу. Такі суспільства відносили до «циклічного» часу найдавніших землеробів, і цього було достатньо, щоб

вважати їх наближеними до первісного ладу, тобто до «доісторії» – періоду, якому ще не був властивий прогресивний рух лінійного часу і наше сприйняття повсякдення, насиченого подіями.

Для зовнішнього спостерігача східні суспільства жили за іншими закономірностями, ніж західні, і залежно від дослідницької установки цей спостерігач розцінював їх спосіб життя або як «відсталий», або як «більш правильний», ніж загальноприйнятий в його власному суспільстві. Але у жодному разі він не вважав ці суспільства «більш прогресивними», що показує їх як такі, що перебувають в якомусь іншому повсякденні (хронотопі).

Проте з позиції історичного часу відмінності між обома типами суспільств не такі вже принципові. Традиційні суспільства Сходу виявилися значно простіше зрозуміти і описати з точки зору «епохи». Циклічність їхнього господарчого життя, більша залежність від природи, відсутність публічної політики породили стереотипний погляд на них як на суспільства з повільною швидкістю зрушень, котрі не можуть бути запроваджені негайно, а лише за великий проміжок часу: тобто не шляхом революцій чи реформ (який саме в добу Нового часу став на Заході загальноприйнятим), а шляхом поступового накопичення окремих змін, з яких поступово склався східний, уповільнений варіант прогресу.

Відчуття єдності людства через колонізацію, торгівлю і включення таких суспільств до всесвітньо-історичного процесу могло сприяти і «колонізації» минулого [7, с. 198], і тому факту, що відчуття «епохи» як більшої одиниці виміру часу, в якому живе суспільство, стало поширюватися також на Європу і трансформувалося в поняття «історичного часу», яке передбачає відмову від розгляду часу лише як лінійного і переоцінки його відповідно до закономірностей новоствореної історичної науки.

Висновки. Отже, з наведених прикладів, у жодному разі не претендуючи на всеохоплення теми в рамках невеличкої розвідки, можна зробити певні висновки, котрі дозволяють окреслити подальші напрями дослідження вказаної тематики. По-перше, перехід від історіописання до науково-історичного дослідження, що припадає в західній історіографічній традиції на добу Нового часу, супроводжувався введенням до наукового обігу концепції «історичного часу», відмінного від лінійного, повсякденного часу – єдиного відомого авторам історичних творів попередніх епох. Ключовим поняттям «історичного часу» і засобом

його розподілу в цілях історичної науки поступово стала «епоха». Запозичене з релігійно-філософської традиції і збагачене відкриттями раннього Нового часу, воно утвердилося в історичній науці на початках співіснування з повсякденним часом не лише як засіб викладу перебігу подій.

Поняття «епохи» стало засобом масштабування і логічно обґрунтованої реорганізації історичного часу з точки зору причинно-наслідкових зв'язків, які тоді ж починають масово включатися в пояснювальний інструментарій науково-історичних творів.

Список літератури:

1. Аврелий Августин. Исповедь. Санкт-Петербург : Азбука-классика, 2008. 400 с.
2. Арьес Филипп. Время истории. Москва : ОГИ, 2011. 304 с.
3. Геродот. История в девяти книгах Москва : ОЛМА-ПРЕСС Инвест, 2004. 436 с.
4. Делюмо Жан. Цивилизация Возрождения. Екатеринбург : У-Фактория, 2008. 720 с.
5. История древнего мира / под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.М. Свенцицкой. Москва : Наука, 1983. Т.1. Ранняя древность. 384 с.
6. Рассел Бертран. История западной философии. Москва : АСТ, 2017. Т.1. 768 с.
7. Савельева И.М., Полетаев А.В. История и время в поисках утраченного. Москва : Языки русской культуры, 1997. 800 с.
8. Скарга Барбара. Межі історичності. Київ : Аквілон-плюс, 2002. 224 с.
9. Словарь историка / отв. ред. Николая Оффенштадт. Москва : РОССПЭН, 2011. 222 с.
10. Фукидид. История Ленинград : Наука, 1981. 543 с.
11. Хейзинга Йохан. Осень Средневековья. Санкт-Петербург : Азбука-Аттикус, 2018. 720 с.
12. Чеканов В.Ю. «Безвременье» в массовом и историческом сознании. *Гілея. Науковий вісник*. Вип. 128 (№ 1). С. 84–87.

СПОСОБЫ РАСПРЕДЕЛЕНИЯ ИСТОРИЧЕСКОГО ВРЕМЕНИ В ИСТОРИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

В статье поднимается вопрос о введении понятия исторического времени в историографии в противовес линейному времени повседневного восприятия. Речь идет также о критериях и способах его распределения при изложении фактического материала. Важнейшим из таких способов стало введение понятий «исторического факта» и «эпохи», позволившее масштабировать события прошлого в зависимости от исследовательских целей и задач историографии. В статье анализируются различные варианты членения исторического времени. Выдвигаются гипотезы относительно причин утверждения того из них, что до сих пор лежит в основе современной исторической науки.

Ключевые слова: историческое время, линейное время, историописание, историография, эпоха.

THE WAYS OF HISTORICAL TIME'S DISTRIBUTION IN HISTORICAL LITERATURE

Article deals with the issue of introduction of the historical time concept contrary to the linear time perception of everyday life. Criteria and ways of its distribution while making historical material presentation are discussed too. The most important way of it became the introduction of concepts «historical fact» and «epoch» letting scale the past events according to the purposes and tasks of historiography. The various types of historical time's division are analyzed too. Some hypotheses to explain the reasons behind the one of them still being in the background of modern historical science are expressed in the article as well.

Key words: historical time, linear time, history writing, historiography, epoch.

ІСТОРІЯ НАУКИ І ТЕХНІКИ

УДК 929:631.117.4:631.53.01(477) «Сльозкін» (18/19)

Бурдак А.А.

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека
Національної академії аграрних наук України

П.Р. СЛЬОЗКІН – ЗАСНОВНИК КОНТРОЛЬНО-НАСІННЕВОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

У статті висвітлено науково-організаційну діяльність відомого вітчизняного вченого-аграрія професора П.Р. Сльозкіна в галузі насінневого контролю. Показано його роль у заснуванні та налагодженні робочого процесу Київської контрольної насінневої станції. Розкрито впроваджені вченим основні методологічні засади випробувань посівного насіння.

Ключові слова: насінництво, насінневий контроль, контрольна станція, землеробство, зерно, якість насіння.

Постановка проблеми. У результаті дослідження історії заснування та діяльності вітчизняних науково-дослідних установ можна визнати беззаперечним фактом значення особистості в науково-організаційному їх становленні, започаткуванні нових напрямів досліджень і наукових шкіл. Здебільшого генератором ідей є керівник закладу, від якого й залежить як розроблення наукових програм роботи, так і створення сприятливих умов для її виконання. В історії аграрної науки одним із відомих вчених, організаторів дослідної справи є Петро Родіонович Сльозкін, який брав безпосередню участь у заснуванні та

П.Р. Сльозкін

здебільшого очолював провідні галузеві заклади як навчального, так і науково-дослідного характеру наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Зокрема це Сочинська сільськогосподарська та садова дослідна станція, Контрольна насіннева станція та лабораторія Південно-Російського товариства заохочення землеробства та сільської промисловості, Сільськогосподарське відділення Київського політехнічного інституту Імператора Олександра ІІ, Київське агрономічне товариство й ін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед сучасних учених-істориків, що досліджували творчий внесок П.Р. Сльозкіна в розвиток сільськогосподарської науки і дослідної справи, варто виділити академіка Національної академії аграрних наук В.А. Вергунова, який у монографії «Професор Сльозкін Петро Родіонович (1862–1927)» у формі нарисів та в низці статей у фахових журналах висвітлив окремі віхи діяльності вченого.

Постановка завдання. Малодослідженою сторінкою життя П.Р. Сльозкіна виявилася його роль в організації контрольної насінневої справи в Україні, на що й спрямовані завдання даної статті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Київську контрольну насінневу станцію в період її існування (1897–1919 рр.) очолювали три видатні вчені, організатори аграрної науки і дослідної справи – П.Р. Сльозкін, С.Л. Франкфурт та

В.В. Задлер. Уболіваючи за авторитет майбутньої станції і належне виконання поставлених перед нею завдань, Південно-Російське товариство заохочення землеробства і сільської промисловості звернулося по допомогу до Департаменту землеробства щодо призначення відповідного спеціаліста, який би зумів її організувати й очолити [1]. На цю посаду призначено П.Р. Сльозкіна (1862–1927 рр.), який до цього часу безпосередньо вивчав ведення сільського господарства у Сполучених Штатах Америки, Франції, Німеччині, Австрії, працював викладачем Петровської сільськогосподарської академії (нині Московська сільськогосподарська академія імені К.А. Тімірязєва) і зарекомендував себе видатним ученим у галузі землеробства, опублікувавши дві фундаментальні праці «К вопросу о влиянии среды на развитие корневой системы» (1893 р.) [2] та «Современные вопросы научного земледелия» (1894 р.) [3; 4]. Крім того, у вченого вже був досвід зі створення науково-дослідних установ – у 1894 р. він організував і упродовж двох років очолював Сочинську сільськогосподарську та садову дослідну станцію [5].

Сьогодні не випадково П.Р. Сльозкіна вважають засновником вітчизняної контрольно-насіenneвої справи, адже Київська контрольна насіннева станція була першою спеціалізованою установою з перевірки якості посівного матеріалу на території України. Саме на Петра Родіоновича було покладено всі організаційні моменти створення установи та розроблення програми роботи, яка на той час відповідала запитам Південно-Російського товариства заохочення землеробства і сільської промисловості – перевіряти якість ринкового посівного насіння з метою уникнення постачання членів товариства (великих землевласників) надто дорогим із низькою схожістю зерном, до того ж невідомого походження сортів. За два з половиною роки П.Р. Сльозкіну вдалося не тільки забезпечити станцію і утворену при ній сільськогосподарську хімічну лабораторію найнеобхіднішими приладами, а й налагодити систематичне надходження зразків насіння для перевірки від насінницьких господарств із Київської, Подільської, Волинської, Полтавської, Чернігівської, Херсонської та Бессарабської губерній. Оскільки весь персонал станції і лабораторії складався тільки із завідувача й одного асистента, практично всі досліді з випробування проводив сам Петро Родіонович. Незважаючи на те, що спочатку замовниками здебільшого були члени Товариства, згодом ініціативу перейняли й приватні сільські господарства. Як зазначено в «Сільськогосподарській енцикло-

педії» (1955 р.), за перший рік роботи ця станція проаналізувала більше 1 000 зразків насіння, що надійшли від господарств Товариства, земських складів і торгових організацій [6].

Продовжуючи свої дослідження в галузі землеробства, П.Р. Сльозкін упродовж цих років вивчав українські землі, зокрема шляхи підвищення рентабельності сільського господарства, що висвітлив у працях – звітних описах маєтків і провінцій названих вище губерній [7; 8]. Відповідно до «Постанови», ухваленої 31 грудня 1898 р. директором Київського політехнічного інституту Імператора Олександра II, Петра Родіоновича Сльозкіна призначено екстраординарним професором на кафедру землеробства цього ж вишу [9]. Очевидно, що більше свого часу він приділяв роботі в інституті, тому з 1900 р. Департаментом землеробства на посаду завідувача станцією і лабораторією призначено магістра сільського господарства С.Л. Франкфурта (1866–1954 рр.).

Відповідно до програми діяльності станції, П.Р. Сльозкіним розроблено і впроваджено науково-методологічні засади випробування насінневого матеріалу. Вони базувалися на узагальнених методиках контролю якості насіння відділів випробування дослідних полів, станцій та земських складів. Для уникнення на ринку масової спекуляції і фальсифікації продукції та створення між торговельними і виробничими організаціями конкуренції, а також через відсутність єдиних державних норм показників якості вчений, шляхом багаторазових лабораторних досліджень надісланих зразків, визначив ознаки, яким повинне відповідати насіння. Варто зазначити, що окремі методологічні засади проведення контролю насіння, які П.Р. Сльозкін упродовжив на контрольній насінневій станції, учений висвітлив у спеціально підготовленому курсі для слухачів Агрономічного гуртка КПІ «Конспект по семеноведению» [10]. Зокрема, професор уважав, що якість насіння залежить як від зовнішніх, так і від внутрішніх показників. Обидві категорії взаємодоповнюються, тільки за сукупністю ознак можна робити висновки. До зовнішніх ознак він відносить насамперед форму зерна, яка вказує на повноту розвитку. Такими вчений називає повнозерність і щуплість. Остання форма зумовлюється несприятливими умовами дозрівання в період посухи, недостатнім забезпеченням поживних речовин або хворобою рослини, отже, знижує якість зерна як із промислового, так і з господарського погляду. Із власних спостережень П.Р. Сльозкін дійшов висновку, що в кожному врожаї є недозрілі щуплі зерна, поява

яких залежить від нерівномірного дозрівання зерна в одному колосі.

Наступними зовнішніми ознаками вчений називає колір, блиск і запах, завдяки яким формується уявлення про ступінь зрілості і вік насіння. Дворічна робота контрольної станції дала можливість зробити висновки, що колір більшості насіння змінюється з віком унаслідок зміни пігменту від дії кисню повітря і вологості. Так, у конюшини колір змінюється з фіолетово-жовтого в темно-бурий, у люцерни із жовтого в бурий. Насіння деяких культур не міняє кольору, як наприклад у гороху чи рапсу. Світліший колір часто вказує на незрілість, а темніший – на неналежне зберігання та старість. Блиск властивий насінню зі щільно натягнутою оболонкою, що трапляється в окремих видів, наприклад у конюшини. У люцерни оболонка горбкувата і матова. У льону блиск зумовлюється прозорістю верхнього слизового шару. У разі пошкодження насіння блиск зникає. Часто під час перевірки насіння траплялося, що продавці вдавалися до шахрайства, надаючи насінню блиску рапсовою олією. Виявляли цей обман шляхом обмивання насіння спиртом і утворення емульсії з водою. Запах має значення, коли він специфічний: в анісу, кмину, моркви. Його відсутність вказує на старість, коли ефірні масла випаровуються. Для інших, не ефірвмісних культур, наявність запаху свідчить про процеси розпаду, затхлості насіння.

Важливішою в контрольній-насінній справі П.Р. Сльозкін вважав перевірку внутрішніх ознак якості насіння – схожість (відсоток пророслих) і енергія схожості (швидкість проростання). Для випробування схожості асистент станції поміщав насіння в найкращі умови тепла, вологості й доступу повітря. З метою усунення плісняви і мікробів пророщування проводили на фільтрувальному папері. Для крупного насіння і плодів використовували пропечений пісок, для дрібних трав – дрібно просіяний ґрунт. Температурний режим підтримувався в межах 17–20С°, з поступовим підвищенням до 30С°. Для кожного виду насіння або цілих категорій встановлювався строк досліду: для злакових – 10 днів, для буряка – 14, для трав – 21 день. На базі систематичного дослідження схожості насіння різних видів встановлено кількісний показник нормальної схожості: наприклад, для злаків – 95%, для маїсу – 90%, для буряків – 80%, за кількості паростків – 150. З'ясовано, що для зонтичних рослин і злакових трав таку норму встановити значно важче, бо в перших насіння дозріває нерівномірно, а в других є багато

пустих плівок. Визначені показники щороку узгоджувалися між контрольними станціями, що діяли на той час у країні (Контрольна насіннева станція при Бюро Київського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості, відділи випробування та контролю при дослідних полях, станціях, фахових товариствах).

До показників якості (за умови відсутності зовнішніх впливів) П.Р. Сльозкін відносить також абсолютну й об'ємну вагу насіння і плодів. Дослідження показали, що крупне і дрібне насіння кожного виду рослин вирізняється рихлою будовою і відповідно меншою вагою. Для з'ясування абсолютної ваги на станції зважували масу 1 000 насінин, припускаючи, що в цю кількість потрапило насіння з різних місць того самого колосу або з різних місць одного стручка, одного стебла тощо. Отримані дані залежно від кліматичних змін, тривалості вегетаційного періоду тощо щорічно коливалися. Зазначено також різницю абсолютної ваги залежно від типу клімату (підвищення від приморського до континентального), кількості опадів, родючості ґрунтів та ін. У пливчастих зернівках (ячмінь) учений зауважував важливість з'ясування маси оболонок, яку було встановлено шляхом дії на зернівку 50% розчину сірчаної кислоти, після чого оболонки легко знімалися. Цей показник становив приблизно 16% від маси зернівки. Також обстеження насіння з різних губерній дало можливість виявити меншу кількість плівок у північних та західних сортів. Лабораторні дослідження довели залежність абсолютної ваги і складу насіння. Зокрема, вміст води, жиру, крохмалю в крупному насінні вищий, а вміст білку, золи й клітковини – менший. Різниця в силі розвитку між крупним і середнім насінням незначна, між середнім і дрібним – помітніша. Тому для сівби середнє і крупне насіння практично рівноцінне, а дрібне – непридатне.

П.Р. Сльозкін у своїй праці зазначає, що об'ємна вага як непрямий засіб визначення переваг насіння має велике практичне значення для товарних культур (жито й пшениця). Цей показник залежить від багатьох чинників: способу насипу, висоти падіння зерна і властивостей насіння, зокрема форми і поверхні зерен (гладка чи шорсткувата). Чим більша їхня подібність, тим рівномірніше і повніше заповниться тара. Дослідження показали, що об'ємна вага підвищується паралельно абсолютній для одного сорту однакового походження. Для його визначення застосовували автоматичні пурки різних систем. У Російській імперії середня маса при-

ймалася для 1 чверті жита до 9 пудів і вище, для пшениці – 10 пудів, для ячменю – 7 і для вівса – 6 пудів. Для такого посадкового матеріалу, як бульби та коренеплоди (зокрема цукрові буряки) велике значення П.Р. Сльозкін надавав показнику питомої ваги. Так, у перших він дає можливість визначити кількість крохмалю, у других – вміст цукру.

Висловлюючись про засміченість насіння, учений виділив органічні й неорганічні домішки: пилюка, пісок, камінці, обломки рослин, плівок, оболонки, недозрілого насіння, насіння бур'янів. Будучи професором на кафедрі землеробства КПІ, а згодом і деканом сільськогосподарського відділення, П.Р. Сльозкін у своїх лекціях завжди наголошував на тому, що першою ознакою культурного господарства є боротьба із засміченістю насіння. До засобів боротьби він відносить запровадження рядкової культури, ретельне очищення і прополювання парів, раннє обкошування меж тощо. Ступінь засмічення визначається прямим відбором насіння, відсіванням і в'янням. Встановлено середню й максимально допустиму кількість

домішок для різних культур: максимальна в жита – 9–10%, у пшениці – 6–7%; середня їхня засміченість – 1,6% і 0,6%; в ячменю максимальна – 15%, середня – 2,9%, у вівса максимальна – 7,8%, середня – 1%, у гороху максимальна – 3,2%, середня – 1,4%, у конюшини червоної максимальна – 20%, середня – 6%. На основі отриманих контрольною станцією даних можна робити висновки про господарську придатність насіння, що обчислюється шляхом ділення на 100 добутку чисел схожості і чистоти [10].

Висновки. У підсумку дослідження ролі П.Р. Сльозкіна в заснуванні Київської контрольної насінневої станції та розвитку вітчизняної контрольної насінневої справи варто зазначити, що в енциклопедичному виданні за 1974 р. підтверджується значний науковий і організаційний внесок професора в розвиток насінництва. Поруч із такими вченими, як С.М. Богданов, О.І. Душечкін, Г.О. Бурлаков, С.Л. Франкфурт та ін., Петро Родіонович своєю роботою й у своїх наукових публікаціях розвивав нові напрями в насінництві, узагальнив їхні досягнення [11].

Список літератури:

1. Душечкін О.І. Короткий нарис розвитку та діяльності станції за період її існування. *Короткий звіт про роботу за 1914–15–1927–28 рр.* / Київська краєва державна насіннева контрольна станція ; за ред. О.А. Іванова. Київ, 1929. С. 9–13.
2. Слезкин П.Р. К вопросу о влиянии среды на развитие корневой системы. Москва : Тип. М.Г. Волчанинова, 1893. 80 с.
3. Слезкин П.Р. Современные вопросы научного земледелия. Москва : Тип. М.Г. Волчанинова, 1894. 160 с.
4. Вергунов В.А. Професор Сльозкін Петро Родіонович (1862–1927). УААН, ДНСГБ, Укр. держ. насіннева інспекція. Київ : Аграрна наука, 2007. С. 7–8.
5. Маслай В.М. Історія і сьогодення: насінневий контроль в Україні (до 110-річчя із часу запровадження). *Насінництво*. 2007. № 3. С. 27–28.
6. Семенной контроль. Сельскохозяйственная энциклопедия. Т. 4. 3 изд., перераб. Москва, 1955. С. 442.
7. Слезкин П.Р. Описание и отчеты имения «Мощено» Подольской губернии, Гайсинского уезда Б.Й. Ханенко (1835–1896). Киев, 1897. 34 с.
8. Слезкин П.Р. Агрономические афоризмы из провинции. *Хозяин*. 1897. № 19. С. 702–705 ; № 25. С. 935–936.
9. Слезкин Петр Радионович // Державний архів Київської області. Ф. 18. Оп. 2. Спр. 241. Арк. 7.
10. Слезкин П.Р. Конспект по семяноведению. 3 изд., испр. Киев : Книгоизд. «Агрономического кружка», 1915. С. 19–28.
11. Семеноведение. Сельскохозяйственная энциклопедия. Т. 5 : Природа – Судза / гл. ред. В.В. Мацкевич, П.П. Лобанов. 4 изд., перераб. и доп. Москва : Советская энциклопедия. 1974. С. 665.

**П.Р. СЛЕЗКИН – ОСНОВАТЕЛЬ КОНТРОЛЬНО-СЕМЕННОГО ДЕЛА В УКРАИНЕ
(КОНЕЦ XIX – НАЧАЛО XX ВЕКА)**

В статье освещена научно-организационная деятельность известного отечественного ученого-агрария профессора П.Р. Слезкина в области семенного контроля. Показана его роль в создании и налаживании рабочего процесса Киевской контрольной семенной станции. Раскрыты внедренные ученым основные методологические основы испытания посевных семян.

Ключевые слова: семеноводство, семенной контроль, контрольная станция, земледелие, зерно, качество семян.

**P.R. SLYOZKIN – FOUNDER OF CONTROL-SEED BUSINESS IN UKRAINE
(END XIX – THE BEGINNING OF THE XX CENTURY)**

The article covers the scientific and organizational activities of the famous Russian agricultural scientist Professor P.R. Slyozkin in the field of seed control. Its role in the creation and adjustment of the working process of the Kiev control seed station is shown. Disclosed introduced to scientists the basic methodological foundations of sowing seeds.

Key words: seed production, seed control, control station, agriculture, grain, seed quality.

Відомості про авторів

Автушенко І.Б. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права Національного транспортного університету

Білик Я.О. – аспірант Одеського національного політехнічного університету

Бурдак А.А. – аспірант Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН

Бутурлімова О.М. – аспірант кафедри нової і новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Жмака В.М. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка

Золотар Л.М. – здобувач кафедри історії та філософії Бердянського державного педагогічного університету

Кадол О.М. – кандидат історичних наук, доцент кафедри інженерної педагогіки та мовної підготовки Криворізького національного університету

Казмірчук О.А. – викладач історії, завідувач кафедри «Початкова освіта» Луцького педагогічного коледжу

Корнієвський О.А. – доктор політичних наук, професор, головний науковий співробітник Національного інституту стратегічних досліджень

Король Н.М. – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії культури Львівського національного університету імені Івана Франка

Кудря І.Г. – доктор філософських наук, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І.Вернадського

Куриляк В.В. – аспірант кафедри історії Національного університету «Острозька академія»

Кухарсва Н.М. – завідувач науково-дослідного відділу «Музей Заповіту Т. Г. Шевченка» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

Лизень Є.В. – аспірант кафедри всесвітньої історії ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

Михайленко Г.М. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, археології та методики викладання Херсонського державного університету

Орхова С.Є. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри культурології та інформаційної діяльності Маріупольського державного університету

Орловський Р.В. – магістрант кафедри релігієзнавства Національного університету «Острозька академія»

Попельнюк Б.В. – аспірант Київського університету імені Бориса Грінченка

Попов В.Ж. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І.Вернадського

Скус О.В. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Сободар О.О. – аспірант ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Суздаль М.М. – кандидат історичних наук, асистент кафедри всесвітньої історії Криворізького державного педагогічного університету

Тишкевич О.В. – аспірант кафедри гуманітарних дисциплін Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв

Турега Ю.О. – аспірант кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету імені Івана Франка

Турков В.В. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка

Фарина А.С. – кандидат історичних наук, викладач історії, завідувач кафедри соціальних дисциплін Луцького педагогічного коледжу

Чеканов В.Ю. – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І.Вернадського

Черемісін О.В. – доктор історичних наук, професор кафедри філософії та соціально-гуманітарних дисциплін Херсонського державного аграрного університету

Чучалін О.П. – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Шевчук А.В. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка

Науковий журнал

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Історичні науки

Том 30 (69) № 2 2019

Коректура • *Н. Пирог*

Комп'ютерна верстка • *К. Бараненко*

Адреса редакції:

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

м. Київ, вул. Івана Кудрі, 33

Електронна пошта: editor@hist.vernadskyjournals.in.ua

Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

Формат 60x84/8. Гарнітура Times New Roman.

Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 18,32. Ум.-друк. арк. 20,0. Зам. № 0519/98

Підписано до друку 29.05.2019. Наклад 150 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

73021, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105

Телефон +38 (0552) 39 95 80

E-mail: mailbox@helvetica.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 6424 від 04.10.2018 р.